

T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ABD
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

İHYÂU 'ULÛMÎ'D-DİN ESERİNDE BİREYSEL AHLAK EĞİTİMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

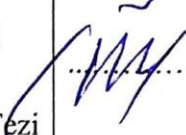
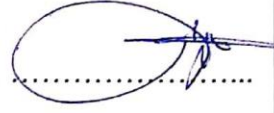
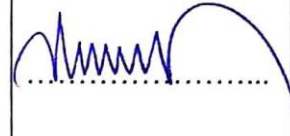
MEHMET ÇAM

DANIŞMAN

DR. ÖĞRT. ÜYESİ MAHMUT DÜNDAR

VAN-2019

KABUL VE ONAY SAYFASI

<p>Mehmet ÇAM tarafından hazırlanan “İHYÂU ‘ULÛMÎ’D-DİN ESERİNDE BİREYSEL AHLAK EĞİTİMİ” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.</p>	
<p>Danışman: Dr. Öğrt. Üyesi Mahmut DÜNDAR Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum</p>	
<p>Başkan: Prof. Dr. Şakir GÖZÜTOK Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum</p>	
<p>Üye: Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum</p>	
<p>Yedek Üye: Dr. Öğrt. Üyesi İslam MUSAYEV Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Hakkari Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum</p>	.....
<p>Yedek Üye: Dr. Öğrt. Üyesi Hakan HEMŞİNLİ Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum</p>	.....
<p>Tez Savunma Tarihi:</p>	13/06/2019
<p>Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini ve imzaların sahiplerine ait olduğunu onaylıyorum.</p>	
<p>..... Doç. Dr. Bekir KOÇLAR Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü</p>	

Scanned with
CamScanner

ETİK BEYAN SAYFASI

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;**

- Tezde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. 26.04.2019

Mehmet ÇAM

(Yüksek Lisans Tezi)

Mehmet ÇAM

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Haziran,2019

İHYÂU ‘ULÛMÎ’D-DİN ESERİNDE BİREYSEL AHLAK EĞİTİMİ

ÖZET

Birçok yetenekle dünyaya gelen insanın yaşadığı toplumsal hayatta mutlu olabilmesi için birlikte yaşadığı insanlarla olumlu ilişkiler gerçekleştirilmesi gerekir. Ahlak, bireyler arasındaki bu ilişkileri ayakta tutan önemli temel noktalardan biridir. Zira ahlaki özellikleri taşıyan bireyler Allah’la, kendileriyle ve diğer insanlarla olumlu ilişkiler gerçekleştirme sorumluluğu taşıdıklarından ahlaki davranışlar sergilerler. Ahlaki değerlerin bulunmadığı bir sosyal yapıda ise bozulmalar ve çöküntüler meydana gelir. Bu sebeple birey ve toplumun varlığını mutluluk üzere devam ettirebilmesinde ahlak önemli bir yere sahiptir. Gazâlî’nin de yaşadığı dönemdeki toplumun, bireysel ve toplumsal ahlaki problemlerinin çözümü için kaleme aldığı İhyâu ‘Ulûmi’-d-Din eseri ahlakın önemini bir kez daha ortaya koymaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı ise ahlaki değer kaybının yaşandığı günümüzde, Gazâlî’nin İhyâ’u ‘Ulûmi’-d-Din isimli eserinden hareketle bireylerin manevi değerlerini yeniden kazanmalarına destek olmaktır. Bu amaç doğrultusunda yapılan çalışmada kendisine, çevresine ve Allah’a karşı sorumluluklarını bilen, kötü davranışlardan kurtulan ve ahlaki değerleri kazanmayı öğrenen bireylerin yetişmesi için çözüm önerileri sunulmaktadır. Çalışmada bireysel ahlak eğitimi kapsamında nitel araştırma yönteminde yer alan içerik analizi tekniği kullanılmıştır. Bu kapsamda Gazâlî’nin İhyâ’u ‘Ulûmi’-d-Din isimli eseri merkeze alınmış, çalışmaya temel oluşturması açısından diğer kaynaklardan da faydalanılmıştır.

Yapılan araştırma sonucunda bireysel ahlak eğitimi çerçevesinde Gazâlî'nin görüşlerinin modern eğitim yöntemleriyle genel olarak örtüştüğü görülmüştür. Yine Gazâlî'nin görüşleri etrafında bireyin olumsuz davranışlardan kurtulup dini ve ahlaki erdemleri elde etmesi için çeşitli yöntemler ve pratik çözüm önerileri sunulmuştur. Çalışmada sunulan çözümlerin günümüzde bireylerin başta zararlı alışkanlıklar olmak üzere, kötü davranışlardan kurtulma noktasında din eğitimi sahasına katkıda bulunarak toplumsal düzeyde sorumlu ve bilinçli bireylerin yetişmesine fayda sağlayabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Sözcükler : Gazâlî, Eğitim, Ahlak, Birey, İhyau 'Ulumi' d-Din

Sayfa Adedi : 221

Tez Danışmanı : Dr. Öğrt. Üyesi Mahmut DÜNDAR

(Master Thesis)

Mehmet ÇAM

VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSTY

INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

June,2019

INDIVIDUAL ETHICTS EDUCATION IN IHYAU ULUMID DIN

ABSTRACT

In order to be happy in social life of the people who are born with many talents, they need to establish possitive relations with people who they live together with. Morality is one of important points that maintain the relationship between individuals. Because individuals with moral characteristics have respansibility to make positive relationship with Allah, their own and other people, they exhibit moral behaviors. In a social envinonment without moral values, deterioration and depressions occur. So, morality has an important role in maintaining the existence of in the individual and society happily. The work called Ihyau Ulumid- Din he wrote for solution of individual and social moral problems of the society in which Ghazali lived also reveals the importance of morality again.

The main purpose of this study is to support individuals to regain their spiritual values based on the work called Ihyau Ulumid- Din of Ghazali in this time of moral devaluation. For this purpose, solution suggestions are offered to raise individuals who know their responsibilities toward Allah, get rid of bad behaviors and learn to gain moral valves in our research. In this respect, content analysis technique which is included in qualitative research method has been used within the scope of individual moral education. From this point, Ghazali's work named Ihyau Ulumid Din is fowsed and other sources have also been used as a basis for the study in individual ethics education.

As a result of our research, it is seen that ideas of Ghazali on the subject of individual morality generally correspond to the modern educational method. A variety of methods and practical solutions are offered to obtain religious and moral virtues to get rid of negative behaviors around Ghazali's ideas. The solutions presented in this study are contributed to get rid of bad behaviors, especially harmful habits of individuals, we think that these solutions have contributed to the emergence of conscious and responsible individuals at the social level.

Key Words : Ghazali, Education, Morality, Individual, Ihyau ulumiddin

Quantity of Page : 221

Supervisor : Dr.Inst. Member Mahmut DUNDAR

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	III
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	IX
ÖNSÖZ	X
GİRİŞ	1
1.KAVRAMSAL ÇERÇEVE	9
1.1.Birey	9
1.1.1.İslam'a Göre Bireyin Özellikleri	10
1.1.1.1.Bir Amaç İçin Yaratılması	10
1.1.1.2.Tercihlerinde Özgür Olması	11
1.1.1.3.Üstün Varlık Olması.....	11
1.1.1.4.Zayıf Olması.....	11
1.2.Ahlak	12
1.2.1.İslam Ahlakının Özellikleri	15
1.2.1.1.Kur'an ve Sünnete Dayanması	15
1.2.1.2.Bireyi Davranışlarından Sorumlu Tutması	16
1.2.1.3.Evrensel Olması	16
1.2.1.4.Vazife Ahlakı Olması.....	16
1.2.1.5.Kurallarının Bağlayıcılığı.....	17
1.2.1.6.Niyet ve Davranış Bütünlüğü	17
1.3.Eğitim	18
1.4.Ahlak Eğitimi	20
1.4.1.Gazâlî, Ahlak ve Eğitim Anlayışı	21
1.4.2. Gazâlî'ye Göre Ahlakın Ana Esasları	29
1.4.2.1.Hikmet	31
1.4.2.2.İffet	33
1.4.2.3.Şecaat	34
1.4.2.4.Adalet	34
2. İHYÂU 'ULÛMÎD-DİN ESERİNDE BİREYSEL AHLAK EĞİTİMİ	37

2.1. Ahlak Eğitiminin Hazırlık Evreleri	37
2.1.1. Bedensel Eğitim	37
2.1.2. Psikolojik Eğitim	41
2.1.2.1. Nefis	42
2.1.2.2. Biliş ve Akıl	44
2.1.2.3. Kalp	51
2.2. Bireyin Olumsuz Davranışlarının Eğitilmesi	56
2.2.1. Öfke	57
2.2.2. Haset	62
2.2.3. Tûl-i Emel	65
2.2.4. Mevki ve Makam Sevgisi	67
2.2.5. Cimrilik	70
2.2.6. Ucub	73
2.2.7. Gurur	74
2.2.8. Kibir	77
2.2.9. Riya	82
2.2.10. Dünyaya Önem Vermemek	85
2.2.11. Sözlü İletişim	88
2.2.11.1. Anlamsız, Boş ve Günahlar Hakkında Konuşmak	89
2.2.11.2. Münakaşa ve Mücadele	91
2.2.11.3. Lanetlemek	93
2.2.11.4. Şaka Yapmak	94
2.2.11.5. Yalan Söylemek	96
2.2.11.6. Kovuculuk (Nemime)	97
2.2.11.7. Gıybet	100
2.3. Bireyin Elde Etmesi Gereken Erdemler	103
2.3.1. Dini Erdemler	103
2.3.1.1. Tövbe	103
2.3.1.2. Korku ve Ümit	108
2.3.1.3. Tevhit ve Tevekkül	112
2.3.1.4. İhlas	116
2.3.1.5. Uzlet	119

2.3.1.6.Tefekkür	123
2.3.1.7.Ölümü Anmak	126
2.3.1.8.Züht	129
2.3.1.9.Fakr.....	132
2.3.2.Ahlaki Erdemler	133
2.3.2.1.Sabır	133
2.3.2.2.Şükür	138
2.3.2.3.Sevgi.....	141
2.3.2.4.Doğruluk.....	145
2.4.Bireyin Sosyal Hayatına Dönük Ahlak Eğitimi	148
2.4.1.Ailede Ahlak Eğitimi	148
2.4.2.Öğretim Ortamında Ahlak Eğitimi.....	157
2.4.3.Ekonomik Hayatta Ahlak Eğitimi	164
2.4.4.Arkadaş Çevresinde Ahlak Eğitimi.....	168
3.İHYÂU ‘ULÛMÎD-DİN ESERİNDE KULLANILAN EĞİTİM METODLARI...173	
3.1.Eğitim Öğretim İlkeleri	173
3.1.1. Hayatilik İlkesi	173
3.1.2.Öğrenciye Görelik İlkesi	174
3.1.3.Amaca Dönüklük İlkesi.....	174
3.1.4.Anında Düzeltme İlkesi.....	175
3.1.5.Rehberlik İlkesi	175
3.2.Eğitim Öğretim Metodları	176
3.2.1.Tedric Metodu	176
3.2.2.Gözlem Metodu.....	177
3.2.3.Problem Çözme Metodu.....	179
3.2.4.Yaparak Yaşayarak Öğrenme Metodu	180
3.2.5.Takrir (Anlatım) Metodu.....	181
3.3.Olumsuz Davranışları Yok Etme	182
3.3.1.Karşıt Tepki.....	182
3.3.2.Eşik.....	184
3.3.3.Unutma	185
3.3.4.Söndürme	185

3.3.5.Bastırma	186
3.3.6.Tutuklama.....	186
3.4.Eğitimin Psikolojik Temelleri	187
3.4.1.Güdülenme	187
3.4.2.Pekiştirme.....	188
3.4.3.Şartlanma.....	189
3.4.4.Ödül ve Ceza	190
3.5. Gazâlî'ye Göre Kötü Bir Davranışı Yok Etme Makamları (Madde Bağımlılığı Örneği)	191
4.SONUÇ.....	201
KAYNAKLAR	205
ÇİZELGELER DİZİNİ	220
ŞEKİLLER DİZİNİ	221
ÖZGEÇMİŞ	
ORİJİNALLİK RAPORU	

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış simgeler ve kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
C.	Cilt
ev.	Çeviren
DİA.	Diyanet İşlam Ansiklopedisi
DİB.	Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	Editör
H. No.	Hadis Numarası
Hız.	Hazreti
İFAV.	İlahiyat Fakóltesi Vakfı
Sad.	Sadeleştiren
Thk.	Tahkik
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
Bkz.	Bakınız

ÖNSÖZ

Günümüzde bireyler manevi yaşantılarını çoğu zaman arka plana attıklarından bireylerin ahlaki yapısı olumsuz yönde etkilenmektedir. Bu sebeple kötü ahlak davranışları günümüzdeki bireylerin çoğu tarafından sıradan davranışlar olarak algılanabilmektedir. Olumsuz davranışlardan kurtulmak isteyen bireyler çözüm yöntemleri aramakta, ancak bazen bulamamaktadırlar. Bu çalışmada, bireylerin ahlak eğitimlerine bu anlamda katkıda bulunup olumlu davranışları elde etmeleri noktasında modern dönemin verilerinden faydalanarak bu soruna destek olmaya çalışılmaktadır. İmam Gazâlî yaşadığı toplumdaki ahlaki çözümlere karşı İhyâu ‘Ulûmid-Din isimli eserini kaleme almıştır. Bu bağlamda ele alınan çalışmada Gazâlî’nin bu eserindeki yöntem ve yaklaşımları, bireysel ahlak eğitimi kapsamına giren konuları, modern dönemin verileriyle desteklenerek incelenmektedir. Belirlenen amaç doğrultusunda bireyleri olumsuz davranışlara karşı daha bilinçli hale getirmek, içerisinde buldukları olumsuz ortamdan kurtulmalarına yardımcı olmak ve bireylerin ahlaki erdemlere ulaşmalarına rehberlik etmek gayesiyle bu konu seçilmiştir.

Bireylerin ahlaki bozulmalara karşı, çözüm üretme noktasında eksikliklerinin olduğu düşünülmektedir. Araştırma ahlaki problemlere pratik çözümler sunarak, bireylere rehberlik etmesi ve İhyâu ‘Ulûmid-Din eserinde kötü davranışlardan kurtulmada belirtilen yöntemlerin günümüz modern eğitim yöntemleri ile tutarlılığını ortaya koymasından önemli bir yere sahiptir.

Çalışmada Gazâlî’nin bireyin ahlak eğitimi ile ilgili görüşlerinin günümüzde geçerliliğini koruduğu ve halen kullanılabileceği ifade edilmektedir. Gazâlî ahlakın değişmesi ve olumlu davranışların elde edilmesi noktasında uygulamayı mutlak surette gerekli görmektedir. Bu da arayış içerisinde bulunan bireylere rehberlik etmesi noktasında önemli bir işleve sahiptir.

Çalışmanın oluşumunda nitel araştırma yöntemi kullanılmış olup, araştırma konusu ile ilişkilendirilebilecek yerli ve yabancı bilimsel kaynaklar incelenmiştir. Ayrıca Gazâlî ve İhyâu ‘Ulûmid-Din eseri ile ilgili yazılan bilimsel tezler ve makaleler başta olmak üzere birçok kaynağa başvurulmuştur. “İhyâu ‘Ulûmid-Din

eserinde Bireysel Ahlak Eğitimi” isimli bu çalışmada Tuğra Neşriyat’ın Mehmet A. MÜFTÜOĞLU tarafından tercüme edilen, A. Fikri YAVUZ tarafından yeniden tetkik ve tashih edilen 1989 yılındaki baskı tercümesi esas alınmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde; “Kavramsal Çerçeve” başlığı altında birey, eğitim, ahlak gibi kavramların tanımlamaları yapılmakta ve genel bilgiler verilerek İslami eğitimin bunlarla ilgili temel yaklaşımına değinilmektedir. Bireyin konumu ve değeri, birey için ahlakın önemi, ahlak eğitiminin gerekliliği, İslami ahlak eğitiminin niteliği gibi konular yine bu başlık altında ele alınmaktadır. Bu bölümün diğer kısmında ise Gazâlî’nin hayatı, eğitim ve ahlak anlayışına ana hatlarıyla yer verilmektedir.

İkinci bölüm çalışmanın esas yapısını oluşturmaktadır. Bu bölümde ilk olarak ahlak eğitiminin hazırlık evreleri başlığı altında bireyin bedensel ve psikolojik eğitimi modern dönem psikologlarının görüşleriyle desteklenerek ele alınmaktadır. Daha sonra bireyin sahip olduğu ve Gazâlî’nin belirttiği cimrilik, hased, kibir gibi olumsuz ahlak davranışlarının niteliği ve bunların eğitilerek yok edilmesi incelenmektedir. Bu bölümün diğer aşamasında ise olumsuz davranışlardan kurtulan bireylerin sahip olması gereken ihlas, tefekkür, doğruluk gibi dini ve ahlaki erdemlerin nasıl elde edileceği, nitelikleri ve faydaları incelenmektedir. Bu bölümde son olarak bireyin sosyal ahlak eğitimi kapsamında aile, öğretim ortamı, ekonomik hayat ve sosyal çevrede gerçekleştirmesi gereken ahlak eğitimine değinilmektedir.

Üçüncü bölümde ise günümüz modern eğitiminde dikkate alınan psikolojik temeller, eğitim ilkeleri, eğitim metotlarının birçoğunun daha önce Gazâlî tarafından kullanıldığını ortaya koymak için bu başlıklar Gazâlî’den birer örnek verilerek ele alınmaktadır. Yine Gazâlî’nin kötü bir davranışın yok edilmesinde ifade ettiği kendine has metodu günümüzle ilişkilendirilerek madde bağımlılığı üzerinden incelenmektedir. Çalışmanın son bölümünde ise yapılan bu çalışma neticesinde elde edilen sonuçlar ve çeşitli öneriler yer almaktadır.

Araştırmanın oluşumunda engin bilgi ve tecrübelerinden faydalandığım saygıdeğer hocam Prof. Dr. Şakir GÖZÜTOK’a, yönlendirme ve tavsiyeleriyle kendilerinden istifade ettiğim saygıdeğer Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ’a, çalışmanın

planlanmasında, yürütülmesinde ve bütün aşamalarında değerli vakitlerini bana ayırarak kendilerinden maddi ve manevi birçok destek aldığım saygıdeğer danışman hocam Dr. Öğrt. Üyesi Mahmut DÜNDAR'a ve çalışmamın başından sonuna kadar benimle birlikte her türlü zorluğa katlanarak yanımda olan sevgili aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Çalışmamı ayrıca beni çocukken Gazâlî ve İhyâu 'Ulûmid-Din eseriyle tanıştıran rahmetli babama ithaf ediyorum.

Mehmet ÇAM

Van - 2019

GİRİŞ

İslam dininin önemle üzerinde durduğu konulardan biri de ahlaktır. Zira İslam, dünya ve ahiret hayatlarında bireylerin mutlu olmalarını hedeflemektedir. Bu açıdan ahlaklı bireyler yetiştirerek yaşadıkları topluma faydalı kimseler olmalarının sağlanması, İslam dininin en önemli gayelerinden biridir (Kılıç, 2012: 4). Nitekim İslam dininin temel kaynakları olan Kur'an ve sünnete bakıldığında bu hususun sıkça işlendiği görülmektedir.

Ahlak esaslarını arka plana atan topluluklarda toplumsal yozlaşma ve kargaşa ortamı meydana gelmektedir. İslam dini, temel kaynaklarında sürekli olarak ahlaklı yozlaşma neticesinde helak olan toplulukları sonraki nesillere haber vererek mensuplarını bu yozlaşmaya karşı korumayı hedeflemektedir. Bu sebeple İslam dini, ahlak eğitimi konusuna ayrı bir önem vermekte ve eğitimi yapılan ahlak esaslarının bireyler tarafından pratik hayata uygulanmasını istemektedir.

İslam açısından ahlak eğitiminin ilk öğretmeni ve uygulayıcısı olan Hz. Peygamber hayatının her alanında yaşadığı toplumdaki bireylere örnek olmaya çalışmıştır. Nitekim Yüce Allah'ın: "Andolsun ki sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman ve Allah'ı çokça zikreden kimseler için Allah'ın resulünde güzel bir örnek vardır." (Ahzab, 33/21.) ifadesi de bu örnekliği te'yd etmektedir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra bu geleneğe bağlı kalıp ahlak eğitimi sürdürmek, yaygınlaştırmak ve anlaşılmasını sağlamak adına İslam âlimleri bu alanda birçok eser vermiştir.

İslam düşünce tarihinde ahlak eğitimi alanında Farabi, İbni Rüşd, İbni Miskeveyh, Maverdi, İbni Haldun, Gazâlî gibi birçok âlim ve mütedeyyin şahsiyetler yetişmiştir. Bu fikir adamları, İslam'ın teorik ifadelerini kendi şahsiyetlerinde uygulamaya çalışmakla beraber, ahlak eğitimi ile ilgili konular hakkında da farklı bakış açıları ortaya koymuşlardır. Çalışmanın konusunu teşkil eden İmam-ı Gazâlî'nin İhyâu 'Ulûmi'd-Din adlı eserinin de ahlak eğitimi konusunda önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.

Klasik kaynakların, İmam Gazâlî'nin inziva döneminde (488-499) yazdığını belirttikleri İhyâu 'Ulûmi'd-Din adlı eseri, Gazâlî'nin yaşadığı dönemde bireysel ve toplumsal ahlaki yozlaşmaya karşı, dini ilimlerin yeniden canlandırılmasına yönelik ortaya koyduğu önemli eserlerinden biridir (Çağrı, 2009a: 230-232). Bu eser, bireysel ve toplumsal ahlak eğitimini içermekle birlikte ilim ahlakını geliştirip yerleştirmeye yönelik bir eserdir. Dolayısıyla onun bu eserinde gözettiği temel ahlak ilkesi, ilim-amel bütünlüğüdür (Çelikel, 2011: 147).

Gazâlî, belirtilen eseri kaleme alma gayesini, yaşadığı dönemdeki ilim adamları başta olmak üzere birey ve toplum bazında ortaya çıkan ahlaki yozlaşmaya karşı durarak, etkisini kaybeden dini ilimlerin yeniden canlandırılmasını sağlama olarak ifade etmektedir (Gazâlî, 1989: III, 9-10). Temel kaynakları Kur'an ve sünnet olan ve çalışmanın ana esasını oluşturan İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn eserinde konuların ele alınışında şu yol izlenmiştir:

- a) Konu ile ilgili ayet ve hadislerin aktarılması.
- b) Konu ile ilgili başta hulefa-i râşidin olmak üzere sahabenin, tabiinlerin ve örnek şahsiyetlerin sözlerine yer verilmesi.
- c) Konu ile ilgili görüş belirten ilk dönem selef-i salihinin sözlerinin aktarılması.
- d) En sonda ise Gazâlî'nin çeşitli akıl yürütmelerle konuyu kendi bakış açısıyla ele alması şeklindedir.

İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn eserinin her bir cildinde bir ana bölüm ve buna bağlı olarak on altı bölüm bulunmaktadır.

Birinci ciltte, "İbadetler Bölümü" başlığı altında ilim, akaid, temizlik, namaz, oruç, zekât, hac, Kur'an okuma, zikir, dua ve gecelerin ihyası gibi konular işlenmektedir (Gazâlî, 1989: I, 11). Bu ciltte çalışmayla doğrudan ilişkili olması açısından ilim konusuna değinilmekte ve bu başlık altındaki içeriklerden faydalanılmaktadır.

İkinci ciltte, “Âdetler Bölümü” başlığı altında başlıca görgü kuralları ifade edilerek yeme-içme âdabı, evlenme, ekonomik hayat, helaller, haramlar, ülfet, kardeşlik, tartışma âdabı, uzlet, sema, vecd, Hz. Peygamber’in ahlakı ve emr-i bil ma’ruf nehy-i anil münker konuları işlenmektedir (Gazâlî, 1989: I, 11). Bu ciltteki konuların çoğunluğu hem bireysel hem de toplumsal yöne sahip oldukları ve doğrudan bireyin ahlak eğitimini içerdiklerinden çalışmada bu konulara değinilmektedir.

Üçüncü ciltte, “Helak Edici Şeyler Bölümü” başlığı altında insanın psikolojik ve ahlaki yönünün tahlili, nefsin eğitilmesi, yeme-içme ve cinsel isteklerin kontrol altına alınması, dilin belaları, öfke, kin, haset, dünyanın manası, cimrilik, kibir, gösteriş, mal ve mevki tutkusu ele alınmaktadır (Gazâlî, 1989: I, 11). Bireysel anlamda bireylerin içe ve dışa dönük olumsuz davranışlarını kapsayan bu konuların hemen hepsi bireysel ahlak eğitimini içermekte ve bireylerin nasıl eğitilmeleri gerektiğine çalışmada değinilmektedir.

Dördüncü ciltte ise; “Kurtarıcılar Bölümü” başlığı altında genelde kişinin elde etmesi gereken dini ve ahlaki erdemler olan tövbe, sabır, şükür, niyet, sıdk, tefekkür, ihlâs, murakabe, tevhid, tevekkül, ölüm, şevk ve üns gibi konular işlenmektedir (Gazâlî, 1989: I, 11). Bireyin sahip olması gereken bu erdemlerin, bireysel ahlak eğitiminde hedef davranışlar olarak belirlenerek kazanım haline getirilmesi için ele alınmaktadır.

Bireysel durumların evrensel ahlaki ilkelerle ilişkilendirilip kalıcı kurallar haline getirilmesi, bireysel tutumların çoğalarak toplumsal bir kimlik kazanmasına ve kısa sürede toplumun her kesimine yansımaya yol açar (Kaymakcan ve Uyanık, 2007: 556). Dolayısıyla bu çalışmada bireysel ahlak eğitiminin ele alınmasının nedeni toplumdaki bozulmaların ve ahlaki yozlaşmaların çoğunun kökeninde bireyin yer almasıdır. Bu bakımdan bir sosyal yapıda yaşayan bireyin, dini eğitim, ahlak ve fazilet gibi hususlarda yetkinliğe ulaşmasıyla, içerisinde yaşadığı sosyal yapının da düzeleceği düşünülmektedir. Kısacası, “Birey düzelirse toplum düzelir.” yaklaşımından hareket edilmiştir. Bu bağlamda toplumun düzelmesinin bireyin düzelmesine bağlı olduğunu Gazâlî kendisi de; “Yüce Allah’tan öncelikle beni ıslah

etmesini daha sonra benim aracılığımla başkalarını ıslah etmesini; öncelikle beni doğru yola erdirmesini, sonra benim vasıtamla diğerlerini hidayete erdirmesini niyaz ediyorum” (Gazâlî, 2015: 60) diyerek ifade etmektedir. Bu durum bireysel ahlak eğitiminin önemini ve gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.

Bu konunun ele alınmasının diğer nedeni ise Gazâlî'nin kendi dönemi için ifade ettiği birçok ahlaki bozulmanın günümüzde de geçerliliğini sürdürmesidir. Ayrıca bireylerin, Gazâlî'nin ifade ettiği çözüm yollarını bilip uygulamalarıyla olumsuz davranışlardan kurtulup dini ve ahlaki erdemleri elde etmeleri için çözüm yolları sunmaktır. Dolayısıyla çalışmanın konusu “İhyâü ‘Ulûmid-Din Eserinde Bireysel Ahlak Eğitimi” olarak belirlenmiştir.

Günümüzde kitle iletişim araçlarının hızla yayılmasından dolayı Batı modernizmi tüm insanlığın sahip olduğu manevi ve ahlaki değerleri hiçe sayarak bencil, seküler, materyalist, sürekli istek ve arzularının peşinde koşan ve bu isteklerini yerine getirme adına acımasız bir insan profili ortaya koymaya çalışmaktadır. Batının dayatmaya çalıştığı bu çaba, bireysel ve toplumsal alanda birçok sorunun ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Çağrı, 2013: 12). Bu yaklaşımla oluşan problemler Müslüman bireylerin yaşamlarında kendini hissettirmektedir. Bireyler belirtilen bu sorunun çözümü için ahlak eğitimlerinde gerekli adımları atmamakta ve söz konusu problem giderek büyümektedir. Bu durum bireysel ve toplumsal anlamda bireylerin ahlaki yönden kendilerini eğitme zorunluluğunu ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla araştırmanın temel sorununu bu problemlerle iç içe olan bireyin ahlak eğitiminin nasıl gerçekleştirileceği oluşturmaktadır.

Araştırmanın diğer problemleri arasında; “Birey sahip olduğu olumsuz bir davranıştan kurtulmak isterse bunu nasıl gerçekleştirecektir? İslami eğitimin hedeflediği bireyde bulunması gereken dini ve ahlaki nitelikler nelerdir? Bireyin ahlaki davranışlarının temeli olan psikolojik yönü nasıl eğitilmelidir?” gibi sorular bulunmaktadır. Ayrıca bireyin aile, öğrenme, ekonomik ortamlarında sergilemesi gereken davranışların neler olduğu ve bunları nasıl elde edeceği de araştırma konusunun diğer problemleridir.

Çalışmanın temel amacı bilimsel ve teknolojik gelişmelerin baş döndürücü bir hızla geliştiği, ancak ahlaki ve manevi yaşamın gerileyip, insanların ciddi anlamda değer kaybına uğradığı günümüzde, bireylerin kaybettikleri bu değerleri ve İslam'ın hedeflediği kişilik kimliğini yeniden kazanmalarına yardımcı olmaya çalışmaktır. Bu anlamda günümüzde kötü bir davranışa sahip bireyin; “Ben bu kötü davranıştan nasıl kurtulabilirim, ahlaki erdemleri nasıl kazanabilirim?” şeklinde yönelttiği temel ahlak sorularına Gazâlî'nin ifade ettiği yöntemlerle cevap bulmaya çaba göstermektir.

Araştırmanın diğer amaçları ise, İmam-ı Gazâlî'nin İhyâu 'Ulûmi'd-Din eserindeki görüşleri çerçevesinde bireyin şahsına, yaşadığı sosyal çevreye ve yaratıcısına yönelik ahlaki erdemlerinin neler olduğu ve bunları kazanma yollarını modern eğitimin verilerinden de faydalanarak ortaya koymaya çalışmaktır. Gazâlî'nin ahlak eğitiminde belirttiği görüşlerin, kullandığı metodların modern dönemin verileriyle uyumlu olup olmamasını ortaya koymak çalışmanın bir başka amacıdır. Ayrıca bireyin dünyada ve ahirette mutluluğunun sağlanması için kötü davranışlardan kendini koruyarak pratik çözümler elde etmesi amaçlanmaktadır.

Çalışma nitel araştırma yöntemi içerisinde yer alan içerik analizi tekniği kapsamında oluşturulmuştur. Bu teknik kullanılarak Gazâlî'nin İhyâu 'Ulûmi'd-Din eseri incelenmiş ve eserde bireysel ahlakla ilgili görüşlerine ulaşılmıştır. Bu aşamada eserin tamamı incelenmekle birlikte I-III. ve IV. ciltleri bireysel ahlakla ilgili kapsamlı bilgi içerdiğinden, bunlara daha fazla başvurulmuştur. Ayrıca konuya destek olması açısından Gazâlî'nin *Mizan-ul Amel*, *el-Münkız Mine'd- Dalal*, *Eyyühe'l Veled*, *Minhac'ul Abidin* ve *Mișkat'ul Envar* gibi başka eserlerine de başvurulmuştur. Gazâlî'nin eserlerinin dışında, yerli ve yabancı bilimsel tezler, makaleler ve kaynak kitaplar incelenerek konu ile ilişkilendirilebilecek bölümlerinden alıntılar yapılmıştır. Yine kütüphane, internet vb. yollarla kaynaklar taranarak edinilen gerekli bilgiler araştırmaya dâhil edilmiştir.

Çalışma, farklı alanlarla ilgili birçok konuyu ihtiva eden İhyâu 'Ulûmi'd-Din eserinin bireysel ahlak eğitimi kapsamındaki konularla sınırlandırılmaktadır. Eserdeki bütün konuların çalışma kapsamına alınması zaman yetersizliği ve çalışma

merkezinden uzaklaşılmasına yol açacağı düşünülmüştür. Bu sebeple çalışma kapsamının genişleyip anlam bütünlüğünün bozulmaması için araştırmada İhyâu ‘Ulûmi’ d-Din eserindeki bireysel ahlak eğitimi konuları ele alınmaktadır.

Günümüzde bireylerin doğal olarak her yönüyle ahlaki yapılarını ayakta tutmaları mümkün görünmemektedir. Bireylerin ahlaki yozlaşmalara karşı kendilerini eğitmeleri ve şahsiyetlerini olgunlaştırmaları gerekmektedir. Bu araştırma manevi yönü zayıf, kötü ahlak davranışları sergileyen bireylerin maneviyatlarını ve kişiliklerini ayakta tutabilmek için ahlaki eğitim metodu sunması ve rehberlik etmesi yönünden önemlidir. Gazâlî’nin İhyâu ‘Ulûmid-Din eserinde belirttiği ve yaşadığı dönemdeki ahlaki problemlerin yok edilmesindeki yöntemlerin günümüzdeki insanların ahlaki problemlerinin çözümünde kullanılarak bireye özgü bir bakış açısı kazandırması yönüyle de önemlidir. Araştırma, bireylerin İslami eğitim kapsamında taklide dayanmayan, bilinçli, ahlaki davranışlar sergilemelerini sağlaması yönünden ve klasik kaynaklarda belirtilen ahlak eğitiminin modern eğitimle desteklenerek günümüzde uygulanabilirliğinin ortaya konulması açısından da önemlidir.

İslam düşüncesinin önemli ahlak eğitimcilerinden biri olarak da ifade edebilecek Gazâlî, hayatı ve eserleri geniş bir inceleme alanına sahip olduğundan düşünce dünyasında geçmişten günümüze kadar büyük etki bırakmış ve bırakmaya da devam etmektedir. Diğer alanlarda olduğu gibi ahlak eğitiminde de Gazâlî, kendine has bir yöntem ve üslup geliştirmiştir. Bu anlayış, kalbin merkezde olduğu, akıl ve kalp ile elde edilen bilgilerin pratiğe yansması şeklindedir. Dolayısıyla çalışmada Gazâlî’nin bu yaklaşımla kaleme aldığı ve ahlak eğitime yönelik görüşlerinin ana esaslarını barındıran İhyâu ‘Ulûmi’ d-Din eserinin bireysel ahlak eğitimi kapsamına giren konuları modern dönemin bilimsel verileriyle desteklenerek incelenecektir.

Gazâlî ile ilgili ülkemizde de birçok bilimsel çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri Prof. Dr. H. Mahmut ÇAMDİBİ tarafından kaleme alınan “Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî” isimli çalışmadır. Bu çalışmada şahsiyet ve karakter terbiyesi modern eğitimin verilerinden faydalanılarak ele alınmaktadır. Daha sonra din eğitiminde şahsiyet terbiyesi başlığı altında Gazâlî’nin karakter kuvvetleri

incelenmektedir. Son bölümde ise terbiyenin imkânı ve ahlak eğitimi konuları Gazâlî'nin yaklaşımından faydalanılarak ele alınmaktadır. Yapılan diğer bilimsel çalışmalardan biri Marmara Üniversitesi'nde 1986 yılında Doç. Dr. Suna TEVRÜZ danışmanlığında Yaşar ŞENTÜRK tarafından "Gazâlî'nin Eğitim Görüşü" adlı başlıkla yapılan yüksek lisans tezidir. Ancak ilgili üniversitenin dökümantasyon merkezi ile iletişime geçilmesine rağmen tarafıma bilgi verilmediğinden tezin içeriği hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadım. Daha sonra ise 2006 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında Prof. Dr. Selahattin PARLADIR danışmanlığında Bülent ÇELİKEL tarafından "Gazâlî'nin Eğitim Görüşü" adlı başlıkla doktora tezi olarak çalışılmıştır. Bu tezde Gazâlî'nin eğitim anlayışının psiko-sosyal temellerine değinilerek eğitimin amaçları bilişsel ve duyuşsal yönden ele alınmakta, eğitim ilke metodları hakkındaki görüşlerine de yer verilmektedir (Çelikel, 2006). Gazâlî ile ilgili yapılan bir diğer çalışma ise 2009 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Anabilim Dalında Prof. Dr. Bayraktar BAYRAKLI danışmanlığında Cemil ORUÇ tarafından "İmam-ı Gazâlî'nin Eğitim Anlayışı" adlı başlıkla oluşturulan doktora tezidir. Bu çalışmada Gazâlî'nin değerler sistemi ele alınarak eğitim-öğretim ilkeleri değerlendirilmekte ve gelişim sürecinde eğitim için yapılması gereken hazırlıklar ele alınmaktadır. Ayrıca eğitim psikolojisi irdelenerek öğrenme ve eğitimi engelleyen ilkeler vb. konular incelenmektedir (Oruç, 2009: 7-9).

Makale olarak ise yine birçok çalışma yapılmıştır. Bunlardan biri Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Hüsamettin ERDEM'in "Gazâlî'de Akıl- Din İlişkisi" isimli makalesidir. Bu makalede Gazâlî'ye göre aklın anlamı, değeri, fonksiyonu, din ile ilişkisi, bilgiyi elde etmede aklın yeri ve önemi gibi konular ele alınmaktadır. Başka bir çalışma ise Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesinde Öğretim Görevlisi İbrahim ÇELİK tarafından; "İmam Gazâlî'nin İhyâu 'Ulûmid-Din Adlı Eserinde Tövbe Kavramına Yaklaşımı" isimli makalesidir. Bu çalışmada ise tövbe kavramı, hükmü, çeşitleri, mutasavvıflara göre tövbe, İmam Gazâlî'ye göre tövbenin gerekliliği, zamanı, şartları gibi konular ele alınmaktadır. Bunların dışında Gazâlî ile ilgili birçok bilimsel ve akademik çalışma mevcuttur.

Ancak yapılan çalışmalar genellikle onun eğitim, ahlak gibi konulardaki genel felsefesini ele almakta veya akıl, bilgi, takva, tbe gibi bir konu hakkındaki görüşlerini incelemektedir. Gerçekleştirilen bu çalışmalarda Gazâlî'nin bireysel ahlak eğitimi ile ilgili görüşlerine genellikle yer verilmemektedir. Bu alışma bireysel ahlak eğitimini ele alması, Gazâlî'nin görüşleri ile modern dönem eğitim yöntemlerini bazen harmanlaması, dini ve ahlaki erdemleri elde etmek isteyen bireylere ahlak eğitimi ile ilgili pratik çözümleri adım adım sunması, çalışmanın merkezinde sürekli bireyin yer alması gibi yönlerden diğer çalışmalardan farklıdır.

Gazâlî'nin sadece bireysel ahlak eğitimi ile ilgili görüşlerinin incelendiği özgün bir çalışmanın bulunmaması bir eksiklik olarak görülmektedir. Çünkü bireyler çoğu zaman sahip oldukları olumsuz davranışlardan Őikyette bulunmakta, bunlardan kurtulma yollarını aramaktadırlar. Bu araştırma ortaya çıkan bu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

Araştırmanın bireysel ahlakın elde edilmesi konusunda din eğitiminde kullanılan yöntemlerin nasıl pratikleştirilmesi gerektiği yönünde din eğitimi alanına katkı sağlayabileceği düşünülmektedir. Yine bireylerin olumsuz davranışlar ve zararlı alışkanlıklardan kurtulmalarına yönelik ifade edilen yöntem ve esaslar günümüzdeki ahlaki problemlerin giderilmesinde, din eğitimi sahasına katkıda bulunabilmektedir. Kendisini ahlaki yönden düzeltip olgunluğa ulaşmak isteyen kimselere bir rehber niteliği taşımaktadır.

1.KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1.Birey

Eğitimden hukuka, biyolojiden psikolojiye kadar birçok bilim dalında birey ile ilgili birçok tanım yapılmıştır. Bu disiplinlerin birey tanımlamasına etki eden farklı teorileri bulunmaktadır. Sözlük anlamı itibariyle birey: “Kendine özgü nitelikleri yitirmeden bölünemeyen tek varlık, fert” anlamına gelmektedir. Sosyal bilimler disiplini açısından ise; “Toplumları oluşturan ve düşünsel, duygusal, iradeyle ilgili nitelikleri toplum içerisinde belirlenen insanların her biri, fert” anlamına gelmektedir (TDK, 1988: I, 197). Birey tanımında dikkat çeken ve ahlakla ilişkisini belirgin hale getiren yönü onun düşünsel, duygusal ve irade ile ilgili niteliklerinin toplum içerisinde belirlenmesidir. Nitekim ahlak da kaynağını bireyin psikolojik yönünden alarak pratiğe yansıtılmaktadır. Dolayısıyla irade, uygulama ve düşünsel süreçleri barındırmaları sebebiyle birey tanımı ile ahlak davranışları arasında ortak bir nokta olduğu görülmektedir.

Birey fiziksel, duygusal ve psikolojik yönden birçok özelliğe sahiptir. Fiziksel olarak boy, kilo, ten rengi gibi özelliklere sahip iken, duygusal olarak sevinç, üzüntü, heyecan gibi özelliklere sahiptir. Psikolojik açıdan ise, güven, sorumluluk, tefekkür, mücadele, vicdan gibi özellikleri kendisinde barındırmaktadır (Carrel, 2016: 221-223). Bireyleri birbirinden ayıran ve ahlak davranışları üzerinde etkili olan en önemli özellik psikolojik özelliklerdir. Dolayısıyla psikolojik açıdan farklı özelliklere sahip bireylerin ahlak eğitimi de farklıdır. Bu farklılık, olumsuz ahlaki özelliklerin giderilip ahlaki erdemlerin kazanılmasında zaman, yöntem, içerik olarak da ayrılıkların ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Carrel, 2016: 178).

Birey birçok yönüyle karmaşık bir yapıya sahiptir. O yüzden birey hakkında basit bir düşünceye sahip olmak mümkün değildir (Carrel, 2016: 9). Bireyin bu karmaşık yapısı itibariyle fitrat özelliklerinin bilinmesi genel eğitim ve ahlak eğitimi için vazgeçilmez bir husustur. Bireyin her yönüyle tanınması onun eğitilmesini kolaylaştıracaktır. Zira insanı tanımadan onu eğitmeye veya bir takım ahlaki sorumluluklar yüklemeye çalışmak, bilinmeyen bir yola pusulasız çıkmaktır (Şanver, 2015: 36-37). Ancak birey hakkında fizyolojik ve psikolojik yönden her ne kadar

bilgi eksikliği bulunsa da sahip olduğu özellikler onun beden ve ruh yapısına, davranışlarının değiştirilmesine ve ahlaki özelliklerin kazandırılmasına imkân vermektedir (Carrel, 2016: 216).

1.1.1.İslam’a Göre Bireyin Özellikleri

İslam’a göre toplum ferdi sorumluluklarının farkında olan bireylerden meydana gelmelidir. İslam bireyi kalbiyle, duygularıyla, zorbalığıyla, zanlarıyla, güçlü ve zayıf yönleriyle bir bütün olarak ele almakta ve ruhunun derinliklerine nüfuz etmektedir. İslam, bireyi kapsamlı ve mutedil bir şekilde ele almaktadır. Çünkü İslam’a göre birey, maneviyattan tamamen uzaklaşıp maddi yapıya bürünmediği gibi maddeye değer vermeyen mücerred bir ruh da değildir (Şanver, 2015: 43-44). Bu açıdan İslam’a göre bireyin bazı özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1.1.1.1.Bir Amaç İçin Yaratılması

İslam, insanın dünyaya boş yere gönderilmediğini, bir gayesinin bulunduğunu bildirmekte ve “İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı sanır?” (Kıyame, 75/36.) ayetiyle de bu durumu te’yt etmektedir. Yeryüzünün halifesi olarak takdim edilen insanın en büyük sorumluluğu, “Ancak Allah’a kulluk etmek” (Zariyat, 51/56.), amacı ise Allah’ın ahlakıyla ahlaklanarak, ilahi olanın özelliklerine beşeri olarak ulaşmak (Düzgün, 2013: 54) ve dünyada ahlaki prensiplere dayalı bir sosyal düzen kurmaktır (Peker ve Kara, 2015: 137).

Olgun mü’min seviyesine ulaşmak isteyen birey, bu amaç kapsamında kendisi ile Allah arasında veya kendisi ile diğer insanlar arasındaki ilişkilerinde olumlu ahlaki davranışlar gerçekleştirmelidir. Çünkü ahlaki davranışlar, Allah’a kul olma noktasında önem arz etmektedir. Bu sebeple toplum içerisinde yaşayan bireyin davranışlarının Allah’ın istediği seviyeye ulaşabilmesi için ahlaken eğitime ihtiyacı vardır.

1.1.1.2.Tercihlerinde Özgür Olması

Birey özgür iradesiyle yeryüzündeki bütün varlıklardan üstün kılınmıştır. Üstün kılınmasına neden olan bu özgürlük, onun tamamen kayıtsızlık içerisinde bırakıldığı anlamına gelmemektedir. Allah insana ondan daha yakın olduğunu haber vererek özgürlüğünü iyi kullanmasını ve tutarlı davranışlar sergilemesini istemektedir (Düzgün, 2013: 61-63). Bireyin özgür oluşu kendi yaptıklarından dolayı sorumluluk altına girmesine yol açmaktadır. Bu sorumluluk bireye dini ve ahlaki eylemleri yerine getirmesi noktasında bazı görevler yüklemektedir. Birey ancak sorumluluk bilinciyle dini ve ahlaki görevleri yerine getirdiğinde Yüce Allah'ın kendisi için bahsettiği nimetlere ulaşabilmektedir.

1.1.1.3.Üstün Varlık Olması

İslam'ın belirttiği varlık basamaklarında cansız varlıklar, bitkiler, hayvanlar ve insanlar olmak üzere dikey bir seyir işlemektedir. Bireyin üstün varlık olarak yaratılması onun varlık basamaklarında en üstte olduğunu gösteren bir ifadedir. İnsan, davranışlarıyla bu üstünlüğü kaybetme riskiyle karşı karşıya olduğu gibi bu konumunu koruma yeteneğine de sahiptir. Bütün bunlar bireyin çalışma ve gayretlerine bağlıdır (Düzgün, 2013: 70). İslam'a göre birey, Allah'ın en güzel şekilde yarattığı (Tin, 95/4.), kendi ruhundan üflediği (Hicr, 15/29.), diğer canlılardan üstün kıldığı (İsra, 17/62-70.), melekleri kendisine secde ettirdiği (Sad, 38/72.), bilgi sahibi olabilecek kapasiteyle donattığı (Bakara, 2/31.), tüm kâinatı onun hizmetine sunduğu (Bakara, 2/29.), yeryüzünün halifesi kıldığı (Bakara, 2/30.) ve Allah'a kulluk etmekle yükümlü olduğu için yaratılmışların en üstünüdür (Havva, 1997b: 26).

1.1.1.4.Zayıf Olması

Birey ilk yaratılış anından itibaren yaşamının her aşamasında Allah'a muhtaçtır. Bu durum bireyin sonradan yaratılmış olmasının doğal bir sonucudur. Bireyin zayıf oluşunun çeşitli ayetlerde dile getirilmesi, kişiliğinin küçümsenmesi ve dışlanması için değil; diğer bireyler karşısında kibir ve gurura kapılmaması içindir.

Çünkü bütün bireyler, Allah'a kulluk noktasında eşittir. İnsanların birbirlerine muhtaç olmaları, toplu yaşamalarını gerekli kılmaktadır (Düzgün, 2013: 79).

İslam bireyin olumlu özelliklerini vurguladığı gibi eksikliğini, zayıflığını ve başka olumsuz özelliklerini de vurgulamaktadır. Bu bakımdan birey acizdir (Maide, 5/30-31.), acelecidir (Enbiya, 21/37.), az şükredicidir (A'raf, 7/105.), hırslıdır (Fecr, 89/16-20.), nankördür (Hud, 11/9.), duygusal yönden güçsüzdür (Nisa, 4/28.), endişelidir (Mearic, 70/19.), tartışmaya düşkündür (Kehf, 18/54.), nimete ulaşma ve harcama konusunda tutarsızdır (İsra, 18/83.).

1.2.Ahlak

Ahlâk kelimesi Arapça bir kavram olarak; “Karakteristik özellikler, mizaç, huy” gibi mânalara gelen “Hulk” veya “Huluk” kelimesinin çoğuludur (el-İsfahani, 2017: 336). Lügatlerde genellikle bireyin fizyolojik yapısı için “Halk”, psikolojik yapısı için “Hulk” kelimeleri kullanılmaktadır. Terim olarak ise ahlak; “Bireyin iyi veya kötü olarak nitelendirilmesine neden olan manevi özellikleri, huyları ve bunların etkisiyle ortaya çıkan iradeli davranışların tümüne” denir (Çağrı, 1989: 1-2).

Ahlak insan davranışlarını içermektedir. Çünkü ahlak denildiğinde akla gelen ilk şey, insanın iyi veya kötü bütün eylemleridir. İnsan dışındaki varlıkların hareketleri ahlaki eylem olarak nitelendirilemez. Mesela, hayvanların iyi veya kötü bir ahlaki bulunmamaktadır. Çünkü onlar bir eylemin iyi veya kötü olduğuna hükmedecek yeteneğe sahip değildirler (Güngör, 2010: 12). İnsan ise düşünen bir varlıktır. Bu düşünme özelliği sayesinde iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayırır. Dolayısıyla insanın ahlaka uygun olarak gerçekleştirdiği bir davranış, aynı zamanda akla ve mantığa da uygundur. Ancak insanın sahip olduğu akıl ve irade özelliği, yaptığı eylemlerden dolayı ahlaki sorumluluk altına girmesine yol açmaktadır (Çubukçu, 1974: 24).

Bireyler, ahlaki erdemleri kendileri için bir ideal olarak düşünüp sorumluluk bilinciyle hareket ederlerse, bu süreç toplumsal huzuru da beraberinde getirecektir. Çünkü ahlaki eylem, bilinçli ve şuurlu mükemmeliyet amacının bir neticesidir.

Toplumdaki bireylerin kendilerini bu mükemmeliyete ulaşma çabası içerisinde görmeleri, düşünce ve eylemlerini ahlaki erdemlere göre dizayn etmelerini sağlar. Bu açıdan birey, yaşadığı sosyal yapı içerisinde güzel ahlak sahibi olmak için çaba gösterir (Arvasi, 1997: 107).

Ahlak bireyin yaşamının özel bir alanına yönelmeyen, onun davranışlarının tümünü kapsayan bir ilim dalı olduğu için diğer ilim dallarıyla kıyaslanamaz. Ahlak evrensel bir ilim dalıdır. Onun kuralları ve eğitim yöntemleri kadın-erkek, genç-yaşlı, köylü-şehirli herkesi kapsamaktadır (Pazarlı, 1980: 14). Bu sebeple ahlak her an herkesi ilgilendiren genel bir karaktere sahiptir.

Ahlak teorik ve pratik yönleri sahiptir. Ahlak hakkında ilk olarak bilgi sahibi olunması gerekir. Çünkü ahlaki bir davranışın ortaya çıkabilmesi için neyin iyi, neyin kötü olduğunun bilinmesi gerekir. İyi ve kötü davranışların neler olduğu bilgisi bireyin davranışlarını gerçekleştirip gerçekleştirmemesi üzerinde etkili olmaktadır (Güngör, 2010: 28). Ahlakın pratik yönünde ise teorik anlamda karar kılınan davranışın uygulanması söz konusudur. Nitekim ahlakın meydana gelmesi için teorik bilginin uygulamaya dönüşmesi gerekir. Uygulanmayan ve pratiğe dönüşmeyen bir davranış ahlaki niteliğe sahip değildir.

Ahlak bir öğrenme olayıdır. Çünkü birey, kendisi ile başkası arasındaki ilişkileri değerlendirirken, gerek kendisi gerekse başkaları hakkındaki bazı fikir ve düşüncelerden hareket eder. Bireyin ahlaki davranışları gerçekleştirmesi onun bazı şeylere anlam yüklemesi ve davranışlarını da bu anlayışa göre ayarlaması demektir. Bu sebeple bireyler ahlaki davranışlar kapsamında ayarladıkları anlamları din, aile ve toplum gibi yapılardan çeşitli şekillerde öğrenmektedirler (Güngör, 2010: 24-25).

Birey, çeşitli faktörlere dayalı belli bir süreçten geçerek ahlaki davranışları gerçekleştirir. Bu faktörlerin başında kalıtım ve çevre gelmektedir. Kalıtım, “Embriyonun döllenme sürecinde ebeveyninde bulunan bir takım fizyolojik ve psikolojik özelliklerin genler aracılığıyla çocuğa geçmesidir.” (Gürün, 1996: 82). Ancak, kalıtım ahlaki davranışların kazanılmasında ve benimsenmesinde tek başına yeterli değildir. Çünkü ahlaki yargılarda geçen iyi ve kötünün neler olduğu sadece kalıtımla aktarılsaydı, bireylerin eylemlerine müdahale etme gereksinimi doğmazdı

(Şengün, 2007: 202-204). Bu bakımdan ahlakın ortaya çıkmasında insanın kişiliğini ve eylemlerini etkileyen, kalıtımın dışındaki bütün etkenleri içine alan çevreye de ihtiyaç vardır (Kaya, 1998: 17). Zira ahlakın psikolojik yönünün dışında sosyal yönü de bulunmaktadır. İnsanlar bir arada yaşamasalardı ahlaktan söz edilemezdi. Ahlak insanlar arası ilişkileri düzenleyen kurallar bütünü olduğundan ahlakın olduğu her yerde mutlaka insan vardır (Güngör, 2010: 12).

İnsan, “düşünen” ve “davranış sergileyen” bir varlık olduğu için fiziksel ve sosyal çevresi ile kaşılıklı etkileşimde bulunan bir varlıktır. Her insanın kendine özgü bir ahlak anlayışı vardır. Birey toplum içerisinde yaşadığı için eylemlerini keyfine göre yapamaz. Çünkü bireysel davranışlar toplumsal bir yön de içerir (Kaymakcan ve Uyanık, 2007: 557).

Değişik şekillerde olmakla beraber her sosyal yapı kendine has bir değerler sistemine bağlı olarak varlığını sürdürmektedir. Bu değerler sosyal yapının işleyişinde önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla sosyal hayatın her kademesinde ekonomiden siyasete, aile hayatından, öğrenme ortamına kadar bütün insani ilişkilerde ahlaki değerlerle ilgili bir yön bulunmaktadır (Akdoğan, 2004: 180).

Birey, yaşadığı toplumdan aldığı doğrudan ve dolaylı eğitim vasıtalarıyla ahlaki şuurunu genişleterek iyilik ve kötülüğü ayırt etme gücünü artırır. Bireyin gerçekleştirdiği olumlu davranışların dini emirlerde veya yaşadığı toplumda desteklenmesi, ahlaki davranışın daha sık yapılmasına yol açar. Bunun aksi bir durumun gerçekleşmesinde ise birey, ahlaki yönden gerilemeye başlar (Pazarlı, 1980: 42).

İslam'ın ahlak anlayışı, bireyi ne Hristiyan inancında olduğu gibi tamamen günahkâr bir Âdem, ne de tamamen günahsız bir İsa olarak kabul eder (Çağrı, 2015: 49). İslam bireyin doğuştan günahsız olarak yaratıldığını, ancak fitratında doğuştan gelen iyiye ve kötüye yönelme yeteneğinin potansiyel olarak mevcut olduğunu savunur (Şems, 91/1-7; İnsan, 76/3.) Birey yapısında bulunan bu çift kutupluluktan dolayı çoğu zaman kendisini kötülüğe sürükleyen olumsuz güdü ve isteklerle mücadele halindedir (Demirci, 2012: 263). İnsanın yapısında var olan bu iki yönden birinin ağırlık göstermesinde ve harekete geçmesinde insan tabiatının,

psikolojik durumunun ve aldığı ahlak eğitiminin belirleyici rolü vardır (Şanver, 2015: 46).

İslam dininin amaçlarından biri de bireyi güzel ahlak sahibi kılmaktır. Birey pozitif yönde davranış sergilerse güzel ahlak sahibi olur. Aksi yönde davranış sergilerse kötü ahlaklı olur (Kılıç, 2014: 32). Bireyin kötü eylemler gerçekleştirerek derecesini alçaltması da iyi eylemler gerçekleştirerek yüceltmesi de yapacağı eylemlere bağlıdır (Düzgün, 2015: 55). Bu bakımdan bireyin ahlaki bir davranış sergilemesinin dinin kurallarını ve ahlak ilkelerini uygulama yönüne sahip olduğu söylenebilmektedir.

1.2.1.İslam Ahlakının Özellikleri

İnsanlığın kurtuluşunu hedefleyen İslam dini, insanların dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamak için bireylerin davranışlarını düzenleyen bir ahlak sistemi ortaya koymaktadır. İslam ahlak sisteminin bazı özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

1.2.1.1.Kur'an ve Sünnete Dayanması

İslam'a göre ahlakın kaynağı, vahiy ve vahyin açıklaması olan sünnettir. İslam'ın belirlediği hayat sistemindeki temel davranış kuralları genel hatlarıyla teorik olarak Kur'an ayetlerinde ifade edilmiş, Hz. Peygamber'in uygulamaları ile de açıklanarak pratiğe dönüşmüştür (Güneş, 2011: 94). Bu uygulamada Hz. Peygamber anlaşılmayan Kur'an ayetlerini açıklamış, bazı durumlarda da Allah'ın kendisine verdiği yetkiyle ibadet ve ahlakla ilgili çeşitli hükümler ortaya koymuştur. Bu bağlamda ayetlerde ve sünnette geçen ahlaki ilkeler İslam ahlakının ana kaynağını oluşturmaktadır.

İslam ahlakının temel kaynaklarında bireyin yaşamının her alanına müdahalede bulunarak kendisine nasıl yaşaması gerektiği noktasında yol gösterilmektedir. Kur'an ayetlerinin ahlakla ilgili kısımları bireylerin kaçınılması gereken olumsuz nitelikleri ve yapmaları gereken ahlaki eylemleri içermektedir. Sünnet ise Kur'an'ın teorik olarak sunduğu ahlaklı olma prensiplerinin nasıl elde edilip uygulandığını Hz. Peygamberin şahsiyetinde canlı bir örnek olarak sunmaktadır. Bu bakımdan İslam ahlakı, kaynağı bakımından her ne kadar beşer üstü

ise de uygulama alanı olarak tamamen beşeridir. Çünkü Hz. Peygamber, İslam ahlakının hem uygulayıcısı hem de eğitimcisidir (Çağrı, 2015: 47-49).

1.2.1.2. Bireyi Davranışlarından Sorumlu Tutması

Ahlaki sorumluluk, bireylerin özgür iradeleriyle karar verip isteyerek gerçekleştirdikleri davranışlardan çıkan sorumluluğa denir. Birey, akıyla iyi ve kötüyü birbirinden ayırt edip özgür iradesiyle seçim yapma yeteneği sayesinde davranışlarından sorumludur. Bu açıdan bireyin sorumluluğunun iki şartı bulunmaktadır. Bunlar, akıl ve özgürlüktür (Güneş, 2011: 97).

İslam, insanı yaptığı bütün eylemlerinden dolayı sorumlu tutmaktadır (Müeddin, 74/38.). Bireyin bu sorumluluğa sahip olması, daha önce ifade edildiği üzere boş yere yaratılmadığını, Allah'a kul olma gibi bir gayeyi taşıdığını ortaya koymaktadır. Çünkü İslam, ayet ve hadislerle iyi-kötü bütün davranışların bir karşılığı olduğunu kişiye bildirmektedir (Zilzal, 99/7-8.). Birey bu sorumluluğunun sonucunu kısmen bu dünyada, tamamen ahirette görecektir (Rum, 30/41-42.).

1.2.1.3. Evrensel Olması

İslam ahlakının temel kuralları bireyin şahsına, yaratıcısına ve çevresine karşı yerine getirmesi gereken kuralları barındırdığı için evrensel ve kapsamlı bir niteliğe sahiptir (Güneş, 2011: 101). Bu kurallar geldiği ilk günden günümüze kadar varlığını devam ettirdiğinden sadece belli bir zaman diliminde veya toplumun bazı kesimleri için geçerli değildir. Bu kapsam içerisinde mesela ahlaki bir kural olarak doğru sözlülük, kadın-erkek, genç-yaşlı, avam-âlim herkes için geçerlidir. Dolayısıyla İslam'ın öngördüğü bu kurallar, uygulama alanı olarak her yerde ve herkes için geçerli evrensel bir özelliğe sahiptir.

1.2.1.4. Vazife Ahlakı Olması

İslam, davranışların sırf Allah'ın emri olduğu için yapılmasını emreder. Bu amaçla yerine getirilen davranışlar İslam nazarında en yüce davranışlardır. İslam, bireyi bu seviyeye aşama aşama ulaştırmaya çalışır. Bireyi en yüksek mertebeye çıkarırken her basamağa ayrı bir değer verir. Çünkü İslam'da ahlakın bir tek gayesi

bulunmayıp amaçlar hiyerarşisi vardır. Bu hiyerarşinin ilk basamağında bireyin fitratını koruması bulunmaktadır. Fıtratın korunması; bireyin yasaklanan davranışlardan uzak durması, ibadetler, ahlaki davranışlar gibi iyi eylemleri yerine getirmesini içermektedir. İkinci basamağında ise ahlaki davranışların bireysel ve toplumsal yönlü bir içeriğe sahip oluşu bulunmaktadır. Çünkü iyi ve ahlaklı bireylerden ahlaki değeri yüksek bir toplum meydana gelir. Üçüncü basamakta ise ahiret mutluluğu vardır. İslam, iyi davranışlar sergileyenlerin cennete (Naziat, 79/40-41.), kötü davranışlar sergileyenlerin ise cehenneme gireceğini (Beled, 90/19-20.) haber verir. Hiyerarşinin son basamağında ise İslam ahlakının en yüce gayesi olan Yüce Allah'ın rızasını kazanmak vardır. Bu açıdan İslam ahlakının, Yüce Allah'ın rızasını kazanmayı en yüksek gaye olarak görmesi, vazife ahlakı olduğunu ortaya koymaktadır (Güneş, 2011: 102).

1.2.1.5. Kurallarının Bağlayıcılığı

İslam inancına göre Yüce Allah; kâinatın yaratıcısı, her şeye gücü yeten, birey ve kâinatı gözlemleyen yegâne varlıktır. Bu inanca sahip birey, Allah'ın emirlerinin kendisini ilgilendirmediğini ifade edemez. Çünkü bu tutum onun söylemleri ve eylemleri arasında tutarsızlığa yol açar. İslam dinindeki emir ve yasaklar bağlayıcı özelliğe sahip olduğu gibi ahlak davranışlarının yapılıp yapılmaması da bağlayıcı özellik taşımaktadır (Güneş, 2011: 98). Bu durum İslam ahlakının din kaynaklı bir ahlak olduğunu yansıtmaktadır. Birey için dinin emirleri ile ahlak prensipleri bir bütündür. Bu bakımdan bireyin ahlaki prensipleri yerine getirmesi, aynı zamanda dinin emir ve yasaklarına da uyumuş olması demektir.

1.2.1.6. Niyet ve Davranış Bütünlüğü

İslam ahlakı genel olarak bireyin bilgi sahibi olmasından ziyade bildiğini uygulamasını ister (Bakara, 2/44; Cuma, 62/5.). Ancak burada önemli olan husus davranışların fiziksel hareket yönünün dışında, bireyin kalbinde ve vicdanında taşıdığı niyettir (Güneş, 2011: 103). İyi bir niyet ve samimiyetle yapılmayan davranışların sahibine fayda sağlayamayacağı açıktır. Bu açıdan bireyin gerçekleştirdiği her türlü eylemlerinde Allah'ın rızasını kazanma niyetini taşıyarak davranışlar sergilemesi, niyet ve amel bütünlüğü noktasında önemli bir yere sahiptir.

1.3.Eğitim

Eğitim, kavram olarak; “Eğmek, biçim vermek, terbiye etmek” gibi anlamlara gelmektedir. Latince bir kavram olan “ Education” un Türkçe karşılığı ise “Yetiştirmek ve geliştirmek”tir (Erdoğan, 2016: 21). Eğitimle ilgili geçmişten günümüze kadar birçok tanım yapılmıştır. Yapılan tanımlamalarda bireylerin felsefi düşünceleri, amaçları, sosyo-kültürel durumları eğitim tanımlarında etkili olmaktadır.

Eğitimle ilgili yapılan tanımlamalardan bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

“Eğitim, yaşantılar yoluyla, tecrübe ederek, gözlem yaparak, deneme yanılma yoluyla, kendi bilişsel şemalarını yapılandırma sürecidir.” (Erdoğan, 2016: 21)

“Eğitim, önceden belirlenmiş amaçlar istikametinde nesilleri yönlendirme ve yetiştirme çalışmasıdır...” (elikkaya, 2006: 27)

“Yeni yetişen kuşakların, toplumsal yaşama hazırlanırken gerekli bilgi, beceri ve kişilik kazanmalarıdır.” (şişman, 2015: 7)

İslam literatüründe ise çoğu zaman eğitim kavramını ifade etmek için “Terbiye” kelimesi kullanılmaktadır. Bu kelime bütün otoritelerin kaynağı ve en üstün eğitimci olan “Rab” kavramıyla doğrudan ilişkilidir (Esed, 2002: 2). Yetişme ve gelişme genel olarak bütün canlıları kapsayan bir kavram olsa da terbiye kelimesi genelde insanın zihni ve ahlaki yönünün geliştirilip olgunlaştırılması için kullanılan bir kavram halini almıştır. Terbiye kavramı, “Bir şeyi olgunlaşıncaya kadar kademe kademe inşa etmek” şeklinde tanımlanmaktadır (el-İsfahânî, 2017: 383). “Rabb” kavramı da terbiye ile ilişkili olarak; “Efendi, sahip, malik” gibi anlamlara gelmekle beraber mübalağa yapma amacıyla “Mrebbi” yani “Her şeyi terbiye eden, çokça eğiten ve yönlendiren” anlamlarına gelmektedir. Bu sebeple en büyük ve en yüce eğitimci bütün kâinatı yaratıp eğiten ve geliştiren Yüce Allah’tır (Dündar, 2011: 18).

Tüm bu yaklaşımlardan sonra Türkiye’de sosyal bilimler alanında ne çıkan eğitim tanımı ise; “Bireylerin davranışlarında kendi yaşantıları yoluyla kasıtlı olarak

istendik yönde değişiklik meydana getirme süreci” (Ertürk, 2016: 9-10) şeklinde yapılan tanımdır.

Belirtilen ifade ve tanımlarda görüldüğü üzere eğitimde bir etkileşim söz konusudur. Bu etkileşimde bireyin yaşantısına müdahalede bulunularak, yaşamını şekillendirme ve farkındalık yaratma esastır. Ayrıca eğitim, insan hayatının tamamını içine alan bir süreç olduğundan hayatın sadece belli bir bölümünü kapsamaz ve etkilemez. Çünkü toplumdaki bireyler doğrudan veya dolaylı bir şekilde eğitimle iç içedir. Toplumu oluşturan fertler sürekli birbirleriyle etkileşim içerisinde olduklarından hem eğiten hem de eğitilen pozisyonundadırlar (Tosun, 2012: 12).

İnsan, diğer canlılardan özel ve ayrıcalıklı olmasına rağmen yine de eğitime en fazla ihtiyaç duyan varlıktır. Çünkü eğitilmemiş insan gerçekleştirdiği kötü davranışlarla kendisine ve çevresine zarar verir (Yılmaz, 2016: 17). İnsanın bulunduğu her ortamda bir “eğitim” faaliyeti gereklidir. Zira eğitim faaliyeti insanca yaşamın bir gereği olup bireyin ahlaki erdemleri elde etmesinde ve sosyal çevresine uyum sağlamasında önemli bir yere sahiptir (Binbaşoğlu, 2000: 18).

İslami eğitim anlayışı bireyi fitrat (öz ve potansiyel) halindeyken ele alır. Bu bakımdan İslam, insanın eğitimini anne babasının evlenmesinden itibaren başlatmaktadır. Nikâhlanan kişilerin bazı özelliklerinin kalıtım yoluyla çocuklara geçtiği bilinmektedir. Bu açıdan İslami eğitimin; “Rahimlerde size istediği şekli veren O’dur. O’ndan başka ilah yoktur. O kudret sahibi, hikmet sahibidir.” (Âli İmran, 3/6.) ayetinde ifade edildiği üzere ana rahminde başladığı bu ayetle desteklenmektedir (Bayraklı, 2009: 130).

İslam’ın eğitim anlayışında insanın fitratına yaklaşarak geliştirilmesi ve düzene sokulması gerekir. Fitratı merkeze almayan bir eğitim anlayışı amacına ulaşamaz (Bayraklı, 2009: 130-132). Bundan dolayı Kur’an-ı Kerim’de Yüce Allah: “Öyleyse hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah’ın insanları üzerinde yarattığı fitrata sınıksız tutun” (Rum, 30/30.) diye buyurmaktadır.

Birey Allah katında değerli olmak için Kur’an ve sünnete uygun olarak birçok ahlaki davranışı yerine getirmelidir. İslami eğitime göre yapılan davranışlarda

sosyo-psikolojik çevrenin etkisi unutulmamalıdır. Bu açıdan bireyin anne rahmine düşmesinden başlayarak hayatının sonraki aşamalarında da Allah'ın rızasına uygun taraflara yöneltilerek gelişimine katkı sağlanabilir.

1.4.Ahlak Eğitimi

Ahlak-eğitim ilişkisine bakıldığında ahlak, bireyin yaşamına direkt müdahale etmesi ve insanın iyi bir yaşam sürdürebilmesi için her dönemde eğitimin hem konusu hem de gayesi olmuştur (Gündüz, 2003: 195). Böylece eğitim ve ahlakın bir bütünün vazgeçilmez parçaları olduğu anlaşılmaktadır. Eğitim ve ahlakın ortak noktaları insanın duyguları, düşünceleri ve eylemleridir. Ancak, eğitim ahlaka göre daha geniş bir kapsama sahiptir (Bayraklı, 2009: 39). Eğitim, bireyin yaşadığı sosyal yapıya uyumunu sağlama işidir. Ahlak eğitimi ise “Ahlak ile ilgili olan değerleri ve ilkeleri benimseyerek davranış haline getirmektir.” (Öymen, 1975: 25). Buna dayanarak ahlak eğitiminde, bireyin kalbine, zihnine ve iradesine hitap etmek önemli bir yere sahiptir (Carrier ve Ozouf, 1964: 134-135).

Birey ahlaki eylemleri ve mahiyetlerini bilmiş olarak dünyaya gelmez. Eylemlerin farklı sosyal yapılarda değişiklik göstermesi, bu eylemlerin sonradan aile, okul, din, kültür gibi çeşitli eğitim unsurlarıyla öğrenilmiş olduklarını ispat etmektedir. Bu durum, ahlakın her şeyden önce bir eğitim meselesi olduğunu da açığa çıkarmaktadır (Güngör, 2010: 16).

Ahlaki davranışların insanın kişiliğinde yer etmesi, doğru bir istikamette yürüebilmesi ancak insana verilecek doğru ahlak eğitimi ile mümkündür. Bu eğitimde aksaklık meydana gelirse ahlaki kişilik ortaya çıkmaz (Draz, 1997: 117).

Ahlak eğitimi, bireyde bulunan istek ve güdülerin kontrol altına alınmasını hedeflemektedir. İstek ve güdülerin tamamen yok edilmeye çalışılması bireyin yaşamının devamı için sakıncalıdır (Özbek, 1983: XIX, 56). Dolayısıyla ahlak eğitimi, istek ve güdülerini kökünden yok etmek yerine, uygun seviyeye çekerek bireyi mutlu edecek faydalı bir hale getirmeyi amaç edinmektedir.

Hemen her toplumda ahlaki olmayan çirkin davranışlar ortaya çıkmaktadır. Yalancılık, hırsızlık, adaletsizlik vb. davranışlar bunlardan bazılarıdır. Bu davranışlar

bireysel ve toplumsal refahı olumsuz yönde etkilemektedir (Özbek, 1983: XIX, 56). Ahlak eğitimi bu davranışları yok ederek bunların yerine iyi davranışları getirmeye çalışır. Bu açıdan ahlak eğitimi sağlıklı bir toplum yapısının oluşturulması için toplumun bütün fertleri için gereklidir.

Ahlak ve eğitim din alanında birleşirler. Çünkü dini açıdan ahlaki kurallar ilahi kaynakla belirlendiği gibi; eğitimin kuralları da yine ilahi kaynakla belirlenmektedir. Neyin iyi, neyin kötü olduğu kutsal kitaplarda belirlemiştir (Bayraklı, 2009: 43). Eğitimin ve ahlakın hedefi olan sorumlu ve bilinçli bireyler yetiştirerek mutluluğu elde etme gayesi, aynı zamanda dinin de gayesidir.

İnsanın, yaşadığı dünyada iyi ve doğruya yönelip bireysel olarak ahlaki bir kimliğe ulaşması, davranışlarının ahlak ve eğitim ilkelerine göre düzenlenmesiyle mümkündür. Bu açıdan bireysel ahlak eğitimi, “Bireyin kalıtım ve çevre gibi etkenlerle kendine has olarak oluşturduğu ve alışkanlık haline getirdiği davranışların şekillendirilip düzenlenmesiyle bireyin iyiye ulaştırılması” şeklinde ifade edilebilmektedir. İslam’ın muhatap olarak bireye yönelmesi, emir ve yasaklarını onun sosyo-psikolojik yapısına yöneltmesi, İslami eğitimin temelde bireysel ahlak eğitimine dayanan bir yönünün bulunduğunu da ortaya çıkarmaktadır.

Bireysel ahlaklılık kapsamında erdemli bir şahsiyet oluşturmanın gereği olarak birey, iyi ve kötü eylemlerini kontrol ederek kendini ahlaki bozulmaya götüren şeylere karşı durarak sürekli aktif olmalıdır. “Sürekli aktif olmak” tan kasıt, nefsin kişiye öldürücü lezzetlerini güzel göstermesi karşısında bireyin kendisini sorgulaması ve eğitmesidir (Kaymakcan ve Uyanık, 2007: 560).

1.4.1.Gazâlî, Ahlak ve Eğitim Anlayışı

Gazâlî’nin ahlak ve eğitim anlayışına geçmeden önce onun hayatına ve eğitim sürecine ana hatlarıyla değinmenin yararlı olacağını düşünmekteyiz.

Hüccetü’l-İslam Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî, (H. 450 /M. 1058) yılında İran’ın Horasan bölgesinde, yetiştirdiği önemli şahsiyetlerle ün salan Tûs (bugünkü Meşhed) şehrinde dünyaya gelmiştir. Hüccetü’l-İslam, Zeynüddin gibi lakaplarla da tanınmaktadır. Doğduğu yere nisbetle

Tûsi diye de anılmakta ancak isminin bile unutulmasına yol açacak derecede meşhur olan lakabı Gazâlî'dir. Gazâlî lakabının bir "z" ile "Gazâlî" veya iki "z" ile "Gazzâlî" şeklinde yazılmasıyla ilgili tartışmalar geçmişten günümüze dek sürmüştür (Çağrı, 1996: XIII, 489) Ancak bu çalışmada yaygın kullanım alanına sahip olması ve telaffuzundaki kolaylıktan dolayı "Gazâlî" kullanımını tercih edilmiştir.

Gazâlî'nin babası yün eğirciliğiyle uğraşan ve el emeği ürünleri satarak geçimini sağlayan, âlim olmamasına rağmen döneminin aydın, âlim ve sûfileriyle sıkı bir ilişki içerisinde bulunan bir kimseydi. O, çocuklarının okuyup âlim olmalarını çok arzu ettiği için vefat etmeden kısa süre önce bir sûfi arkadaşına çocuklarının eğitimi için yardımcı olmasını rica etti. Gazâlî, babasının sûfi arkadaşının yardımıyla bir tekke şeyhinin yanına giderek ilk periyodik eğitimine başladı (Gazâlî, 1998: 1). Sonraki süreçte farklı medreselerde ileri düzeyde eğitim görmeye başlayan Gazâlî, daha sonra Cürcan'da bu eğitime devam etti. Cürcan'da eğitim gördüğü süre içerisinde bir gün evine dönerken yollarının eşkıyalar tarafından kesilmesiyle bütün eşyalarına ve ders notlarına el konulur. Gazâlî, en azından ders notlarını almak için eşkıyaların reisinin yanına gelir. Ancak eşkıyaların reisi bilgileri hafızasına yerleştirmek yerine kâğıtlarda bırakmasından dolayı kendisiyle alay eder ve sonra notlarını geri verir. Bunu Yüce Allah'ın bir uyarısı olarak algılayan Gazâlî, üç yıl içerisinde bütün ders notlarını ezberler (Çağrı, 1996: XIII, 490).

Gazâlî gittiği her medresede keskin zekâsı, üstün hafızasından dolayı ders aldığı bütün hocaların dikkatini üzerine çekmiştir. İleri düzeyde fıkıh ve hadis dersleri alan Gazâlî, hocasının tavsiyesi, Nizamiye medreselerinde okuyan öğrencilerin burs alması ve içerisinde bulunduğu maddi imkânsızlık gibi nedenlerden dolayı Nişabur'a giderek dönemin en tanınmış kelim âlimi olan İmam Cüveynî'den ders aldı. Gazâlî zekâ, yetenek ve kavrayışından dolayı İmam Cüveynî'nin de dikkatini çekmiştir. Buradaki eğitiminde kaleme aldığı "el-Menhul" isimli fıkıh eserini inceleyen hocası Cüveynî: "Beni sağken mezara gömdün, ölümümü bekleyemez miydin?" diyerek eseri çok beğendiğini ifade etmiştir (Çağrı, 1996: XIII, 490). Hocası Cüveynî'nin vefatından sonra Selçuklu devletinin başkenti olan İsfahan'a gelerek burada yapılan ilmi tartışmalardaki yeteneği ve ikna kabiliyetinden dolayı Nizamülmülk'ün de beğenisini kazanmıştır. Nizamülmülk, daha yirmi sekiz

yaşında olan Gazâlî'ye saygı göstermiş ve otuz üç yaşında iken kendisini Bağdat Nizamiye medresesinin başına müderris olarak tayin etmiştir (Çağrı, 1996: XIII, 491). Gazâlî, müderrislik döneminde Nizamülmülk'ün Bâtıniler tarafından öldürülmesi ve kendisinin bilgi konusunda geçirdiği psikolojik bunalımdan dolayı müderrislik görevini bırakıp Şam'a gitmiştir. Burada psikolojik bunalımını gidermek için Emeviye Camii başta olmak üzere farklı yerlerde itikâfa giren Gazâlî, bu süre içerisinde *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn* eserini yazmıştır. 1105 (H.499) yılında Nizamülmülk'ün oğlunun davetiyle tekrar müderrisliğe dönen Gazâlî, vezirin bir Bâtini tarafından öldürülmesiyle tekrar bu görevini bırakarak memleketi Tus'a dönmüş ve evinin yanında kendi medresesini kurarak 14 Cemaziyelahir H.505/ M.24 Aralık 1111 yılında vefat edene kadar burada öğrenci yetiştirmiştir (Köylü ve Koç, 2016: 287-288).

Fıkıh, Kelam, Felsefe, Mantık, Tasavvuf ve Ahlak gibi alanlarda birçok eseri olan İmam Gazâlî'nin *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn* dışındaki bazı eserleri şunlardır:

El-Mustasfa, Miyaru'l-İlm, el-Kıstasu'l Mustakim, el-İktisad Fi'l-İ'tikad, Mekasidü'l Felasife, Tehafütü'l Felasife, er-Risaletü'l-Ledüniyye, Mişkätü'l-Envar, Mizanu'l Amel, el-Munkizu Mine'd-Dalal, Bidayetü'l- Hidaye, Kimya-yı Saadet, Eyyuhe'l-Veled, Nasihatü'l-Müluk, Minhacu'l-Abidin (Çağrı, 1996: XIII, 493).

Gazâlî felsefeden eğitime, kelimadan ahlaka, fıkıhtan psikolojiye, birçok ilim dalında vermiş olduğu bu eserlerle İslam dünyasında en çok dikkat çeken düşünürlerden biridir. Onu bu kadar önemli bir konuma getiren en önemli faktör; hakikati araştırmadaki merak ve gayreti, olayları farklı yönlerden ele alması ve yaşadığı toplumun sosyo-kültürel durumudur (Uludağ, 2000: 249).

Gazâlî, kişilik yapısından dolayı muhakeme yeteneği gelişmiş şüpheli ve eleştirel bakış açısına sahiptir (Gazâlî, 2015: 3). Onun sahip olduğu bu bakış açısı ve kişilik özelliği, her şeyden şüphe duyma ve bilgiyi elde etme aşkına yol açmıştır (Gazâlî, 1998: 2).

Gazâlî, ahlaki değerlere ve dini ilimlere bir hareketlilik kazandırmak gayesini tasavvufî bir zeminde gerçekleştirmeye çalışmaktadır (Çetinkaya, 2012: 48). Bu

amaçla tasavvufa yönelen Gazâlî, kötü davranışlardan uzaklaşıp iyi davranışlarda bulunmanın sûfi bir kişiliğe sahip olmakla mümkün olabileceğini, bir şeyin bilinmesi ile yaşanması arasında büyük fark olduğunu anladığını ifade etmektedir. Bu açıdan sûfiliğe yatkın bir şekilde büyüyen Gazâlî, diğer ilimlerden ziyade tasavvufun kendisini tatmin ettiğini belirtmektedir (Gazâlî, 2015: 39).

Gazâlî'nin düşünce dünyası, kaynağı Kur'an ve sünnet olan geleneksel İslam düşüncesine dayanmaktadır. Gazâlî, bunlardan faydalanırken tasavvufî yaklaşımla birlikte akli dirayetini de ciddi anlamda kullanmaktadır. O, olayları ele alırken akıl ve nakilden faydalanmakta ve yaşadığı döneme göre çağının ötesinde bir düşünür olarak durmaktadır. Gazâlî'nin geçmişten günümüze kadar takdir edilmesinin nedeni, kendi içerisinde dengeli ve sistematik bir düşünce yapısına sahip olmasıdır (Uludağ, 2000: 250).

Gazâlî, ahlakı tanımlarken geleneksel anlayışa bağlı kalmaktadır. Ahlakın tanımı ile ilgili olarak önceki âlimler arasında farklı görüşlerin olduğunu ifade etmektedir. Ahlak ile ilgili görüş bildirenlerin çoğunun aslında içinde buldukları durum itibariyle o an yaygın olan ahlaki erdemleri ifade ettiklerini söylemektedir. Gazâlî ahlakı; “Düşünsel olarak herhangi bir baskı veya zorlama gereksinimi olmadan bireyden kolayca ortaya çıkıp gerçekleşen ve insanın öz benliğine yerleşmiş alışkanlık” olarak tanımlamaktadır (Gazâlî, 1989: III, 120). Gazâlî'nin bu tanımının özgürlük temelli ve pratik yaşama yansıyan bir ahlak olduğu görülmektedir. Gazâlî'ye göre bir davranışın ahlak tanımı içerisinde yer edinmesi bu davranışın alışkanlık haline gelmesini gerektirir. Mesela ona göre bazı durumlarda kendisini mecbur hissettiği için cömert davranan kimse, bu davranışını alışkanlık haline getirmediğinden ve isteyerek yapmadığından dolayı cömert sayılmaz (Gazâlî, 1989: III, 120-121).

Gazâlî, olumlu davranışlar için ‘hüsni'l-huluk’ olumsuz davranışlar için ‘süü'l-huluk’ kavramlarını kullanır. Olumlu ahlak davranışları, insanda var olan temel güdülerin aklın ve dinin kontrolüne verilerek eğitilmesiyle ortaya çıkar. Bu güdüler, başıboş bırakılıp dinin emirlerine uyulmadığında ise ahlak dışı davranışlar meydana gelir (Oruç, 2009: 66).

Gazâlî iyi ahlakı, bireyin şahsiyet özellikleri ile beraber yaşadığı toplumun bütün boyutlarında etkili olan bir değerler sistemi olarak görür. Ona göre insanın ahlaki davranışları elde edip kötülükten korunmasının yegâne yolu eğitimidir. Birey, benliğinde var olan güdülerin kontrolünden ancak eğitimle kurtulur (Gazâlî, 1989: III, 107-108). Bu eğitimin verimli olabilmesi de İslam dininin doğru anlaşılıp pratik yaşamda karşılık bulması ile gerçekleşir (Oruç, 2009: 67-68).

Gazâlî'ye göre birey, dünyaya değer vermeyen, bilinçli ve şuurlu bir ahiret adamı olmalıdır. Bireyin gerçekleştireceği bütün ahlaki eylemlerin amacı, ahlaki yetkinliğin sağlanarak ahiret mutluluğunu elde etmektir (Aydınlı, 2013: 53). Bu amaç aynı zamanda genel eğitimin de gayesidir. Çünkü eğitimin en önemli amacı, ahlaki yetkinliktir. Gazâlî'nin yaşadığı dönemde eğitimin dini bir kimliğe sahip olması, medreselerdeki öğretimin dini ilimlere yönelik olması gibi sebeplerin varlığı eğitimin amacının "Ahiret mutluluğu" olmasına yol açmaktadır. Bu sebeple belirlenen bu amaca ancak "Ahlak güzelliği" ile ulaşılabileceğini belirtmektedir (Köylü ve Koç, 2016: 293-294).

Ahlak eğitiminin imkânı, hem genel eğitim hem de İslami eğitim tarihinin önemli bir problemi olarak günümüze dek süregelmiştir. Bireyin davranışlarının eğitimle düzeltilip düzeltilemeyeceği yönündeki tartışmalar, Gazâlî tarafından da ele alınmıştır (Gazâlî, 1989: III, 123).

Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn* eserinin III. cildinde ahlakın eğitimle düzeltilip düzeltilemeyeceğine dair görüşlerini belirtirken, ilk etapta ahlakın eğitimle değiştirilemeyeceğini savunanların delillerini ortaya koymaktadır. Bu görüşlerin ilki; bireyin fiziksel özelliklerinin değiştirilmesinin (boyu kısa olanın uzatılmaması gibi) mümkün olmadığı gibi, içyapısının, huylarının ve ahlakının kötü olmasının da değiştirilemeyeceğini savunanlara ait olan görüştür. İkinci görüş ise, kötü ahlakın kaynağı olan cinsel istek ve öfke özelliklerini tamamen ortadan kaldırmak mümkün değildir. Bu görüşü savunanlar bu eğilimlerin yaratılıştan geldiğini ve bireyden koparılamayacağını, dolayısıyla ahlak eğitiminin de bir etkisinin olmayacağını savunmaktadırlar (Gazâlî, 1989: III,124).

Gazâlî, yukarıda belirtilenlere değinirken ahlakın eğitimle değıştırilebileceğini savunmaktadır. Bu değışimin temelde riyazet (nefsin isteklerine karşı koymak) ve mücadele (nefsin isteklerinden kurtulmak için çaba göstermek) ile olacağını belirtmektedir (Gazâlî, 1989: III, 128). Gazâlî bu görüşünü teorik ve pratik delillerle desteklemektedir. Gazâlî'nin öne sürdüğü deliller şunlardır:

1. Gazâlî, ahlakın eğitimle değıştırilemeyeceğini savunanların delillerinin sağlam olmadığını, onların bu görüşü benimsemelerini tembelliklerine bağlamaktadır (Gazâlî, 1989: III, 123). Kendileri tembel oldukları için hem kendilerini hem de başkalarını eğitmek istemezler. Dolayısıyla bu kimseler davranışlarının eğitimle düzeltilemeyeceği görüşünün arkasına sığınarak tembelliklerini gizlemeye çalışırlar.

2. Gazâlî'ye göre bireye ahlak eğitimi fayda vermeyecekse, Hz. Peygamber'in ahlakın düzeltilmesine yönelik nasihat ve öğütleri anlamsız kalacaktır. Bu anlamda gerçekleştirilen bunca eğitim faaliyeti de anlamını yitirmiş olacaktır (Gazâlî, 1989: III, 124).

3. Gazâlî'ye göre insanın fiziksel ve ruhsal özellikleri aynı kabul edilemez. Çünkü ikisi farklı yapılara sahiptir. Varlıklar değışip değışmeme açısından ikiye ayrılır. Birincisi, insanın gücünün yetmediği ve dolayısıyla değıştiremediği varlıklar (gök cisimleri ve evrenin yapısı), ikincisi ise irade ve eğitim vb. yollarla kontrol altına alınabilecek insan gibi varlıklardır (Gazâlî, 1989: III, 124). Ahlak eğitimi insanın gücü dâhilinde olduğundan ahlakını değıştirmesi mümkündür.

Gazâlî bu durumu şu örnekle açıklamaktadır: Hurma çekirdeği bu haldeyken ne hurma ne de elma ağacıdır. Hurma çekirdeğinin yapısındaki özellikler tamamen yok edilerek elma elde edilemez. Hurma çekirdeğinden ancak hurma elde edilebilir. Bunun için uygun çevresel koşullar altında, dıştan gelen etkilerle yetiştirilmesi ve yönlendirilmesi gerekir. Örnekte de görüldüğü üzere hurma çekirdeğinin hurmaya dönüşebilmesi, iyi ve kötü bir hurma elde edilebilmesi için dışarıdan bir etkiye ve yönlendirmeye ihtiyacı vardır. İnsan için de durum böyledir. Onun iyi ahlaka sahip olabilmesi için de dışarıdan bir etkiye yani eğitime ihtiyacı vardır (Gazâlî, 1989: III, 124). Bu sebeple bireyin eğitilip yönlendirilmeden ahlakının değıştirilmesi mümkün değildir.

Gazâlî, eğitimin imkânı ile ilgili düşüncelerini ifade ederken insanın fizyolojik eğitiminden örnek verir. Birey, çocukluk döneminde yemek yeme, temizlik vb. işlemlerle fiziki eğitimini sağlar ve maddi açıdan eksikliklerini tamamlar. İnsanın manevi yönü de ilk yaratılış itibariyle tam ve eksiksiz değildir. İnsanın manevi yönünün de tam olabilmesi için nefsinin temizlenmeye, ahlaki erdemleri kazanmaya ve ilim gıdası ile gelişmeye ihtiyacı vardır (Gazâlî, 132). Gazâlî, insanın psikolojik yönüyle davranışsal yönünün birbirlerini çeşitli şekillerde etkilediklerini ifade etmektedir. Şayet manevi açıdan insan zihni ve kalbi temiz ve doğru olursa bunların bir neticesi olarak davranışları da doğru ve güzel olur (Gazâlî:123). Böylece Gazâlî'nin eğitim anlayışı, öğrenme aşamasında bireysel bir faaliyet iken uygulama aşamasında sosyal, psikolojik ve fizyolojik yönleri de içermektedir.

Gazâlî, ahlak eğitiminde yöntem olarak, ahlak dışı davranışların zıddı olan erdemli davranışlarla eğitilebileceğini ifade etmektedir. Sıcaktan dolayı hastalanan bir hasta soğukla tedavi edildiği gibi, kötülükten dolayı maneviyatı hastalanan kişi de erdemli davranışları içselleştirip yaparak yaşayarak tedavi olabilir. Bu uygulanırken dikkat edilmesi gereken husus bunun süresi ve miktarıdır. Eğer uygulanan bu tedavi, süresi ve miktarı açısından iyi ayarlanmazsa bu durum başka bir hastalığın ortaya çıkmasına yol açar (Gazâlî, 1989: III, 132-133). Modern eğitimde de öğrenmenin gerçekleştirilmesinde ve bilginin bireye sunulmasında yöntem ve içerikle beraber zaman da önemli bir etkidir (Başaran, 2005: 430). Bu durum Gazâlî'nin ifade ettiği görüşlerin günümüzdeki öğretim faaliyetleri ile uyumluluk halinde olduğunu göstermektedir.

Eğitime tabi tutulan her bireyden aynı oranda dönüt alınması mümkün değildir. Bu durum bireyin kişilik özellikleri başta olmak üzere yetiştiği ortam, ilgi ve yetenekleri gibi etkenlerden kaynaklanmaktadır (Gözütok, 2012a: 101-102). Nitekim İmam Gazâlî de insanları eğitilebilirlik açısından dört kategoride ele almaktadır:

1. Yaratıldığı hal üzere temiz ve saf olup hak ile batılı, doğru ile yanlış birbirinden ayırt edebilecek seviyede olmayan, boş bir sayfa niteliğini taşıyan

kişilerdir. Bu kimseler kendilerine verilen her eğitimi rahatlıkla kabul edebilecek durumdadırlar (Gazâlî, 1989: III, 125). Gazâlî'nin bu görüşünün modern dönem eğitimcilerinden John Locke'un; "İnsan zihni doğuştan boş bir levha (Tabula Rasa) gibidir." (Oruç, 2011: 50) ve Salzman'ın; "Çocuğun kalbi bir muma benzer ve eğitici buna her şekli verebilir." (Kanad, 1976: 11) şeklindeki görüşleriyle de paralellik arz etmektedir. Bu kategoride yer alan bireylerin zihinlerinde önceden elde edilmiş bilgi ve davranış örüntüsü bulunmaması eğitimlerini kolaylaştırmaktadır. Bu açıdan kendilerine verilecek eğitimin niteliği de ilk eğitim olması ve sonraki dönemlerde alacağı eğitime temel oluşturması bakımından da temel eğitim kapsamında yer almaktadır.

2. Gazâlî'ye göre eğitebilir olan bu bireyler yaptıkları davranışların kötü olduğunu bilen ancak onların içyüzünü kavrayamamış, bilinçsiz bağlanma eğilimi gösteren kimselerdir. Bunlar yaptıkları kötü davranışları alışkanlık haline getirdiklerinden eğitimleri birinci kategoridekilere göre biraz daha zordur (Gazâlî, 1989: III, 125). Bu bireyler zihinlerine ve eylemlerine ilk olarak kötülüğü işledikleri için onların eğitim faaliyetine hemen olumlu dönüt vermeleri mümkün değildir. Çünkü bu kimselerin eğitiminde ilk olarak kötü davranışların kaldırılması sonrasında ise iyi davranışların kazandırılması gerekir.

3. Gazâlî'ye göre bu kategoridekiler ahlak dışı davranışların iyi olduğuna inanarak davranış sergileyen bireylerdir. Bunların eğitilmesi önceki kategoridekilere göre daha zordur (Gazâlî, 1989: III, 125). Bu kimseler hata ve delalet özelliklerini içselleştirip benimsemişlerdir. Dolayısıyla bunlar, kötü eylemlerini iyi ve güzel görüp algılarını eğitim faaliyetlerine ve iyi ahlakın elde edilmesine karşı kapatmışlardır. Onların kendilerini duyarsızlığa bilinçli bir şekilde yöneltmeleri eğitimlerini zorlaştırmaktadır.

4. Bu gruptaki kimseler ise doğumdan itibaren bozuk, kötü düşünce ve eylemler içerisinde yetişerek ahlaki erdemlerin kötülük yapmakla elde edileceğine inanırlar. Bu kimselerin eğitimi neredeyse mümkün değildir (Gazâlî, 1989: III, 125). Çünkü bu tip bireyler, yanlış eğitildikleri için erken çocukluk döneminden itibaren yakın çevrelerinde sürekli gördükleri kötü ahlak davranışlarını içselleştirerek ahlaki

erdemlerin bu yolla kazanılabileceği inancına sahiptirler. Belirtilen bu hususlar bireyin ahlaki yapısı üzerinde yakın çevrenin büyük etkisinin olduğu görüşünü desteklemektedir.

Gazâlî'nin insanın eğitilebilirliği konusunda ifade ettiği bu farklılıklar günümüz eğitim psikolojisinde “Bireysel farklılıklar” olarak ifade edilmektedir. Bireysel farklılıklar; “Öğrenme-öğretme ortamında bireyin öğreneceği bilgiyi elde etmesindeki hızını, kavrama düzeyini ve öğrenmenin kalıcılığını etkilemektedir.” (Yeşilyaprak, 2018: 184). Her birey, farklı psikolojik ve duygusal özelliklere sahip olduğu için bu farklılıklar dikkate alınarak eğitim faaliyeti yapılmalıdır. Zira genel eğitimde olduğu gibi ahlak eğitiminde de bireysel farklılıkların dikkate alınması eğitimin kalitesini arttırmada önemli bir yere sahiptir.

Genel olarak Gazâlî, bireyin eğitilebilirliği ile ilgili olarak olumlu bir tablo çizmektedir. İnsanın aslında temiz ve saf olarak dünyaya geldiğini, fakat sosyal etkenlerden dolayı kötü yönde eğitildiğini belirtmektedir. Bu sebeple eğitimin ilk gayesini, insanın sonradan kazandığı bu davranışları düzenleme olarak ifade etmektedir (Oruç, 2010: 111). Bu düzenlemede bireyin kapasitesi, psikolojik ve fizyolojik özellikleri, alacağı eğitimin niteliği ve süresi önemlidir. Yine Gazâlî'nin ahlak eğitimi anlayışının temelinde dinin kurallarının olduğu ve eğitimin dini içeriğe sahip, özgürlük ve isteklilik ilkeleri doğrultusunda bireyin aktif olduğu bir yaklaşımla yerine getirilmesi gerektiği söylenebilmektedir.

1.4.2. Gazâlî'ye Göre Ahlakın Ana Esasları

Gazâlî ahlak düşüncesini geleneksel anlayışa bağlı kalarak dört erdem üzerine inşa etmektedir. Onun bu kapsamdaki görüşleri İbn Miskeveyh'in görüşleriyle de paralellik arzeder (İbn Miskeveyh, 2013: 34-35). Bu dört erdemi Gazâlî, fazilet kavramı ile ifade etmekte ve bireyin mutlu olabilmesini de bu temel erdemlerin elde edilmesine bağlamaktadır. Gerçekleştirilen bu temel erdemler diğer ahlaki özelliklerin elde edilmesine de temel oluşturmaktadır (Gazâlî, 1989: III, 122). Gazâlî'nin ahlaki erdemlerin elde edilmesi sürecinin temelinde yer alan fazilet, rezilet tanımlamaları ve ahlakın temel esasları ile ilgili görüşleri ise şu şekilde ifade edilebilir:

Bireyin kendisini psikolojik olarak rahat ve mutlu hissedebilmesi için ahlaki davranışlar sergilemesi gerekir. Ahlak dışı bir davranışta bulunan kimse yaptığı bu davranışın hemen akabinde erdemli bir davranış sergileyerek rahat ve mutlu olabilir. İşte bu anlamda; “Bireyin ahlaki davranışlar sergileyerek mutlu olabilmesini sağlayan eyleme fazilet” denir. Faziletler elde edildikten sonra üzerinde düşünülmeden ve çaba sarf edilmeden alışkanlık haline gelir (Altıntaş, 1997: 15).

İslam filozofları faziletin tanımını yaparken Kur'an ve sünnetin dışında Aristo gibi Yunan filozofların görüşlerinden de faydalanmışlardır. Bu sebeple İslam ahlak düşünürlerinden İbni Miskeveyh ve Gazâlî fazileti; “İtidale uygun davranış” olarak tanımlamaktadırlar. İtidal ise ifrat ve tefrit olarak isimlendirilen iki aşırı uç noktanın ortasında yer alan davranıştır (İbn Miskeveyh, 2013: 41, Gazâlî, 1989: III, 122). İtidal durumundan çıkıp iki aşırı uç nokta olan ifrat ve tefritten herhangi birine ulaşan eylemler ise “Rezilet” olarak ifade edilmektedir (Gazâlî, 1989: III, 122).

Gazâlî ana hatlarıyla faziletleri ikiye ayırmaktadır. Bunlardan ilki, kişinin temiz ve saf bir zihniyete sahip olup iyiyi kötüden ayırt edebilmesi; ikincisi ise, kendisinden kötü eylemleri temizleyerek gerçekleştirdiği iyi ve güzel davranışlardır (Gazâlî,127).

Gazâlî fazilete ulaşma noktasında insanları iki grupta incelemektedir: Bunların ilki Allah tarafından kendisine doğrudan fazilet verilenlerdir. Bu kimseler Allah'ın iradesiyle ahlaki erdemlerle donatılmış olarak dünyaya gelirler. Gazâlî bunlara örnek olarak bütün peygamberleri göstermektedir. İkincisi ise, fazileti bir çaba ve gayret göstererek eğitimle elde edenlerdir. Bu kimseler fazileti, olumsuz davranışların zıttını alışkanlık haline getirmek suretiyle kazanırlar. Bunlar da peygamberlerin dışındaki bütün insanlardır (Gazâlî, 1989: III, 127-128).

Gazâlî, bireyde üç temel güdünün (bilgi, öfke ve cinsel istek) var olduğunu bildirmektedir. Faziletlerin ortaya çıkmasında ise bu güdülerden olan bilgiden hikmet, öfkeden şecaat, cinsel arzudan ise iffet erdeminin ortaya çıkacağını ifade etmektedir. Bu üç erdemin insan ruhuna yerleşip uyum içerisinde olmasıyla da “Adalet” erdemi ortaya çıkmaktadır (Gazâlî, 1989: III, 122-123).

Gazâlî, ahlaki değerlerin tam ve sistemli bir şekilde ancak Allah Resulü'nün şahsiyetinde gerçekleştiğini ifade etmektedir. Diğer insanlar Hz. Peygamber'in sahip olduğu bu faziletlere tamamen sahip olamazlar, ancak bir miktar Hz. Peygamber'e yaklaşabilirler. Bu seviyeye ulaşan kimselere toplumdaki bireyler saygı göstermeli ve bilgilerine başvurmalıdırlar. Gazâlî, bu değerlerden uzaklaşıp reziletlere sahip olan bireyleri ise Allah'ın rahmetinden uzaklaşıp şeytana yaklaşan kimseler olarak nitelendirmektedir. Bu sebeple bu güdüler aklın kontrolüne verilmek suretiyle terbiye edilmelidir (Gazâlî, 1989: III, 122-123). Gazâlî'nin ahlak esaslarını şu şekilde belirtmek mümkündür:

1.4.2.1.Hikmet

Hikmet kelimesi; “Bilgi ve akılla gerçeği bulma” olarak tanımlanmaktadır (el-İsfahani, 2017: 282). Ayrıca; “Düşünen ve ayırt eden nefsin erdemi olup ilahi ve insani olayları bilmek ve anlamak” anlamında da kullanılmaktadır (İbn Miskeveyh, 2013: 34). Gazâlî'ye göre ise hikmet; “Bireyin istemli davranışlarında doğruyu yanlıştan ayırt edebilme yetisine” (Gazâlî, 1989: III, 122) denir.

Gazâlî'ye göre hikmet, ahlaki değerlerin başıdır. Çünkü erdemli bir davranışı sergileyebilmek için öncelikle onun bilgisine sahip olmak gerekir. Bu sebeple Yüce Allah: “Kime hikmet verilirse ona çok hayır verilmiş demektir.” (Bakara, 2/229.) diye buyurmuştur. Yine Hz. Peygamber: “Hikmet müminin yitik malıdır, onu nerede görürse alır.” (İbn Mace, Züht, IV, 1/4169) diye buyurmaktadır. Bu bakımdan hikmet olumlu davranış sergilemek için sahip olunan faydalı bilgilerdir (Gazâlî, 139).

Faziletler, bireyin rezilet denilen olumsuz davranışlarını düzeltmesiyle ve ahlakını güzelleştirmesiyle ortaya çıkar. Bunu gerçekleştirmek için bireyin bilgiye sahip olması gerekir. Bu sebeple dünya ve ahiretin anahtarı, amellerin en faziletlisi bilgidir (Gazâlî, 1989: I, 40-41). Gazâlî bilgiyi; “Malumun misalinin kalpte vasıl olması” yani; “Bireyin algıladığı şeylerin zihninde oluşturduğu şekil” (Gazâlî, 1989: III, 27) olarak tanımlamaktadır. Gazâlî'de bilgi, yeni keşfedilip ispatlanan bir durum değil, aksine önceden var olan gerçekliklerin kalbe gelip ortaya çıkmasıdır. Bunun yeri olarak da bazen kalp, bazen akıl ifade edilerek bunların hayatın kaynağı olduğu vurgulanmaktadır (Oruç, 2009: 41).

Gazâlî'ye göre bilginin amacı ahirette mutlu olmaktır. Bunun için de Allah'ı bilmenin gerekli olduğunu savunmaktadır. Gazâlî, Allah'ı bilen bireyin gerçek bilgiye ve mutluluğa ulaşacağını, bunların dışındaki bilgilerin ise değersiz ve geçersiz olduğunu belirtmektedir (Gazâlî, 1989: III, 7-9). Gazâlî'ye göre, ahiret mutluluğu filozofların zannettiği gibi salt (uygulamaya dayanmayan, teorik) bilgi ile gerçekleşmez. Çünkü mutluluk sadece bilmekle değil uygulamayla da doğrudan ilgilidir. Bu bakımdan Gazâlî'ye göre bilgi, çoğu zaman davranış boyutunu destekleyen yardımcı bir unsurdur (Aydınlı, 2013: 57). Gazâlî, bilgisiz davranışın olmaması gibi, davranışsız bilginin de delilik olduğunu, bu sebeple bireyi ibadete teşvik etmeyen bilginin yarınki günde cehennemden uzaklaştıramayacağını belirtmektedir (Gazâlî, 2017b: 39).

Gazâlî'nin bilgi anlayışı, bir gelişim ve ilerleme içerisinde bireyin kendisinden başlayarak Allah'a doğru yol alan bir strateji izlemektedir. Bireyin yaş ve zihinsel açıdan gelişim göstermesi algı ve anlayışının gelişimi ile paralellik arz etmektedir. Bu yönden birey gelişim süreçleriyle beraber algı süreçlerini de aşamalı olarak ilerletip yepyeni bilgi alanlarına ulaşmaktadır. Algı süreçlerinin son aşamasında aklın kavrama sınırlarını geçerek tamamen ruhsal ve manevi bir boyuta ulaşan birey, görünen şeylerin dışında bir seviyeye yönelten ilahi bir aşamaya ulaşır (Oruç, 2009: 43).

Gazâlî'ye göre hikmet kötü amaçlarla kullanıldığında ifrat derecesine ulaşır. Buna hile veya kandırma denir. Şayet bilgi kullanılmayıp iyi ile kötü birbirinden ayırt edilemiyorsa o zaman tefrit derecesine düşer ki bu da aptallık ve saflık olarak isimlendirilir. Hikmetten doğan ahlaki değerler bilinçli olma, doğru düşünme, keskin görüş ve işin içyüzünü bilmedir (Gazâlî, 151–153).

Gazâlî ahlaki hikmetten de bahsetmektedir. Ona göre aklın yerli yerinde kullanılıp insanda potansiyel olarak bulunan cinsel istek ve öfke güdülerinin yerine göre dizginlenip serbest bırakılması mümkün ise ortaya çıkan bu davranışa, "Ahlaki hikmet" denir. Bu açıdan ahlaki hikmet, bireyin ahlak eğitimi sürecinde davranışları üzerinde etkili olan bir oto kontrol sistemi olarak görev yapmaktadır. Böylece "Hikmet"i elde eden kimse; iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayıran ve bu şekilde

yaşamaya çalışan birey olmaktadır. Hikmet değerinin tam anlamıyla varlığını hissettirdiği birey, hayatının her alanında tutarlı davranışlar sergiler (Gazâlî, 140).

1.4.2.2.İffet

İffet kavramı lügatlerde; “Nefiste cinsel isteğin galip gelmesini engelleyen durum” anlamında kullanılmaktadır (el-İsfahani, 2017: 670). Gazâlî iffeti; “Bireyin yeme, içme ve cinsel istek başta olmak üzere birçok bedensel güdülerinin etkisine girmeyip bunları aklın kontrolüne vermesi” şeklinde tanımlamaktadır (Gazâlî, 144). İffet ayrıca cinsel arzu noktasında bireyin açgözlü olması (şerah) ile arzular konusunda gevşeklik göstermesi (humud) arasındaki orta noktadır (Kiraz, 2007: 150). Bu anlamda iffetin bireyin davranışlarında ortaya çıkması, cinsel isteklerini akla göre yönetmesiyle gerçekleşir (İbn Miskeveyh, 2013: 34).

Gazâlî, her bireyde yaratılmış olan cinsellik güdüsünün amacının insan neslinin devamını sağlamak olduğunu ifade eder. Bedenin varlığını sürdürebilmesi için yiyip-içmeye ihtiyacı olduğu gibi neslin devamını sağlamak için de cinsellik güdüsüne ihtiyaç vardır. Kişi, bu güdüsünü Yüce Allah’ın sınırları içerisinde helal yollarla ortaya çıkarıp eğitirse itidal çizgisine ve iffet erdemine ulaşmış olur (Gazâlî, 147-148). İffet erdemi insandan alındığı taktirde hayvandan daha aşağı seviyeye düşer. Bu sebeple bireyi hayvandan daha üstün kılan özelliklerden birisi de ahlak eğitimi çerçevesinde ulaştığı iffet erdemidir (Şeref, 2012: 79).

Gazâlî, bireyin iffet erdemini elde etmesiyle cömertlik, hayâ, sabır, müsamaha, kanaat gibi erdemlerin, eğitilmeyip başıboş bırakılan şehvet güdüsünden de oburluk, hayâsızlık, riya, yağcılık, haset gibi kötü ahlakların ortaya çıkacağını hatırlatmaktadır (Gazâlî, 1989: III, 122). Dolayısıyla bireyin değerler hiyerarşisinin tamamlanıp Allah’ın istediği kul olma noktasına ilerleyebilmesi için ahlak eğitimlerini en iyi şekilde yerine getirmesi gerekmektedir.

1.4.2.3.Şecaat

Kelime anlamı olarak; “Cesaretli olmak” anlamına gelen şecaat, ahlak literatüründe; “Bedenin güç ve kuvvetlerinin aklın kontrolüne girmesi” demektir. Düşüncesiz cesaret şecaat değildir (Pazarlı, 1989: 181). Gazâlî’ye göre ise şecaat: “Öfke güdüsünün yersiz cesaret ve korkudan uzak tutulması”dır (Gazâlî, 1989: III, 125). Gazap ve öfke dürtülerinin dengeleyicisi konumunda olan şecaat, korkaklık ve saldırganlık arasındaki itidal noktadır (Kiraz, 2007: 150).

Öfkenin İslam’ın ve aklın belirlediği ölçülerde yansıtılması gerektiğini belirten Gazâlî, bunu elde edemeyen bireylerin hemen kahramanlık özelliğini elde etmek için çaba sarfetmeleri gerektiğini belirtmektedir. Bireyin öfke güdüsünü eğiterek şecaat erdemini elde etmesinin zor olduğunu belirten Gazâlî, bu özelliğini hiç olmazsa itidal çizgisine yakın bir yerde tutmaya çalışması gerektiğini vurgulamaktadır (Gazâlî, 141-142).

Öfke güdüsünde amaç iyi korunmaktır (Gazâlî, 1989: III, 125). Bu iyi korunma öfke duygusunun eğitilmesiyle sağlanabilir. Bireyin öfke güdüsünü eğitmesi durumunda elde ettiği şecaat erdemiyle beraber cömertlik, sabırlı olma ve öfkeyi yutma gibi değerler de ortaya çıkar. Öfkenin eğitilmemesi durumunda ifratı olan tehevvürden kibir, gurur ve çabuk öfkelenme; tefriti olan cübnden ise zillet, üzüntü, nefsin küçülüp alçalması gibi reziletler ortaya çıkar. Öfke duygusu eğitilmediği takdirde birey kendisine ve çevresine zarar verir. Birey ifrata giderse insanlara zulmedip hakları gasp eden bir zorba olur. Tefrite giderse de kendisini ve çevresini koruyamayan korkak ve zayıf biri olarak dünyada yok olup gider (Gazâlî, 1989: III, 122). Bu sebeple bireyin bu dünyada yer edinip varlığını olumlu anlamda hissettirebilmesi için öfke konusunda kendini eğitmesi ve şecaat erdemine ulaşmaya gayret göstermesi gerekir.

1.4.2.4.Adalet

Faziletleri oluşturan hikmet, iffet ve şecaatin yerli yerinde kullanılıp denge durumuna getirilmesi ile adalet erdemi ortaya çıkmaktadır (Kandemir, 1984: 143). Gazâlî’ye göre adalet; “Üç kuvvetin (akıl, şehvet ve öfke) birbirini düzenleyip denge

durumuna getirmesine” (Gazâlî, 148) denir. Adalet erdeminin ifrat ve tefrit noktası bulunmamakta, ancak zıt anlamı olarak “Zulüm” kavramı bulunmaktadır (Gazâlî, 1989: III, 122).

İslam'ın öngördüğü temel erdemlerin ortaya çıkarılmasındaki amaç, bireyin ahlakını düzenleyerek mutlu bir yaşam sürdürmesini sağlamaktır. İnsan bu dünyada yaşamını devam ettirdiği sürece kendisinde bulunan öfke ve cinsel güdü gibi yaratılıştan gelen bu güçlerin tamamen yok edilip ortadan kaldırılması mümkün değildir. Bu güdüler ana rahminden ömrünün sonuna kadar onunla beraber var olan güdülerdir. Dolayısıyla bunların yok olması durumunda insan tehlikeyle karşı karşıya kalır. Mesela şehvet kesilirse insanın nesli tükenir, öfke kesilirse insan tehlikeye karşı koyamaz ve yok olur (Gazâlî, 145-146). Bu sebeple burada yapılacak en doğru eylem, onların eğitilerek itidal seviyesine çekilip denge durumuna getirilmesidir.

Bireyin maddi yapısında bulunan yapılardan birinin eksik veya fazla olması durumunda beden düzensizlik sinyalleri verir ve insan hasta olur. Tıpkı bunun gibi manevi ve ruhi yönü bulunan insanın temel manevi değerleri (hikmet, şecaat, iffet, adalet) de bozulursa veya artıp eksilirse bir dengesizlik durumu ortaya çıkar (Fersahoğlu, 1996: 620). Bedenin dengesizliği çeşitli tedavi yöntemleriyle giderildiği gibi maneviyatındaki düzensizlikleri de bu temel güdülerin eğitilerek kontrol altına alınmasıyla giderilebilir.

2. İHYÂU ‘ULÛMİD-DİN ESERİNDE BİREYSEL AHLAK EĞİTİMİ

Gazâlî İhyâu ‘Ulûmid-Din eserinde toplumun her kesimine mensup bireylerin uzaklaşması gereken birtakım ahlak dışı davranışları ve gerçekleştirilmesi gereken ahlaki davranışları ele almaktadır. Onun bu yöndeki ifadeleri toplumdaki bireylerin kendi kendilerini eğitmelerini içerdiğinden bireysel ahlak kapsamına girmektedir. Belirtilen eğitim kapsamında olumlu davranışlar gerçekleştirilerek ahlaki olgunluğa ulaşması, bireyin dünya ve ahiret mutluluğunu elde etmesinde önemli bir fonksiyona sahiptir.

2.1. Ahlak Eğitiminin Hazırlık Evreleri

İnsan yetkin bir varlık olmasını sağlayan özellikleri taşımasının yanında birçok eksik yönü de barındırmaktadır. İnsanın bu eksikliklerini tamamlayıp ahlaki gelişimini sağlaması için iyi bir eğitime ihtiyacı vardır (Çubukçu, 1974: 20). Çünkü eğitim, yetkinliğe ve olgunlaşmaya doğru ilerleyen sürekli bir aktivitedir (Ayasbeyoğlu, 1968: 18). İnsan bu eğitim faaliyetine yöneliminde kendisine, ailesine ve yaratıcısına karşı sorumluluk altındadır. Bireyin sorumluluğunun bilincinde olması, ahlak eğitiminde Allah'a yönelmesine neden olacaktır (Çamdibi, 2014: 115). Birey, kendi şahsından başlayarak rabbine, ailesine ve yaşadığı dünyadaki bütün varlıklara karşı olumlu ilişkiler geliştirmeye çalışmalıdır. Bu açıdan birey ahlak eğitimine başlarken ilk olarak bazı hazırlık evrelerini gerçekleştirmelidir. Bu bağlamda bedensel ve psikolojik yönden hazır olmalıdır.

2.1.1. Bedensel Eğitim

İnsanın yaşamını sürdürebilmesi için bazı temel koşulların yerine getirilmesi gerekmektedir. Yiyecek, içecek, hava, ısı vb. koşullar bunlardan bazılarıdır. Bu koşulların eksik veya fazla olması durumunda bireyin yaşamında düzensizlik ortaya çıkar (Cüceloğlu 1999: 238).

Eğitimin ana unsurlarından biri şüphesiz bedensel gelişimdir. Diğer alanlarda bireyin gelişimini tamamlamasında bedensel gelişime ihtiyaç vardır. Bedensel eğitimin oluşabilmesi için düzenli ve dengeli beslenmeye, sosyal aktivitelere ihtiyaç

vardır. Bu bakımdan gelişim sürecinde, sosyal ilişkiler kurmayan kimselerde tam anlamıyla ahlak gelişimi de gerçekleşemez (Binbaşıoğlu, 2000: 37-38).

Birey için önemli olan şey, ruh ve beden eğitimi arasındaki dengeyi gözetmek olmalıdır. Bu durum İslam'ın da ahlak eğitiminde gözettiği ilkelerden biridir. Nitekim daha önce belirtildiği gibi İslam bireyin maddi veya manevi yönünden birini ele alırken diğer yönünü ihmal etmez. Bedenin eğitilmesi bireysel bir görev olduğu gibi sosyal gayelerin yerine getirilmesinde de önemli bir araçtır. Çünkü bedensel açıdan kendini eğitmeyen bireylerin oluşturduğu sosyal yapı, gelişim ve ilerleme kaydetme noktasında geri kalır (Çağrı, 2015: 197).

İslam, bireyin maddi yönünü kapsayan bedensel eğitimde; beslenme, temizlik ve spor aktivitelerini ön plana çıkarmaktadır (Tütüncü,1984: XX, 45). İslam, aynı zamanda bireyin bedensel yapısının zorlanıp dayanıklılığının yıpratılmasına da karşı bir duruş sergilemektedir (Çelebi, 1998: 252). Hz. Peygamber'in: "...Muhakkak ki bedeninin de senin üzerinde hakkı vardır." (Buhari, Savm, II, 51/1968.) ifadesi bu durumu desteklemektedir. Buna paralel olarak Gazâlî vücudun bütün organlarının bireye emanet olarak verildiği için yerli yerinde kullanmak zorunda olduğunu hatırlatmaktadır (Gazâlî, 2017b: 174).

İslam bedensel ahlak eğitiminde birtakım esaslar ön plana çıkarmaktadır. Bu esaslardan en önemlisi, beslenmede elde edilen ve kullanılan gıdaların temiz ve helal olmasıdır. Nitekim Yüce Allah: "O halde Allah'ın rızık olarak size verdiği helal nimetlerden faydalanın..." (Maide, 5/ 88.), "Ey peygamberler! Temiz şeylerden yiyiniz ve iyi ameller işleyiniz. Doğrusu ben, sizin yaptığınız şeyleri tamamen bilirim." (Mü'minun, 23/51.) buyurarak temiz ve helal şeylerin yenilmesi ile bireyin gerçekleştireceği davranışlar arasında bir bağ olduğuna dikkat çekmektedir. Zira bu bağ bireyin temiz ve helal olan şeyleri yemesinin olumlu davranışlarda bulunmasına, haram ve pis olan şeyleri yemesinin de olumsuz davranışlarda bulunmasına yol açması şeklindedir. Bireyin temiz veya pis şeyleri yemesi davranışlarına yön verdiği için eğitim faaliyeti ile paralel bir niteliğe sahiptir. Bu bakımdan insan, temiz yiyecekler yiyerek bedenini eğittiği vakit, bunun bir yansıması olarak davranışlarını da eğitmiş olur (Gözütok, 2015: 39-40). Bu kapsamda bireyin çocukluk döneminde

aldığı gıdalar da kişilik yapısı üzerinde önemli bir fonksiyona sahiptir. Birey, ana rahmine düştüğü andan itibaren annenin beslenmesinde, bedensel yapısında, psiko-sosyal yaşamında geçirdiği olumlu ve olumsuz durumlardan etkilenmektedir. Burada annenin helal rızık yiyerek beslenmesinin bireyin eğitilebilirliği üzerinde doğrudan veya dolaylı etkisi bulunmaktadır (Bayraklı, 2009: 130-132). Gazâlî bireyin hayatının kötülükler içerisinde yok olmasını engellemek için yapılacak ilk eğitim faaliyetinin, doğumdan hemen sonra salih ve dindar bir kadının, helal rızıkla beslenerek taşıdığı temiz sütüyle bireyi beslemesini sağlamak olduğunu belirterek bu hususun önemine dikkat çekmektedir (Gazâlî, 1989: III, 155).

Gazâlî haramla meydana gelen sütle ve bunun sonucunda haram sütle beslenen bireyde, bereket ve hayır olmayacağını savunmaktadır. Böyle bir kimsenin yaratılışına necaset ve pislik bulaştığını, bu kimsenin tabiatı icabı günahlara ve kötülükler başvuracağını ifade etmektedir (Gazâlî, 1989: III, 155). Modern tıpta da anne sütünün, bebeğin tüm besin ihtiyaçlarını karşılayan hazır ve temiz bir besin olmasının yanında, anne ve çocuk arasındaki ilişkiyi kuvvetlendirip bebeğin duygusal ve psikolojik gelişimi açısından önemli bir etkiye sahip olduğu ifade edilmektedir (Eser ve Soylu, 2016: 126-127). Bu bakımdan modern tıbbın ortaya koyduğu bu veriler, Gazâlî'nin İslami eğitim kapsamında bedensel ve davranışsal eğitim için gerekli gördüğü anne ve çocuğun helal rızıkla beslenme yaklaşımını desteklemektedir.

Gazâlî, bedensel eğitim ile ilgili olarak yeme-içme sınırı üzerinde de durmaktadır. Yemeğin az veya çok yenilmesine bağlı olarak kişinin iyi veya kötüyü yapma eğiliminin artıp eksileceğini belirtmektedir. Gazâlî, insana verilmiş olan yeme ve içme nimetlerinin aslında kendisini imtihana tabi tutmak için verildiğini, bu sebeple çok yemekten dolayı ibadet ve taat eylemlerinin yapılmasının zorlaşacağını, az, helal ve zamanında yemeğin yenilmesi durumunda ise ibadetleri yerine getirme eğiliminin artacağını ifade etmektedir (Gazâlî, 1989: III, 172; 192-197). Bu kapsamda Gazâlî, az yemenin faydalarını; kalbin berraklaşp insanın idrak ve anlayışının olumlu yönde harekete geçmesi, yaşamında dua ve ibadetlerin etkisini daha iyi hissedebilmesi, cinsel güdülerini kontrol altına alabilmesi şeklinde sıralamaktadır (Gazâlî, 1989: III, 183-188). Gazâlî'nin bu görüşlerine paralel olarak

modern tıpta da çok yemenin ömür boyu sürecektir diyabet, hipertansiyon gibi hastalıklara yol açtığı, ayrıca çok yemekten kaynaklanan buhar ve rutubetin zihni tutuklamaya, fikri perdelemeye, zekâ geriliğine, dikkat dağılmasına ve tembelliğe neden olarak (Öztürk, 2015) kişilik bozukluğuna yol açtığı belirtilmektedir (Townsvend, 2016: 586).

Gazâlî'ye göre birey, yeme ihtiyacını fazlasıyla karşıladığında buna bağlı olarak cinsellik ihtiyacı ortaya çıkar (Gazâlî, 1989: III, 172-173). Bu sebeple Gazâlî'nin bu görüşü modern eğitim psikologlarından Abraham Maslow'un ihtiyaç hiyerarşisinde ifade ettiği yeme-içme ve cinsellik ihtiyacının giderilmesi hiyerarşisi ile de paralel bir içeriğe sahiptir. Bu anlamda Maslow temel ihtiyaçlardan biri olan yemek yeme ihtiyacının giderilmeden cinsellik ihtiyacının ortaya çıkmayacağını ifade etmektedir (Aydın, 2001: 102). Dolayısıyla bireyin yemek yeme ihtiyacının fazla karşılanması cinsellik ihtiyacının ortaya çıkmasına neden olduğundan yemek yeme ve cinselliğin kontrollü bir şekilde yerine getirilmesi gerekmektedir.

Bedensel eğitimdeki diğer esas ise cinsel isteklerin kontrol edilmesidir. Bu aşamada nikâhın faydasına değinen Gazâlî, bunun temel güdülerden olan şehveti, kadınlara olan aşırı ilgi ve cinsel saldırganlıkları önlemede bir araç olduğunu, gözü haramdan koruyan bir fayda içerdiğini belirtmektedir. Nikâh kapsamında birey gözünü ve cinsel organını Allah'ın belirlediği kurala uygun olarak eğitmektedir. Bu yolla gözünü ve cinsel organını zinadan koruyan birey bu eğitim faaliyetini başarıyla gerçekleştirmiş olur (Gazâlî, 1989: II, 73). Bireyin cinsel istek ve arzularının nikâh yoluyla eğitilmeyip başıboş bırakılması, olumlu bir kişilik geliştirmesini engeller. Bu kimseler birey ve toplum ahlakına da olumsuz etkide bulunurlar. Dolayısıyla bireylerin dengeli bir kişilik oluşturmaları için evlenme aracılığıyla cinsel arzularını eğitmeleri gerekir.

Cinsellik ihtiyacının fazla olması durumunda, cinsel doyumsuzluk bireyin cinsel sapkınlık davranışları sergileme olasılığını arttırmaktadır. Bu durum bireyin dünya malına aşırı bağlanma, kibir, nefret duyguları besleme, başkalarına zulmedip hissizleşme gibi davranışları da sırasıyla yapmasına yol açabilmektedir (Gazâlî, 1989: III, 171).

Gazâlî her davranış ve ahlakta en üst noktanın orta yol olduğunu ifade etmektedir. Bunu sağlamak için de birey çok yemek yemekten ve aşırı aç kalmaktan kendini korumalıdır. Birey öyle bir denge ve ölçüyle beslenecektir ki ne çok yemekten ne de çok aç kalmaktan halsiz ve duygusuz olacaktır (Gazâlî, 1989: III, 207). Gazâlî'nin bu yaklaşımı bireyin bedensel gelişimi noktasında İslam'ın fertleri için öngördüğü dengeli yaşamın bir parçasını oluşturmaktadır.

Gazâlî, bedensel eğitim kapsamında çocukluk dönemindeki bireyin beden ve ruh sağlığı için gündüz ve yumuşak yataklarda uyutulmasının kendisini tembelleştirip menfaatçi bir kişilik oluşturmaya neden olacağını da belirtmektedir (Gazâlî, 1989: III, 157). Bu açıdan bireyin bedensel ve ahlaki gelişiminin birbirlerini etkilediği çocukluk döneminde de bu hususa dikkat edilerek bedensel eğitimi iyi bir şekilde sağlanmalıdır.

Anlaşılan odur ki; insanların helak olmalarının sebebi, dünyaya karşı açgözlü olmalarıdır. Açgözlü olmalarının ise iki sebebi vardır. Bunlar insanın yeme ve cinsellik ihtiyaçlarıdır (Gazâlî, 1989: III, 190). Bireyin bu iki temel ihtiyacının açgözlülük ile birleşip bedensel eğitim kapsamında kontrol altına alınmaması durumunda, psiko-sosyal açıdan sorunlu, kendine zarar veren, hayatı basit düzeyde yaşayan bir kişilik ortaya çıkarır. Bu sebeple bireyin psiko-sosyal durumunun dengede durabilmesi için açlık ve cinselliğin bedensel eğitim kapsamında eğitilerek kontrol altına alınması gerekir.

2.1.2. Psikolojik Eğitim

Maddi ve manevi yönleri sahip bireyin bu iki yönü arasında bir bağlantı mevcuttur. Nitekim insanın yaratılış unsuru olan toprak, basit bir madde olduğundan insanın cahil oluşuna, çamurdan yaratılması da çamurdaki tutuculuk ve yapışkanlık gibi özellikleri gereği cimri oluşuna işaret etmektedir (Gülçür, 1994: 18-19). Böylece maddi ve manevi yapısıyla çift kutuplu bir niteliğe sahip olan insanın, bu yapılarıyla eğitilmesi gerekmektedir. Bireyin eğitiminde manevi yönünün aksatılması olumsuzluğa sebep olmaktadır. Bu da bilinçsiz bir görme, tefekkürsüz işitme şeklinde ortaya çıkmaktadır (Kutub, 1977: 151).

İslam bireyin iyi bir kul olması için daha çok manevi yönünü ön plana çıkararak psikolojik eğitimine önem vermektedir. Bireyin nefis, akıl, kalp gibi bütün psikolojik unsurlarına hitap ederek onların eğitilmesinde kapalı bir yön bırakmamaya gayret göstermektedir. Çünkü bireyin davranışlarına yön veren, onun iyi veya kötü diye nitelendirilmesine sebep olan asıl unsur psikolojik yapısıdır (Bayraklı, 2009: 229-230). Bireyin Allah'ın istediği şekilde hayatına yön verip “İyi insan” olarak nitelendirilebilmesi için psikolojik yönden eğitilmesi gerekmektedir. Nitekim sadece bedensel yönü eğitilen birey, psikolojik yönden eğitilmediğinde hayvanların seviyesinde bulunmaktadır (Ergül, 2015: I, 267).

Bireyin eğitiminde ilk olarak psikolojik yönün eğitilmesi önemlidir. Bu durum aynı zamanda en büyük eğitimci olan Yüce Allah'ın bir metodudur. Çünkü İslam'ın ilk dönemlerinde inen ayetlerde bu durum net olarak görülmektedir. Nitekim Mekke döneminde inen ayetler incelendiğinde bunların çoğunlukla muhatapların psikolojik yapılarına göre hitap ettiği, dolayısıyla sürekli olarak inancı konu alan ayetlerle (Karacelil, 2014: 126) zihinlerini eğittiği görülmektedir. Çünkü olumlu davranışların kaynağı doğru bir psikolojik eğitimidir. Bu sebeple yaşamını doğru bir çizgide devam ettirmek isteyen birey, ahlaki davranışlarına kaynaklık eden sağlam ve doğru bir psikolojik yapıya sahip olma noktasında kendisini eğitmelidir.

Bireyin Allah katında ve yaşadığı toplumda yer edinmesi eğitilerek olumlu davranışlarda bulunmasıyla mümkündür. Dolayısıyla bireylerin maddi ve manevi yapılarındaki bütünlük etrafında meydana gelen ahlaki davranışlar psikolojik eğitimi ile yakın ilişkilidir. Bireyin psikolojik eğitiminin gerçekleşmesinde etkili olan ve bu eğitimin temelini oluşturan bazı unsurlar vardır. Gazâlî bunların nefis, kalp (Gazâlî, 1989: III, 7-8) ve akıl (Gazâlî, 1989: I, 203) olduğunu ifade etmektedir.

2.1.2.1.Nefis

Arapça nefis kelimesi; “Can, hayat, beden, bedenden kaynaklanan süfli arzu” anlamına gelmektedir (el-Yesûî, 1973: II, 829). Bireyin davranışlarına yön veren olumlu ve olumsuz etkide bulunabilen merkezi mekanizma nefistir. Nefiste yer alan kötülük dürtüleri eğitilip olumlu tarafa yönlendirilirse iyiliğe dönüşebilmektedir. Kendi hallerine ve başıboş bırakılıp eğitilmezse bireye zarar veren bir hal

alabilmektedir (Bayraklı, 2009: 246). Çünkü bireyin nefsini eğitmesinde kendini gözlemlemesi, tanınması, eksikliklerinin farkında olması, nefsini tezkiye yolu ile temizlemesi söz konusudur (Bayraklı, 2009: 247-254).

Bireyin kötüye yönelmesi durumunda eğitimin görevi, kötülüğün üzerindeki örtüyü kaldırıp açığa çıkarmak, iyiliğe yöneltilip özüne kavuşturmadır. Bireyin eğitimi Allah'ın belirlediği kurallara göre yapılırsa, olgun mü'min olma noktasında Allah'a giden yolu bulacaktır (Kutub, 1977: 59). Bireyin nefsini eğitmesinde önemli nokta, onun ahlaki özelliklerini Allah'ın istediği şekilde kul olma yönünde kontrol altına almaktır. Birey bunu nefsinin olumsuz isteklerinin karşıtlarını yapmaya kendini zorlayarak gerçekleştirebilir (Havva, 1997b: 138).

Gazâlî nefis kavramının iki anlamından bahsetmektedir: Birinci anlamı; “Temel güdülerden olan şehvet ve öfke güdülerini kendisinde barındıran öz” şeklindedir. Bu öz kendisinde kötülükleri barındırır. Dolayısıyla tasavvufçular bunun eğitilmesi ve kontrol altına alınması gerektiğini vurgulamaktadırlar (Gazâlî, 1989: III, 10). Gazâlî'nin bu anlamda yaptığı nefis tanımı modern dönemde psikanalitik kuramın kurucusu olan Sigmund Freud'un kişiliğin kaynağı olarak isimlendirdiği “id” ile aynı anlama gelmektedir. Freud'a göre id; “Kişiliğin en ilkel ve eğitilmemiş boyutunu” oluşturur. İd, temel biyolojik güdülerden oluştuğu için, kişiliğin en erken gelişen bölümüdür. Çünkü idi oluşturan bu güdüler hemen doyuma ulaşmak ister. Kısacası id, bireyin biyolojik yapısında doğuştan var olan bütün psikolojik gizil güçlerin ve ruhsal enerjinin kaynağıdır (Aydın, 2001: 93).

Gazâlî'ye göre nefsin ikinci tanımı ise; “İnsanın özünü oluşturan hakikati ve kendisi” demektir. Ancak bu anlamdaki nefis, gelişim aşmalarına göre çeşitli özelliklerinden dolayı farklı şekillerde isimlendirilmektedir. Gazâlî, bu anlamda *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn* eserinde üç çeşit nefisten bahsetmektedir: Bunlar; '*Nefs-i emmare*', '*Nefs-i levvame*' ve '*Nefs-i mutmainne*' dir (Gazâlî, 1989: III, 10).

Nefsi emmare, bireye kötülüğü emredip onu sürekli temel fizyolojik ihtiyaçları peşinde koşturduğundan bu nefsin Allah'a dönüşü düşünülemez. Çünkü bu sürekli olarak kötülüğü insana emretmektedir. Nefsi levvame, olgunluğa ulaşmış ancak fizyolojik ihtiyaçlarını bazen kontrol edemeyen ve bu kontrol edemeyişinden

dolayı da pişmanlık duyup kendini kınayan nefistir. Nefsi mutmainne ise; “Temel fizyolojik güdülerini Allah’ın istediği şekilde kontrol altına alıp onu eğiten ve Allah’a karşı saygısından dolayı titreyen nefis” demektir (Gazâlî, 1989: III, 10-11).

Gazâlî, Yüce Allah’ın nefsi yarattıktan sonra bedenine cehaleti giydirdiğini, şehveti gözüne, tamamı boğazına, yalanı diline verdiğini belirtmektedir. Ayrıca kendini beğenmeyi göğsüne, hırsı karnına, zulmü beline, hışmı eline, pisliği fercine bozgunculuğu da ayağına verdiğini vurgulamaktadır. Şüpheyi belinden aşağıya, şirki ise belinden yukarı vererek nefse: “*Dön bu yana*” diye hitap ettiğini ancak nefsin kibirlenerek dönmediğini daha sonra ise yüz yıl nefse açlık çektirerek terbiye ettiğini aktarmaktadır. Bu sebeple Gazâlî, nefsin en iyi eğitim metodunun açlık olduğunu savunmaktadır (Gazâlî, 2017b: 149-150).

Gazâlî, nefsin eğitilmesi ile ilgili olarak bir benzetme yapmaktadır. Buna göre birey dünya hayatında bedensel bir hastalığa yakalandığında iyileşmek için bu hastalığın tedavisi noktasında doktorlara başvurmakta veya kendisi ciddi bir çaba sarf etmektedir. Birey, iyileşerek huzurlu bir dünya hayatına kavuşmak için böyle bir çaba sarf etmektedir. Ancak birey ahiret hayatının huzuru için bir takım olumlu amellerin yanında kötü davranışlardan kurtulmak için daha fazla çaba harcamalıdır. Zira kötü davranışlara devam eden bireyin ahireti yok olacaktır. Bu sebeple birey, uhrevi hayatını etkileyen kötü ahlaktan kurtulmak için bir doktor, bir eğitimci gibi davranmak zorundadır. Nitekim Yüce Allah: “Muhakkak ki kendini arındıran kurtuluşa ermiştir.” (Şems, 91/9.) buyurmaktadır. Şayet birey kötü ahlaktan kurtulmak için kendisini eğitmezse, kötü ahlak giderek kişinin benliğine yerleştiğinden olumsuz davranıştan kurtulması zorlaşacaktır (Gazâlî, 1989: III, 107). Bu sebeple çift kutuplu bir yapıda olan bireyin olumsuz davranışlardan kurtulması için Allah’ın gösterdiği yolda ilk olarak nefisini eğitmesi gerekmektedir.

2.1.2.2. Biliş ve Akıl

Biliş kavramı; “Çevremizi öğrenme ve anlamayı içeren zihinsel etkinlikler” karşılığı olarak kullanılır ve yaklaşık anlam olarak ‘Düşünme’ ile eş anlamlıdır (Aydın, 2001: 29). Bilişsel gelişim çalışmaları, bireylerin çocukluk döneminden başlayarak ilerleyen dönemlerde düşünme süreçlerinin zamanla nasıl değiştiği

şeklinde gerçekleşmektedir. Biliş, bilginin elde edilmesini ve kullanılmasını içerir, doğrudan gözlemlenemez ancak davranışlar sonucunda anlaşılabilir (Kaya, 2012: 197).

Bilişsel gelişimde en önemli unsur akıldır. Akıl kavramı sözlükte; “İdrak etmek, düşünmek, sorumlu olmak” (el-Yesûî, 1973: I, 520) ve “Bilgiyi kabul etmeye hazır olan yeti” şeklinde tanımlanmaktadır (el-İsfahani, 2017: 676). Akıl, bireye Allah tarafından verilen en büyük güç, iyilik ve nimettir. Çünkü birey, akli sayesinde iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayırmaktadır (Kutub, 1977: 110).

İslam, bireyin bir şeye inanmadan ve ona bağlanıp körü körüne taklit etmeden önce o şeyin hakikatini araştırıp üzerinde düşünmesini istemektedir. Çünkü İslam’ın olaylara bakış açısında bireye çizdiği yol, aklın fonksiyonlarının harekete geçirilerek eyleme dönüştürülmesidir (Kutub, 1977: 113). Bu açıdan bireyin aklını eğitmesi, ahlaki davranışları üzerinde düşünme ve ayırt etme fonksiyonlarını aktif hale getirmesi ile mümkündür.

Gazâlî akıl ile ilgili olarak iki tanım yapmaktadır. Bunlardan ilki, “İşlerin hakikatini bilme ve anlamadır.” bu tanımda aklın merkezinde bilgi vardır. İkinci tanımda ise; “Akıl, kendisinde bilgilerin özelleştirilip benimsendiği nesne” olarak ifade edilmektedir. Bu tanım kalp tanımıyla benzer nitelikte olduğundan aklın önemini ortaya koymak için ekstra bir çabaya ihtiyaç yoktur. Gazâlî’nin bu anlamdaki akıl tanımlarında esas nokta, bireyin akıl yoluyla bilgiye ulaşmasıyla olay ve durumların içyüzünü öğrenerek buna uygun davranmasıdır (Gazâlî, 1989: III, 11). Bu durumda akıl, bireyin ahlaki davranışlarının oluşumunda arka planda yer almaktadır.

Gazâlî aklın tanımını yaparken bir tek genel tanım yapılmasının mümkün olmadığını daha önce ifade edilen iki çeşit aklın haricinde ilişkili olduğu alanlara göre dört çeşit tanımının da yapılabileceğini belirtmektedir (Gazâlî, 1989: I, 209). Gazâlî’nin kendi döneminde ifade ettiği bu dört çeşit akıl tanımının modern dönemde görüşleri genel kabul gören psikologlardan J. Piaget’in bilişsel gelişim süreçleri ve Kohlberg’in ahlaki gelişim basamaklarıyla uygun olduğu söylenebilir. Bu uygunluk, aşağıdaki tabloda (Tablo-1) gösterilmektedir.

Tablo 1. Gazâlî, Piaget ve Kohlberg'in Görüşlerinin Karşılaştırılması

GAZÂLÎ'YE GÖRE AKLIN ÇEŞİTLİ ANLAMLARI	PIAGET'E GÖRE BİLİŞSEL GELİŞİM AŞAMALARI	KOHLBERG'E GÖRE AHLAKİ GELİŞİM EVRELERİ
1. ANLAM	1.İŞLEM ÖNCESİ DÖNEM	1.GELENEK ÖNCESİ DÖNEM
Bireyi hayvanlardan farklı kılan temel özelliktir. İnsanda her zaman potansiyel olarak bulunan akıldır. Bu akıl esas ve kaynaktır (Gazâlî, 1989:I, 209 211).	Birey henüz kendi bedensel özellikleri başta olmak üzere dış dünya hakkında bir bilgiye sahip değildir. Bu aşamada birey kendisini ve kendisi dışındakileri ayırt edemez. Nesnelere varlığının devamlılığını anlayamaz (Ulusoy, 2015: 51).	Kuralların varlığının tam olarak kavranmadığı, neyin iyi neyin kötü olduğunun bilinmediği ve ahlaki yargıların bu sebeple olayların sonucuna göre değerlendirildiği dönemdir (Yeşilyaprak, 2018: 143).
2. ANLAM	2.İŞLEMSEL DÖNEM	
Bireyin aklının imkansızın imkansız olduğunu, mümkün olanın da mümkün olduğunu kavradığı aşamadır. Bu aşamada birey bir insanın aynı anda iki yerde bulunamayacağı bilgisine ulaşır (Gazâlî, 1989: I, 210).	Aklın fonksiyonlarının harekete geçmeye başladığı, göz önünden kaldırılan nesnenin gerçekten kaybolmadığını, onu aynı zamanda iki yerde olmayacağını kavradığı ve ilk akıl yürütmelerin başladığı dönemdir (Cüceloğlu, 1999: 348).	
3. ANLAM	3.SOMUT İŞLEM DÖNEMİ	2.GELENEKSEL DÖNEM
Aklın, yaşantılar sonucu deneme yanılma yoluyla bilgiyi elde ettiği aşamadır (Gazâlî, 1989, I: 210).	Bu aşamada birey mantık yeteneklerini, gerçekleştirdiği somut yaşantılar üzerine uygular ve bilgi elde eder (Yeşilyaprak, 2018: 98).	Birey artık içerisinde yaşadığı toplumda deneme yanılma yoluyla somut olarak davranışları görmekte ve tecrübe etmektedir. Bu anlamda ahlak davranışlarını da yaşadığı sosyal düzene uygun olup olmamasını esas alarak gerçekleştirir (Yeşilyaprak, 2018: 143).
4. ANLAM	4.SOYUT İŞLEM DÖNEMİ	3.GELENEK SONRASI DÖNEM
Temel güdülerin kontrolünden çıkıp eylemlerin sonuçlarını idrak eden üst düzey akıl yürütmelerle hikmeti elde eden akıldır (Gazâlî, 1989: I, 210 -211).	Bu aşamada birey artık akıl yürütme ve düşünsel olarak tam bir olgunluğa ulaşmıştır. Kendisine ulaşan soyut düşünceler analiz edilir sentezlenir ve değerlendirme yapılır. Problemler mantık çerçevesinde çözüme kavuşturulur (Ulusoy, 2015: 60-61).	Bireyin güdülerinin etkisinden kurtularak olaylara karşı toplumsal ve evrensel insani değerlere uygun davranışlar sergilemeye ilişkin ilkeli bir ahlak anlayışı bulunmaktadır. Bütün yaşamlarını ideallerini yaşamaya adanmış insanların sahip olduğu üst düzey ahlaki dönemdir (Yeşilyaprak, 2018: 143).

Gazâlî aklın dört çeşit tanımından bahsederken özellikle dördüncü çeşit üzerinde durmaktadır. Bu aşamadaki bireylerin bilişsel özellikler açısından birbirlerinden farklı olduklarını ifade etmektedir. Bunu da bireylerin yaş ve bilgi farklılıklarına bağlamaktadır (Gazâlî, 1989: I, 217). Dolayısıyla bireylerin bilişsel gelişimin en üst düzeyine ulaşma durumlarına göre ahlaki ve kişilik yapısı da buna paralel olarak değişmektedir (Cüceloğlu, 1999: 352).

Gelişimin bütüncül yapısı göz önünde bulundurulduğunda Gazâlî'nin belirttiği görüşler ile Piaget ve Kohlberg'in bilişsel ve ahlaki gelişim teorileri arasında paralelliğin olduğu görülmektedir. Gazâlî ve Piaget'in belirttikleri ilk bilişsel aşamada bireyin bilişsel yönden bilinçli bir hareketliliği bulunmayıp potansiyel bir özellik olarak aklın kendisinde bulunduğu ve aktif olmadığı aşamadır. Kohlberg'in ahlak yaklaşımına göre bu dönem herhangi bir ahlaki yargının bulunmadığı iyi ve kötünün ne olduğunun bilinmediği dönemdir. Çünkü bu bilişsel aşamada olayların iç yüzünü kavrayacak özelliklere sahip olmayan bireyin bir davranışın iyi veya kötü olması hakkında bir yargıya varması zordur. Birey bu aşamada akla sadece potansiyel olarak sahip olduğundan ve bilişsel olarak da aktif olmadığından ahlaki gelişimi üzerinde bu aklın herhangi bir etkisi bulunmamaktadır.

Gazâlî ve Piaget'in görüşlerinde ikinci ve üçüncü aşamadan itibaren bilişsel hareketliliğin gerçekleştiği, bir varlığın aynı anda iki yerde bulunamayacağı fikrinin kazanıldığı, bilginin deneme yanılma yoluyla uygulamaya dayanılarak elde edildiği görülmektedir. Bu aşama Kohlberg'in ahlaki gelişim aşamalarından geleneksel dönem özelliklerini taşımaktadır. Nitekim birey bu dönemde ahlaki yargılarını deneme yanılma ve somut yaşantılar yoluyla oluşturmaktadır. Birey, zihinsel ve ahlaki yönden aktifleşerek eylemlerin neticesini sorgulayacak duruma geldiğinden ahlaki davranışları ile bilişsel süreçleri arasında bir bağlantının bulunduğu söylenebilmektedir.

Gazâlî ve Piaget'in dördüncü, Kohlberg'in gelenek sonrası aşamasında her üç görüşte de görüldüğü üzere bireyin, bilişsel ve ahlaki gelişim açısından kendini gerçekleştirme hedefine büyük ölçüde yaklaştığı söylenebilmektedir. Birey özgür bir şekilde temel güdülerinin ve dış etkenlerin tesirinden bağımsız olarak karar verebilmekte ve olayların içyüzünü kavrayabilmektedir. Ahlaki gelişim açısından ise bilişsel gelişimine paralel olarak, güdülerinin etkisinden uzaklaşarak evrensel ahlaki davranışlar gerçekleştirecek düzeye ulaşmaktadır. Bu dönemde bireyin bilişsel ve ahlaki gelişimi büyük oranda yapılanmıştır. Gazâlî'ye göre birey bu dönemde güdülerinin olumsuz isteklerinden sıyrıldığı için ahirette mutlu olabileceği bilgiye ulaşır.

Gazâlî aynı zamanda insanda bulunan her özelliğin çeşitli aşamalarla belli bir süreç içerisinde gelişme gösterdiğini belirterek bunun aklın çeşitliliği için de geçerli olduğunu vurgulamaktadır (Gazâlî, 1989: I, 216). Gazâlî'nin bu görüşünün modern dönemde Piaget ve Kohlberg'in ifade ettikleri bilişsel ve ahlaki gelişimin tedricen meydana geldiği görüşleriyle de uygunluk arz ettiği görülmektedir.

Gazâlî, aklın çeşitleriyle ilgili *İhyâu 'Ulumid-din* eserinde belirttiği bu dört aşamanın dışında *Miškatu'l Envar* isimli eserinde beşinci bir aşamadan da bahsetmektedir. Gazâlî, bu aşamaya ancak Peygamber ve veli kullar ulaşabildiğinden 'Kudsi- Nebevi Ruh' ismini vermektedir. Gazâlî, bu aşamada aklı sınırlandırarak ruh ile olan ilişkisinde aklın ulaşamayacağı daha ileri bir seviye bulunduğunu belirtmektedir. Bu durumu ise: "Ey akıl âleminde takılan kimse! Aklın ötesinde başka bir yol olup aklın algılayamadığı şeylerin bu yolla ruha gösterilmesi imkân dâhilindedir ki bu da kalp ile olabilmektedir." şeklinde ifade etmektedir. Gazâlî, aslında bu ifadeyle insanların birbirlerini eğitmelerinin yanında ilahi bir eğitimin devreye girdiğini ve böylece bireyin kemale erip olgun mü'min olabileceğini belirtmektedir (Gazâlî, 2010: 60). Bu bakımdan tabloda gösterilen dört çeşit akıl, bireye temel bazı özellikler kazandırmaktadır. Ancak kalbin devreye girdiği aşamada bireye ilahi bir kapı açılmakta ve yeni bir eğitim alanı sunularak bireyin nefisini nefsi-i mutmainne seviyesine çıkarabilmesine olanak tanınmaktadır.

Gazâlî'ye göre aklın bilgisi, hakikati anlama ve Allah'a ulaştırma noktasında insanı bir yere kadar ulaştırabilir. Ancak ahirette mutlu olabilmek için kalbin elde ettiği bilgilere mutlak manada ihtiyaç vardır (Gazâlî, 1989: III, 35). Akıl bireyin elde ettiği bilgilerden hangilerinin kendisi için faydalı ve zararlı olduğunu bilme noktasında seçim yapan bir mekanizma gibidir. Aklın vahyin kontrolünde eğitilmesi onun karşılaştığı durumların iç yüzünü bilme noktasında kalp ile aynı işleve sahip olduğunu göstermektedir. Akıl vahiyle eğitildiğinde bireyin olumsuz ahlak davranışlarını "kötü", olumlu ahlak davranışlarını da "iyi" olarak kodlayarak kalbe bunun bilgisini aktarır. Davranışların iç yüzünü akılla birlikte öğrenen kalp, ahlak eğitiminde bireyi sürekli olumlu davranışlara yönlendirmeye çalışır. Ahlak eğitiminde akıl ve kalbin ortaklaşa hareket etmesi, bireyin Allah'a daha hızlı ve sağlam bir şekilde ulaşarak olumlu davranışlar gerçekleştirmesine olanak tanımaktadır. Gazâlî'nin yaklaşımında akıl-kalp-bilgi-davranış unsurlarının birbirleri ile sıkı ilişki içerisinde oldukları ve bireyin ahlak eğitiminde birbirlerini etkiledikleri söylenebilmektedir. Buna göre ahlak eğitiminde akıl ve kalbin bilgiye ulaşarak ahlaki davranışlar sergilemede aynı hareket alanında buldukları, amaçlarının temelde aynı olduğu ancak ulaştıkları menzillerin farklı olduğu söylenebilmektedir.

Gazâlî, bireyin varlığını akıl ile başlatır ve onu akıl varlığı olarak dikkate alır. Ona göre aklın değerini ortaya koymak için bir çabaya gerek yoktur. Bilginin değeri biliniyorsa aklın değeri de bilinmelidir. Çünkü bilginin kaynağı akıldır. Ona göre insan, akli sayesinde diğer canlılardan üstündür. Bu üstünlük Allah tarafından verilmesi ve insanın aklını kullanma çabasından ileri gelmektedir. Gazâlî'ye göre akıl, kişiyi dünya ve ahirette mutlu kılacak bilgiye yani Allah'ı bilip tanımaya ulaştırması durumunda değerlidir. Gazâlî, vahyin bilgisinin kendisine yol göstermesinden dolayı aklın değer kazandığını belirtmektedir. Bu bakımdan akıl kavramını nur; (Nur, 24/35.) ruh, (Zuhruf, 43/52.) vahiy ve hayat (En'am, 6/22.) kavramlarıyla da isimlendirmektedir (Gazâlî, 1989: I, 203-204). Aklın bu durumunu kalp ve aklın birlikte hareket ettiği bir aşama olarak gören Gazâlî, aklın duyu organlarıyla elde ettiği bilgileri kalbe aktardığını ve kalbin akıl ile birlikte bireyin perde arkasını görüp bireyin davranışlarını etkilediğini söylemektedir (Gazâlî, 1989: I, 219).

Buna göre bireyin eğitim sürecindeki en önemli gayelerinden ve kendisini üstün kılan özelliklerin başında bilgi sahibi olması gelmektedir. Bireyin eğitim vasıtasıyla sistemli bilgilere ulaşması farklı bakış açılarıyla olaylara ve durumlara bakabilmesini sağlar. Olay ve durumlara farklı açılardan bakan bireyin elde ettiği bu bilgiyle aklını eğiterek doğru ve tutarlı davranışlar gerçekleştirme olasılığı artar. Ancak bireyin aklını kullanarak ulaştığı her bilgi tutarlı davranışlar gerçekleştirmesine olanak tanımaz. Birey bazen aklıyla elde ettiği bilgileri olumsuz yönde kullanabilmekte ve ahlak dışı davranışlar sergileyebilmektedir. Bu açıdan bireyin aklını eğiterek elde ettiği bilgiler kendisini Allah'a ulaştırarak olumlu ahlaki davranışlara yönlendirdiği takdirde değerlidir. Aklın vahyin kontrolünde eğitilmeksizin elde ettiği bilgiler, bireyi olumsuzluklara sürükleyip akıl eğitimini aksattığı için Allah'a ulaşmasını engeller.

Gazâlî, eğitilebilirlik açısından akı üç kategoride değerlendirmektedir: Birincisi, kendiliğinden harekete geçen akıldır. Bunlar kendiliğinden suyun arazinin üzerinde olduğu, suyu çıkarmak için bir çabaya gerek olmayan araziye benzer. Bu aklın eğitimi için çaba sarf etmeye gerek yoktur. Çünkü bu akıl yaratılışına uygun olarak kendi kendini eğiten ve aktif olan akıldır. Bu akıl bireye sorumluluk yükleyerek sağlam ve doğru bilgiyle Allah'ı bilip tanıtan, hayırlı davranışlara yönlendiren ve bireyi olumsuzluklardan kaçırarak akıldır. Bu akıl yaratılışı gereği hayra ve iyiliğe yöneldiğinden eğitilmesi için herhangi bir etkiye ihtiyaç duymaz. İkincisi, öğretme ve dışarıdan bir etki ile harekete geçen akıldır. Bu da suyu yeryüzüne çıkarmak için kazılmaya muhtaç olan araziye benzer. Bu akıl ise nötr bir durumda olduğu için hayırlı ve güzele yönelebilmesi için dışsal bir etkiye ve eğitim faaliyetine ihtiyaç duyar. Bu durumdaki akıl yönlendirici bir etki olmaksızın olumlu ahlaki davranışlar sergileyemez. Üçüncüsü ise kendisine eğitim ve uyarının bir faydası olmayan, kazmakla dahi suya ulaşamayacak kuru ve çorak bir araziye benzeyen akıldır (Gazâlî, 1989: I, 217). Bu akıl olumsuzluklarla donatılmış hayra ve iyiye yönelemeyen akıldır. Dolayısıyla birinci kategorideki akıl, işlevsel ve özünde bir hareketliliğin bulunduğu pozitif yönde bulunan akıldır. İkincisi, işlevsel olmak için dış bir etkiye ihtiyaç duyan eğitimle hareket fonksiyonu kazanan akıldır. Üçüncüsü ise herhangi bir gayretin veya eğitim faaliyetinin yarar sağlamadığı negatif yönde hareket eden akıldır.

Gazâlî bireyin bir amaca ulaşmada ilk önce aklına danışması gerektiğini belirtmektedir. Zira aklına danışmayan bireyin nefesine uyacağını ve Allah'a isyan edeceğini bildirmekte ve akla yukarıda ifade edildiği üzere bireyin eylemleri hakkında yargıda bulunup makul düzeye çekme ve kalbe aktarma görevi verdiği görülmektedir (Gazâlî, 2017b: 150). Gazâlî'nin akıl ile ilgili görüşleri modern dönemde Freud'un "*Ego*" olarak isimlendirdiği kişilik boyutu ile benzerlik göstermektedir. Freud'a göre ego: "Temel güdülerin kaynağı olan idden sonra gelişen ve gerçeklik ilkesine göre hareket eden kişilik boyutudur." İdin sahip olduğu hemen doyuma ulaşma güdülerini toplumsal gerçekliklerle uyumlu hale getirmek egonun görevidir. Bu durumda ego, idin isteklerine karşı gelerek makul bir düzene sokan ve güdülerini dış dünyayla uyumlu hale getiren yönetici mekanizma işlevine sahiptir (Aydın, 2001: 93-94). Gazâlî'nin yukarıda belirtildiği akıl tanımından yola çıkarak aklın, olay ve durumlar hakkında bilgiye ulaşarak nefsin isteklerini dinin, toplumun ve evrensel değerlerin gerçekliklerine uygun hale getirmesi yönüyle ego ile aynı işleve sahip olduğu söylenebilmektedir.

Bireyin psikolojik eğitiminde önemli bir yere sahip olan akıl, zihinsel ve davranışsal boyut arasında denge sağlayan önemli bir bağıdır. Bu akıl bağına sağlamlaştıran nokta ise bireyi ahiret mutluluğuna kavuşturan doğru bilgidir. Aklın gelişimi kişiden kişiye değişerek farklılık arz etmektedir. Vahyin kontrolünde gelişim göstermeyen akıl, sahibini olumsuz davranışlara sürükler. Aklın eğitimi dinin emir ve yasaklarına uymakla gerçekleştirildiği için bunun da İslami eğitimin ilkelerine göre yapılması, bireyi sağlıklı bir yapıya ulaştırır. Bütün bu özelliklerine rağmen akıl, bireyi hakikate ulaştırmada duyu organları ile elde edilen bilgilerle hareket edebildiği için yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla Allah'a ulaşmak isteyen kimse, duyu organlarının ötesine geçerek kalbe ve kalbin elde ettiği bilgilere ihtiyaç duymaktadır.

2.1.2.3.Kalp

Kalp sözlükte; "Bir şeyin içini dışına çıkarmak, ters çevirmek, alt üst etmek" gibi anlamlara gelmektedir (el-Yesûî, 1973: II, 648). Bireyin maddi varlığını sürdürebilmesi ve vücudunun en uç noktalarına kadar kan pompalayacak et parçası olan kalbe ihtiyacı olduğu gibi manevi yönden de varlığını sürdürmek için en küçük

davranışlarına kadar iyiliği emredip kötülüğü yasaklamayı sağlayan kalbin manevi yönüne de ihtiyacı vardır (Bayraklı, 2009: 232).

Gazâlî kalbe iki anlam yüklemektedir. Bunlardan ilki; “Bireyin biyolojik bir parçası olan bedensel yaşamının kaynağını teşkil eden et parçası” anlamıdır. Psikolojik eğitimde maddi bir yapıda olan bu kalbin önemi bulunmamaktadır. Gazâlî, kalp tanımlamasının ikincisini ise; “Allah'a bağlı ve ruha ait olan kalbe bağlanmış hassas duygu ve incelik” olarak ifade etmektedir. Bu manevi kalp ile vücudun sol yanındaki maddi kalp arasında bir ilişki mevcuttur. Dolayısıyla bireyin manevi kalbi, duyguların merkezini oluşturan, buna bağlı olarak ceza ve mükâfatlandırılmaya tabi tutulan kalbidir (Gazâlî, 1989: III, 9).

Gazâlî'ye göre insanı diğer canlılardan üstün ve şerefli kılan özellik, Allah'ın gücünü tanımak ve hikmeti elde etmektir. Bireyi dünyada ve ahirette mutluluğa kavuşturan bu bilgiyi elde etmenin yolu, akıl ve kalbin eğitilmesidir. Dolayısıyla Gazâlî, akıl için ifade ettiği bilgiyi elde etme işlevini kalbe de yüklemektedir (Gazâlî, 1989: III, 7). Gazâlî'ye göre duygu ve eylemlerin kaynağı kalptir (Gazâlî, 1989: III, 7). Bununla ilgili olarak Hz. Peygamber'in: “Dikkat edin insan vücudunda bir organ vardır ki o düzgün olursa birey de düzgün olur. O organ kalptir.” (Buhari, İman, I, 39/52.) hadisi kalbin bireyin davranışları üzerinde yönlendirici bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymakta ve Gazâlî'nin görüşünü desteklemektedir. Bu sebeple Gazâlî, kalbinin istek ve arzularını bilen bireyin aslında kendini bilip tanıdığını aktararak “nefsini bilen rabbini bilir” sonucuna ulaşmaktadır (Gazâlî, 1989: III, 12).

Kişi, vahyin bilgisi ile aklını ve kalbini eğitirse, eşyanın hakikatini bilmeye başlayacak ve hikmeti elde ederek meleklerle benzeyecektir. Bedensel zevklerin peşinde koşan kimse ise hayvan derecesine düşecektir (Gazâlî, 1989: III, 20). Zira aklın yardımı ile kalbin elde ettiği bilgiler bireyin maneviyatını güçlendiren eğitici bir özelliğe sahiptir. Eğitim aracı olan bilgi bireyin kalbine yerleştiği taktirde birey güdülerini kontrol altına alarak kendi gücünün sınırlılığını, Allah'ın gücünün sınırsızlığını öğrenir. Bu durumda birey, nefsinin hangi isteklerinin olumsuz, hangilerinin de Allah'a ulaştıran nitelikler taşıdığını rahatça kavrayabildiğinden pratik boyutta olumlu davranışlar gerçekleştirme noktasında organları harekete geçer.

Zira eğitilmiş bir kalp hikmete ulaşip Allah'a bağlandığında ondan eğitimsiz davranışlar yansması mümkün değildir. Bu sebeple kalp bireyin Allah'a ulaşmasını sağlayan ve O'nu idrak eden tek yoldur.

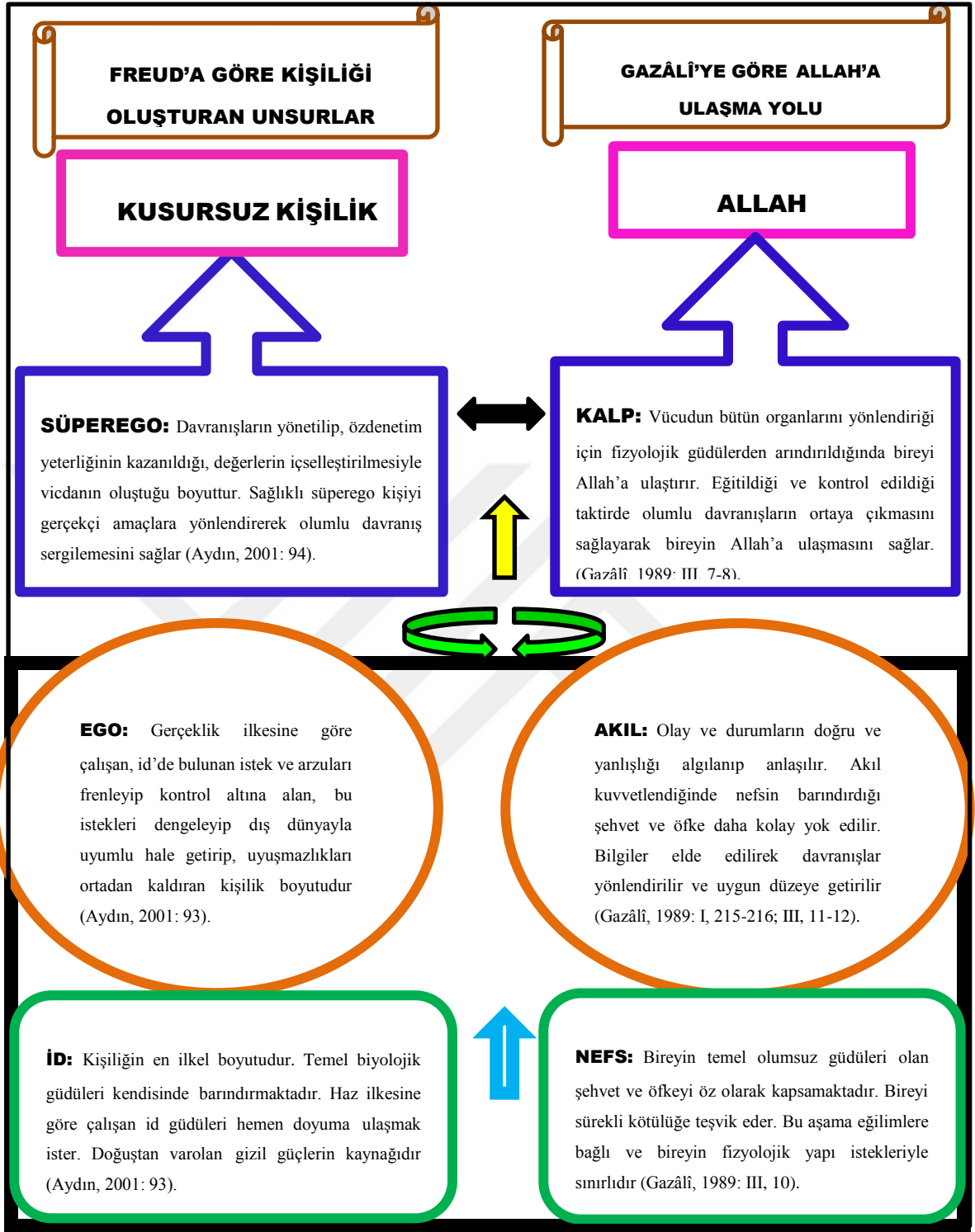
Gazâlî, kalbin eğitilmesi ile ilgili olarak ise bireyin Allah'ı düşünüp sevgisini kalbine yerleştirerek ve salih ameller işleyerek kalbini eğitebileceğini savunmaktadır. Bu kapsamda birey başta dünya sevgisi olmak üzere kendisini Allah'a ulaştıracak maddi ve manevi engellerin tümünü ortadan kaldırmalıdır (Gazâlî, 1989: III, 144). Birey bu eğitimi gerçekleştirirken akıl ve vahiyden destek aldığı için kalbinin bu engellerden uzaklaşma noktasında sürekli aktif olduğu söylenebilir. Zira aktif ve Rabbini tanıyan bir kalp, bireyi yerinde tutmaz ve sürekli olarak akla uygun olarak olumlu ahlaki davranışlar sergilemesi yönünde harekete geçirir. Bu bakımdan bireysel ve toplumsal açıdan ahlaki davranışlar sergilemeyen bireylerin kalplerinin eğitimsiz olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür.

Gazâlî, kalbin eğitimi ile ilgili olarak şeytanın insanın kalbine açılan giriş yollarının öfke ve şehvet olduğunu ifade etmektedir. Bunlar akıllı aldatıcı ve perdeleyici bir özelliğe sahiptir. Gazâlî, aklın zayıflamasıyla şeytanın bireyle tıpkı küçük bir çocuğun topla oynaması gibi oynayacağını hatırlatmaktadır (Gazâlî, 1989: III, 66). Öfke ve şehvet bireyin duygularının ön planda olmasını sağlayan, düşünmesini engelleyen temel duygulardır. Bu duygular eğitilmediği takdirde birey akıl ve kalbin eğitiminden fayda elde edemez. Bu bakımdan birey, öfke ve şehvetin zıttı olan davranışları yaparak şeytanın kalbine giriş yollarını kapatarak kalbini eğitmelidir. Çünkü şeytanın girmediği bir kalp Allah'ın rızasına uygun bir şekilde rahatlıkla eğitebilir.

Gazâlî'nin kalp ile ilgili görüşleri modern dönemde Freud'un geliştirdiği kişilik gelişimindeki "Süperego" aşaması ile örtüştüğü söylenebilmektedir. Süperego: "İnsanlar tarafından aktarılmış, geleneksel, törel ve kültürel kuralların içselleştirilmiş şeklidir." Birey çocukluk döneminde anne babanın ödül ve ceza prensibine göre kendisini denetler ve bu durum zamanla kendisinde süperegonun alt sistemi olan vicdanın oluşmasını sağlar. Süperego, toplumsal beklentilere uygun olmayan davranışların cezalandırılacağı yönündeki bilgilerle yapılanmıştır. Bu

durumda birey artık doğru ve yanlıya yöneldiğinde davranışlarının doğru ve yanlılığı hususunda uyarılmaya gerek duymadan süperego'nun isteklerine uygun davranış sergilemektedir. Sağlıklı bir gelişim gösteren süperego, gerçekçi amaçlar için çalışır. Süperego'nun görevi “Kusursuz bir kişilik” oluşturmaktır (Aydın, 2001: 93-94). Gazâlî bireyi mutlu edip Allah'a ulaştıracak eylemlerin kalp aracılığıyla olacağını belirtmektedir (Gazâlî, 1989: III, 8). Yani Gazâlî'nin “Eğitilen bir kalp” olarak ifade edilebilecek bu görüşü, Freud'da süperego olarak karşılık bulmaktadır. Aşağıdaki şekilde (Şekil-1) psikolojik eğitim kapsamında Gazâlî ve Freud'un görüşleri nefis-id, akıl-ego, eğitilmiş kalp ve süperego karşılaştırmaları yapılmak suretiyle bunların benzer işlevlere sahip olduğu ifade edilmektedir.

Şekil 1. Gazâlî ve Freud'un Görüşlerinin Karşılaştırılması

Yukarıdaki şekilde görüldüğü üzere nefis, olumlu-olumsuz bütün eğilimlerin özünü kendisinde barındıran ve bedenin istekleri ile sınırlı kalan bireyin maneviyatının en alt katmanıdır. Nefis eğitilmediği sürece bireyi bedensel zevklerin peşinde koşturmaya çalışır. İd de nefsin sahip olduğu bu özellikleri taşımakta ve haz ilkesiyle çalıştığı için nefisle aynı amaca hizmet etmektedir. İstek ve arzularının kontrolünde olan bireyin nefsinin bu yapısıyla Allah'a ulaşması mümkün değildir. Akıl, duyu organlarıyla elde ettiği bilgilerle nefsin istek ve arzularının kontrol altına alınmasında önemli bir işleve sahiptir. Zira birey ilk olarak aklıyla bilgiye ulaşır. Akıl yoluyla elde edilen bilgiler nefsin davranışa dönüşmek isteyen olumsuz isteklerini engellemektedir. Aklın bu işlevi Freud'un yaklaşımında daha önce ifade edilen egonun işlevi ile benzerdir. Nitekim akıl ve ego, nefis ve idin isteklerini engelleyerek dış dünyayla uyumlu hale getirme noktasında bu isteklere bir sınır çizerler. Kalp ise nefsin ve aklın ulaşabildiği bütün sınırları geçerek bireyi, aklın kavrayamadığı bilgilere ulaşmasını sağlayan, istek ve arzuların iç yüzünü bilen, bireyi dünya ve ahirette mutlu kılacak olumlu davranışlara yönlendiren bir özelliğe sahiptir. Kalp yoluyla elde edilen bilgiler bireyin maneviyatını kuvvetlendirerek Allah'a ulaştırmaktadır. Süperego da iç denetim yeterliliğinin kazanılması ve vicdanın oluşmasıyla bireyi olumlu davranışlara yönlendirmektedir.

Anlaşılan odur ki; Gazâlî'ye göre birey nefsinin isteklerini akıldan faydalanarak elde edilen sağlam bilgiyle eğitilen kalbin yönlendirmesiyle Allah'a ulaşmaktadır. Freud'a göre bireyin kusursuz bir kişiliğe sahip olması idin isteklerinin ego tarafından dizginlenerek uygun bir düzeye getirilmesi ve süperegonun olumlu yönlendirmeleriyle sağlanabilmektedir.

2.2. Bireyin Olumsuz Davranışlarının Eğitilmesi

İnsanı diğer canlılardan farklı kılan şey, davranışların her yönüyle farkında olması ve bu fark edişi de fark etmesidir. İnsanın böyle bir özelliği olmasaydı, ahlâki eylem olmazdı ve kendimizi kontrol edemezdik (Güngör, 2010: 63). İşte bu bilinçli hali kazanmak ve kendimizi fark edip gözlemlememiz için Allah'ı Teâla da şöyle buyurur: "Onlar, kendi nefisleri hakkında hiç tefekkür etmezler mi?" (Rum, 30/8.) İnsanın kendi nefsi hakkında düşünmesi demek, kendi halini tefekkür ve kalbine gelen hisleri kontrol etmesi demektir (Gözütok, 2017: 1048). Zira her şeyi bilen

Allah, aynı zamanda kalplerde geçen her şeye de şahitlik eder (Bakara, 2/204.). ve her şeyi görür (Alak, 96/14.). Kişi bilmeli ki Allah, ona şah damarından daha yakındır (Kaf, 50/16.). Yani Allah, kişi ile kalbi arasına girebilir (Enfal, 8/24.). Aslında insan çok iyi bilir ki, kalpler günah işler (Bakara, 2/283.) İnsanın bütün duygu ve uzuvlarına hükmeden kalp olduğundan, daha önce hadisi şerifte ifade edildiği üzere kalp bozulduğunda bütün duygu ve davranış yönetimi de bozulmuş olur (Bkz.51). Bu sebeple bireyin İslam'ın hedeflediği dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşması için kendisine ve yaşadığı topluma karşı zararlı olan davranışları kontrol altına alarak eğitmesi gerekmektedir. Bu davranışlardan bazıları ve kontrol altına alma yolları Gazâlî'ye göre şunlardır:

2.2.1.Öfke

Öfke kavramı sözlükte; “İntikam arzusuyla kalpteki kan basıncının yükselmesi” anlamına gelmektedir (el-İsfahani, 2017: 713). Psikolojik açıdan öfke; “Bireyin bir isteğinin engellenmesi, incinme ve tehdit gibi durumlar karşısında temel güdülerinden olan kızgınlık ve saldırganlığın tepkisi” olarak tanımlanmaktadır (Morgan, 1995: 231).

İslam, bireyin bu duygusunu ortaya çıkarıp etrafına yansıtmasında kendisine bir eğitim uslubu sunmaktadır. Bu eğitim uslubu; “..... Onlar (mü'minler) kafirlere karşı sert ve çetin kendi aralarında ise gayet merhametlidirler....” (Fetih, 48/29.) ayetinde ifade edilmektedir. Buna göre olgun mü'min olan bireyin öfke duygusunu yansıtırken karşısındaki bireylerin özellikle dini inanç durumlarını dikkate alması gerekir. Öfke, her zaman ahlaki bir kusur olarak düşünülmemelidir. Zira İslam'daki cihad ruhu bu duygunun harekete geçmesiyle gerçekleşmektedir. Ayette mü'minlerin öfkelerini yansıtma ifadeleri tamamen cihat anlayışına bağlı ve inanç merkezli bir öfkelenmedir (Kutub, 2003: IX, 309). Dolayısıyla mü'min bir kimsenin öfkesini inanç eksenli olarak kâfirlere şiddetle yansıtması çoğu zaman bir gereklilik ve dini bir emir, mü'min kardeşleri için yansıtması ahlaki bir kusurdur. Bu bakımdan Hz. Peygamber: “Gerçek pehlivan güreşte rakibini yenen değil, öfkelenildiğinde kendisine hâkim olandır.” buyurmaktadır (Müslim, Edeb, 6114/1988.). Maverdi de üç kişinin üç yerde bilinebileceğini haber vererek: “Cömert kişi zorlukta, kahraman kişi savaşta, halim kişi de öfke anında bilinir” (Maverdi, 2018: 524) demektedir.

Gazâlî öfkeyi; “İnsanın karşılaştığı tehlikelere karşı kendisini korumasını sağlayacak bir nimet” olarak değerlendirmektedir (Gazâlî, 1989: III, 365). Gazâlî, bireyin yaratılış aşamasında Allah’ın ateşten öfke tabiatını yaratıp insanın benliğine yerleştirdiğini, birey hedeflerine ulaşmaktan engellendiğinde ise öfkesinin harekete geçtiğini belirtmektedir. Kişinin bu hedefine ulaşamaması durumunda öfke ateşinin parladığını, bundan çıkan alevin kalbin kanını kaynattığını ve beynine kanın hızla yükseldiğini dolayısıyla öfkenin bireyin temel güdülerinden biri olduğunu belirtmektedir (Gazâlî, 1989: III, 365-367). Gazâlî, bu görüşünü desteklemek için Âli İmrân suresinin 134. ayetinde geçen “...öfkelerini yutanlar, insanların kusurlarını bağışlayanlardır...” ifadesini dini delil olarak kullanmaktadır. Zira bu ayette Yüce Allah’ın ‘öfkelerini yok edenlerdir’ demediğini çünkü böyle bir özelliğin tamamen yok edilemeyeceğine dikkat çekmektedir (Gazâlî, 1989: III, 126). Gazâlî’nin bu görüşü İslam ahlak kitaplarında öfkenin insanın benliğine yerleştirilmiş olan temel güdülerden biri olduğu (Yeğin, 2010: 237) görüşünü desteklemektedir.

Gazâlî, mutedil olmayan öfkenin kişiyi yanlış hareketlere sürükleyeceğini ifade ederek öfkenin üç derecesinden bahsetmektedir:

1.İtidal Derecesi: Bu derece kişinin canını, dinini, meşru haklarını korumak ve mazlumlara yardım etmektir (Gazâlî, 1989: III, 366). Birey öfkelenmesi gereken yerde öfkelenir, öfkelenmemesi gereken yerde de kendisine hâkim olur. Bu öfke derecesine sahip birey normalde sakin bir yapıda olmasına rağmen can, din, namus gibi değerlerine kastedildiğinde öfkesini ortaya koymaktan geri durmaz. Bu öfkenin dışı vurumunda birey dengeyi ve dozu iyi bir şekilde ayarlar. İşte bu öfke olgun mü’minlerin özelliği olan öfkedir.

2.Tefrit Derecesi: Öfkenin itidal noktasından daha aşağıda olan kişinin öfkelenmesi gereken yerlerde öfkelenmemesidir. Bu durumda birey, birinci derecede dikkat edilmesi gereken din, namus, can ve malına kastedildiğinde öfkelenmediğinden ahlaki çöküntüye maruz kalıp yok olmaktadır. Öfkenin bu derecesi akli ve dini açıdan yerilmiştir (Gazâlî, 1989: III, 366). Bu karaktere sahip bireyler öfkelerini harekete geçirecek durumlarla karşılaştıklarında yok denecek kadar çok az tepki verirler veya bazı durumlarda hiç tepki vermezler. Bunlar aciz ve

gayretsiz olarak nitelendirilebilirler. Böyle kişilerin toplum içerisinde ahlakını ve kişiliğini koruması çok zordur. Bu kimseler dünyada her zaman rezil bir hayat sürdürmeye ve yok olup gitmeye mahkûm olurlar.

3.İfrat Derecesi: İfrat derecesinde öfke, akıl ve dine egemen olmakta ve en küçük bir olumsuzluk hiç tahmin edilmeyen sonuçlar doğurabilmektedir. Bu derecedeki birey, ufacak bir şeye bile hemen öfkelenmektedir. Öfkenin bu çeşidi de akli ve dini açıdan yerilmektedir (Gazâlî, 1989: III, 366). Gazâlî, öfke duygusuna sahip bireyin harekete geçen öfkesini kontrol etmediğinde öfkesinin hiçbir hakikatı görmemesine, öğüdü dinlememesine, nefsinin aklının kontrolünden çıkmasına sebep olduğunu, dolayısıyla bireyin yanlış eylemler yaparak kendisine zarar verdiğini belirtmektedir (Gazâlî, 1989: III, 366-367). Sürekli olarak öfke psikolojisi içerisinde olan bu kimseler, çoğu zaman kendilerine ve çevrelerine zarar vermektedirler. Bunlar toplum içerisinde kendisi ile iletişim kurulamayan, ahlaki yönden uyum sağlanamayan kimselerdir. Zamanla bu çok öfkelenme davranışları kendilerini yalnızlığa sürükler. Öfkeyle bağlantılı bu yalnızlık, ilerleyen zamanlarda psikolojik ve sinirsel rahatsızlıklara yol açabilmektedir.

Öfke, bireyi sabırlı ve şuurlu olmaktan çıkararak karşısındaki bireylere zarar veren, yıkıcı bir duruma getirmektedir. Bu açıdan öfke, birey ve toplum açısından onaylanmayan bir davranıştır. Böyle bir özelliğe sahip olan bireylerin sağlıklı bir kişilik oluşturdukları söylenemez (Tunç, 1983: 1-2). Bu kimseler agresif ve antisosyal kişilik bozukluğuna sahiptirler (Köknel, 2000: 266). Öfke davranışı bu kişilik bozukluğunun yanında mide rahatsızlığı, cilt ve kalp rahatsızlıkları gibi bedensel rahatsızlıklara da yol açmaktadır (Durak Batıgün vd. , 2011: XXII, 252). Bu sebeple bireylerin öfke duygularının eğitilmesi, maddi ve manevi sağlık için bir gerekliliktir (Kalyoncu, 2014: 11-12). Bireyin olumlu bir davranış olan yumuşak huyluluğu kazanıma dönüştürüp itidale getirmesiyle sağlıklı bir kişilik oluşturması gerekmektedir. Maverdi de bununla ilgili olarak nefsinin öfkeden koruyan kimsenin, öfkesinin sebep olacağı kötü davranışlardan kurtulup birçok nimete kavuşacağını, öfkelenildiğinde ise bedensel ve ruhsal sıkıntılara uğrayacağını haber vermektedir (Maverdi, 2018: 524).

Gazâlî, öfkenin eğitilip aklın ve kalbin kontrolüne verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Öfkeyi eğitme metodu olarak ise öfkenin sebeplerinin bilinerek problemin, zıttı olan davranış ile kontrol altına alınması gerektiğini önermektedir. Gazâlî'ye göre öfkenin; kibirlenmek, başkasını ayıplamak, düşmanlık yapmak, mal ve mevki düşkünlüğü gibi sebepleri bulunmaktadır. Bireyin öfke davranışından sıyrılıp “Hilm (yumuşak huyluluk)” erdemini kazanması için bu sayılan sebeplerin kontrol altına alınması ve birtakım bilgilere sahip olması gerekir. Bu bilgiyi elde etmek için de salih kimseler ve peygamberlerin kıssalarını okumalıdır (Gazâlî, 1989: III, 376).

Gazâlî, öfke davranışının eğitilmesinde bireye bilgi ve amel aşamalarını önermektedir. Bilginin aşamalı olarak gerçekleştiğini ifade eden Gazâlî, bu aşamaları şu şekilde sıralamaktadır:

1. Birey ilk olarak hemen öfkenin zararlarını ve affetmenin faziletini düşünerek intikam hırsından vazgeçip, öfkesini yenmeye çalışmalıdır. Ayrıca; “Sen bağışlama yolunu tut, iyiliği emret, bilgisizlerden yüz çevir” (A’raf, 7/199.). “...Öfkelerini yenerler, insanların kendilerine karşı olan kusurlarını affederler...” (Âli İmran, 3/134.) ayetlerini de hatırlamalıdır (Gazâlî, 1989: III, 376).

2. Birey öfkesine hâkim olamadığı zaman Allah’ın vereceği cezayı hatırlayarak kendini korkutmalıdır. Gazâlî’ye göre öfkesini kontrol edemeyen birey, o esnada şöyle düşünmelidir: “Allah’ın benim üzerime olan kuvveti benim bu adam üzerine olan kuvvetimden daha üstündür. Eğer ben bugün öfkemin ortaya çıkardığı davranışları gerçekleştirsem affa en çok muhtaç olduğum kıyamet gününde ne yaparım” diyerek düşünmelidir (Gazâlî, 1989: III, 377). Bu düşünceyle birey Hz. Peygamber’in; “İnsanlara merhamet etmeyene Allah merhamet etmez.” (Tirmizi, Birr, 16/1922.) hadisini de hatırlamalıdır.

3. Birey nefsinin, öfkeyle vereceği tepkinin karşılığında düşmanın da kendisine vereceği aynı olumsuz tepkiye karşı korkutmalıdır (Gazâlî, 1989: III, 377). Nitekim kişi başka inanca sahip olsa bile bu davranışın yapılmaması gerekir. Bu durum Kur’an’ı Kerim’de şöyle buyrulmaktadır: “Onların Allah’tan başka yalvarıp

sığındıkları varlıklara sövmeyin ki onlar da kin ve cehaletten dolayı Allah'a sövmesinler..." (En'am, 6/108.).

4. Birey öfke anında fiziki görüntüsünü düşünmelidir. Öfkeli anında fiziksel olarak azılı bir köpeğe benzediğini, öfkesini yenip yumuşak ve sakin olması durumunda ise peygamber ve veli kullara benzeyeceğini hatırlamalıdır (Gazâlî, 1989: III, 378). Birey, boş ve anlamsız şeyler için öfkelenmenin hiç kimseye bir faydasının olmadığını Allah'ı razı eden davranışın yumuşak huyluluk olduğunu bilmelidir. Bu anlamda kendisine yol gösterecek ve yumuşak huylu yapacak davranışın peygamber ve salih kimselerin davranışları olduğunu unutmamalıdır. "Hz. Peygamber benim yerimde olsaydı hangi tepkiyi verirdi?" şeklinde bir soru sorması, bireyi doğru davranışın yumuşak huyluluk olduğu sonucuna ulaştırır.

Gazâlî'ye göre öfke eğitiminin davranışsal boyutunda birey; "Euzu billahi mineşşeytanirracim" ifadesini söylemelidir. Bireyin öfkesi bununla geçmezse fiziksel bazı hareketler yaparak duygularını kontrol altına almalıdır. Bu durumda ayakta ise oturmalı, oturuyorsa uzanmalıdır. Bunları yapan bireyin öfkesinin geçmemesi halinde yaratılış mayası olan toprağa bakıp yaratılışı üzerinde düşünmesi gerekir. Öfkenin kaynaklarından birini hararet, hararetin kaynağını da hareket olarak nitelendiren Gazâlî, öfkenin bu aşamalarda geçmemesi durumunda soğuk su ile abdest alınması gerektiğini zira Hz. Peygamber'in böyle yapılmasını tavsiye ettiğini hatırlatmaktadır (Gazâlî, 1989: III, 379).

Öfke duygusunun eğitilmesindeki amaç, kişinin sahip olduğu saldırgan davranışlarını kendisine ve çevresine zarar vermeden kontrol edebilmesini sağlamaktır. Öfkenin kontrolü ile ilgili olarak bilişsel, duygusal ve davranışsal boyutları içeren birçok yöntem bulunmaktadır. Bu aşamada önemli olan, bireyin en iyi şekilde hangi yöntemle daha verimli olarak bu kontrolü sağlayacağını fark etmesini sağlamaktır (Özkan, 2012: 90-93).

Bireyin duygularının yol açtığı neticeler davranıştır. Davranışlar ise eğitimle düzeltilir. Günümüzde toplumsal hayatta birçok bireyin sosyal ve psikolojik birçok nedenden dolayı öfke davranışına sıkça başvurduğu görülmektedir. Bu durum toplumda güvensizliğe yol açtığından bireyin kendisine ve çevresine karşı olumlu

ilişkiler gerçekleştirmesini engellemektedir. Birey, yaşadığı toplumda çevresindekilere karşı öfkesini bastırarak öfkenin panzehirleri olan af, hilm, hüsn-ü zan ve Allah'tan razı olma gibi ilkeleri içselleştirerek yumuşak huylulukla davranışlar sergilemelidir. Bu davranışlar bireyin yaşadığı toplumda ve Allah katında sevilmesine yol açabilmektedir. Öfke açısından kendini eğiten birey, ahlaki yetkinliğe ulaşmadaki aşamalardan birini de başarıyla geçmiş olur.

2.2.2.Haset

Haset sözlükte; “Çekememezlik, kıskançlık” (TDK, 1988: I, 615) ve “Başkasının elde ettiği bir nimetin gitmesini istemek veya buna yönelik çaba göstermek” (el-İsfahani, 2017: 265) anlamlarına gelmektedir.

İnsanlar yaratılış özellikleri ve yaşam standartları açısından farklı durumdadırlar. Bu farklılık, hayatın anlam bulabilmesi için bir gerekliliktir. Ancak insanlar bazen başkalarının üstün yönleri için kıskançlık duyarlar. Kur'an'ı Kerim'deki: “Allah'ın sizi birbirinizden üstün kıldığı şeyleri arzu etmeyin. Erkeklerle de kazandıklarının bir karşılığı var kadınlara da kazandıklarının bir karşılığı var” (Nisa, 4/32.), “Kâfirler içinde bazı kimselere verdiğimiz kat kat servete gözünü dikme, onlara üzülmeye, insanları kanatlarının altına al” (Hicr, 15/88.) ayetlerinde ifade edildiği gibi İslam'ın bu duyguyu kontrol altına almayı emrettiği görülmektedir. Bu tavsiyeler Allah'ın mü'min kullarına verdiği üstün bir ahlak ve ruhun derinliklerine işleyen bir eğitimidir (Kasapoğlu, 1997: 39).

Haset, çekememezlik ve kıskançlık duygularının beraber hareket edip bireyin amellerini yok eden psikolojik bir davranıştır. Haset eden kimsenin bu duyguları eyleme dönüşünce kin, nefret, öfke ve düşmanlık duygularının ortaya çıkmasına sebep olur (Bayraklı, 2008: 25). Bu bağlamda bireyi, “Kıskandıği vakit, kıskanç kişinin kötülüğünden sabahın rabbine sığınırım.” (Felak, 113/5.) ayetinde ifade edildiği üzere Allah'a sığınmayı gerektirecek kadar olumsuz bir sonuca götürebilmektedir (Kasapoğlu, 1997: 38). Çünkü haset eden kimse, düşünce ve tavırlarında her yolu kendisine meşru görmekte bunun sonucunda ise kin besleme, zarar verme, öldürme gibi davranışlara yönelebilmektedir. Hasetçi kimselerin kendilerinden daha iyi durumda olanlara karşı negatif bir yaklaşım sergileyip kıskanç

ve düşman gözüyle bakmaları, paranoid kişilik bozukluğunun belirtilerindedir (Townsend, 2016: 611).

Haset eden kimse yaptığı ve söylediği her şey ile amel bahçesini ateşe vererek yok eder (Gazâlî, 2017b: 52). Hz. Peygamber de Müslümanları haset hastalığından uzak durma noktasında: “Haset etmekten sakının, zira ateşin odunu yiyip bitirdiği gibi haset de iyilikleri yiyip bitirir.” (İbni Mace, Züht, IV, 3/4210.) hadisiyle uyarılmaktadır. Birey haset davranışının inancına aykırı olduğunu bilmeli ve hasedin kontrolünden çıkmalıdır (Peker ve Kara, 2015: 76).

Gazâlî’ye göre haset; “Bir kimsenin din kardeşinin sahip olduğu nimetin elinden gitmesini istemek” anlamına gelmektedir. Gazâlî, hasedin Allah’ın kaza ve kaderini, adaletini beğenmeme içeriğine sahip olduğundan tevhit inancına ve dinine zarar verdiğini belirtmektedir (Gazâlî, 1989: III, 415; 428-429). Gazâlî’nin bu yaklaşımının temelinde kulun Yüce Allah’a karşı dolaylı yönden Allah’ın adaleti ve nimeti taksimi konusunda; “Neden bu nimeti bana vermedin? Ben bu nimeti daha fazla hak ediyordum.” düşüncesinin bulunduğu söylenebilmektedir.

Gazâlî, hasedin derecelerinin olduğunu ifade etmektedir: Bunlardan birincisi; nimetin karşıdaki kişiden nasıl olursa olsun gitmesini istemektir. İkincisi; nimetin karşıdaki kişiden alınıp kendisine verilmesini istemektir. Üçüncüsü; nimetin aynısını değil bir benzerini kendisi için istemektir. Dördüncüsü ise; ulaşmak istediği şeyi kendisi elde etmese bile kardeşinin elinden gitmemesini istemektir (Gazâlî, 1989: III, 419-420). En kötü haset birinci derecede bulunan hasettir. Nitekim Muaviye de bu hasetçinin durumunu kast ederek; “Her insanı razı etmeye gücüm yeter ancak hasetçiyi razı edemem. Çünkü o ancak nimetin gitmesiyle razı olur.” şeklinde haber vermektedir (Kuşeyri, 2003: 286).

Gazâlî, hasedin bireyin din ve dünya yaşamına zarar verdiğini belirtmektedir (Gazâlî, 1989: III, 428-429). Zira Kuşeyri de: “Hasedin etkisi düşmanından önce sende belirir.” (Kuşeyri, 2003: 286) diyerek bu olumsuzluktan ilk önce hasetçinin etkileneceğini hatırlatmaktadır. Gazâlî, hasedin daha önce ifade edilen tevhit inancına aykırı bir içerik taşımasını dini zarar olarak değerlendirmektedir. Dünya zararını hasetçinin haset esnasındaki üzüntüsünün sadece kendisini bedensel ve

ruhsal çöküntüye uğrattığını vurgulamaktadır (Gazâlî, 1989: III, 428-429). Haset eden kimse Allah katında ve insanların katındaki değerini kaybedeceğini, Allah'ın bu kimseleri hasetten dolayı sürekli huzursuz edeceğini bilmelidir. Müslüman birey, kardeşinin elindeki nimete karşı haset ederek negatif değil, kendisine de verilmesi için dua ederek pozitif adımlar atmalıdır. Bu durum Yüce Allah'ın hoşuna gittiğinden kendisine daha güzelini vermesine yol açabilmektedir. Müslüman olumlu düşünen, yapıcı, topluma faydalı bir kimliğe sahip olmalıdır. Zarar verme, olumsuz düşünme, kin besleme gibi davranışlar müslümanın kimliğine uymayan davranışlardır.

Gazâlî, olumsuz bir ahlak davranışı olan hasedin eğitilmesine geçmeden önce onun bazı sebeplerine değinmektedir. Bunları; karşıdaki kişiye kin ve düşmanlık etmek, başkasının kendisinden üstün olmasını kabullenmemek ve başkalarına verilen nimetleri kıskanma olarak belirtmektedir (Gazâlî, 1989: III, 423). Dolayısıyla bireyin haset duygusuna sahip olmasında dünyanın geçici menfaatlerinin bulunduğu söylenebilmektedir.

Hasedin psikolojik bir rahatsızlık olduğunu dile getiren Gazâlî, bunun tedavisi için diğer hastalıkların tedavisinde olduğu gibi bilgi ve davranış eğitimi öngörmektedir. Haset eğitiminin bilgi aşamasında bireyin, bu duyguları beslemesinin kendisine fayda sağlamayacağını, dini ve dünyevi anlamda yaşamına zarar verdiğini, haset etmenin karşıdaki bireye zarar vermeyeceğini bilmesi gerekir (Gazâlî, 1989: III, 427-428). Bu bilgi bireye, haset davranışının anlamsız olduğunu, haset ettiği sürece bir fayda elde edemeyeceği fikrini kazandıracaktır. Bireyin elde ettiği bu fikir zamanla haset etmekten zevk almamasına ve bu davranışı terk etmesine yol açabilecektir.

Haset eğitiminin uygulama aşamasında Gazâlî, bireyin haset belirtisini kendinde hissettiğinde nefsinin ve dilini haset ettiği kişiyi övmeye zorlaması gerektiğini belirtmektedir. Haset duygusu kendisini gururlanmaya sürüklerse, birey alçakgönüllü olmaya çalışmalı; kötülük yapmaya zorlarsa, fazlasıyla iyilik etmeye gayret göstermeli ve bunu haset ettiği kişiye hissettirmelidir. Kişinin bunu yapması haset ettiği kişiyle arasında sevgiye yol açar. Bu sevgi ve alçakgönüllülük bireyin

nezaket duygularını harekete geçirerek zamanla hasedi yok eder (Gazâlî, 1989: III, 432).

Hasedin dışında dini açıdan yasak olmayan gıptaya da değinen Gazâlî gıptanın; “Bir kimsenin kardeşinin sahip olduğu (iman, ibadet, ahlak) nimetlerinin aynısını veya benzerini kendisi için de istemesi” anlamına geldiğini belirtmektedir (Gazâlî, 1989: III, 415). Gazâlî, gıptanın haram olmadığına değinmekte hatta gıptayı teşvik etmektedir (Gazâlî, 1989: III, 418-419). Birey, kardeşlerinin sahip olduğu özelliklere veya nimetlere gıpta ederek bakmalı, bunlar ahirette kendisini mutlu edecek şeyler ise bunun için dua etmeli, haset etmekten de mümkün olduğunca kaçınmalıdır.

Haset eden kimse, sürekli olarak başkalarını gözlemlediği için Allah’ın kendisine verdiği nimetlerin farkına varamaz ve bu nimetlerden faydalanamaz. Haset duygusunu eğitmeyen bireyin bu davranışı toplumda kırgınlık, küskünlük, kin ve nefret tohumlarının atılmasına neden olmaktadır. Haset eden kimse mümkün olan en hızlı şekilde bu duyguları kalbinden çıkarmak için gayret göstermelidir. Bir toplumda yaşayan bireylerin tamamının haset duygusunu taşıdığı düşünüldüğünde böyle bir sosyal yapının ayakta kalması mümkün değildir. Bu bakımdan birey haset duygusundan kurtulmada hızlı adımlar atmalıdır.

2.2.3. Tûl-i Emel

Emel kavramı sözlükte; “İstemek, ummak” anlamlarına gelirken terim olarak tûl-i emel; “Gerçekleştirilmesi uzun zamana bağlı ümit ve arzular” olarak tanımlanmaktadır. (el-Yesûî, 1973: I, 476).

İnsan dünya hayatına yönelik birçok plan yapmaktadır. Ancak insan yaptığı bu planlara tamamen teslim olabilmekte ve dünyayı daimi bir mekân olarak görerek ahireti arka plana atabilmektedir (Kıyamet, 75/20-21; A’la, 87/16-17.). Oysaki Yüce Allah, bu dünyanın geçici, ahiretin ise kalıcı olduğunu bildirmektedir (Yunus, 10/24.). Bu sebeple İslam’ın çizdiği yol gereği birey, geçici dünya hayatına ve uzak hedeflere fazla bağlanmamalıdır.

Gazâlî, tûl-i emelin sebeplerinin bilgisizlik ve dünya sevgisi olduğunu bildirmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 800). Gazâlî'ye göre kişinin bilgisizliğinin arka planında, her zaman yaşlıların öleceği, gençliğine güvenme gibi düşünceler yer aldığı için birey bu yanlış bilgiyi değiştirmelidir. Birey ölümün genç yaşlı ayrımı yapmayıp herkesin her an karşılaşılabileceği bir gerçek olduğunu hatırlayarak kendisini ölmek üzere olan kimsenin yerine koymalı ve ölümü sıkça hatırlamalıdır (Gazâlî, 1989: IV, 801). Bireyin sahip olduğu mal ve mevki gibi özellikleri kendisini güçlü hissedip ölümü sürekli kendisinden uzakta görmesine sebep olmaktadır. Bu durum doğal olarak bireyin gelecekle ilgili uzak hedefler belirlemesine ve dünyaya daha fazla bağlanmasına yol açmaktadır.

Gazâlî, tûl-i emelin ikinci sebebi olan dünya sevgisi ile ilgili olarak bireyin ölümün varlığına ve ahiret gününe iman etmekten başka çözümü olmadığını bilmesi gerektiğini belirtmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 802). Birey dünyaya ne kadar bağlanırsa bağlansın, ne kadar severse sevsin; ölümün bir gün gelip onu yakalayacağına iman edip kalbini buna ikna etmesi gerekmektedir.

İnsan, dünya sevgisini kabine yerleştirdiği zaman dünyada ebedi olarak kalmayı ister. Nitekim Yüce Allah: “ ...Onlardan bazıları bin sene yaşamayı arzu eder.” (Bakara, 2/96.) buyurmaktadır. Bu durumun tarihsel süreç boyunca değişmeyen bir istek olduğu ve insanın sürekli olarak mümkün olan en uzun süreye kadar yaşamayı arzuladığı görülmektedir. Gazâlî de dünyada yaşama isteklerine göre insanları; en uzun yaşamak isteyenler, bir yıllık hedef ve plan yapanlar, bir günlük hedef koyanlar, bir saat veya bir an için bile hedef belirlemeyenler olarak sınıflandırmaktadır. Gazâlî dünyaya yönelik kısa hedef belirleyenleri, dünyaya bağlanma konusunda nefislerini en iyi şekilde eğitenler olarak nitelendirmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 803-804). Çünkü bu kimseler tamamen Allah'a teslim oldukları için ileriye dönük bir hedef belirlemekten uzak kalarak kendilerini Allah'a adanmışlardır.

Dünya üzerinde sınırlı bir zaman geçirecek olan insanın kendisini çok fazla dünya hayatına kaptırmaması gerekir. Zira bütün planlarını sadece bu dünyaya odaklayan birey, ahireti unutarak dünya hedeflerinin peşinde koşar. İslami eğitimin

ve Gazâlî'nin bu konudaki yaklaşımları ise bireyin kısa vadeli hedefler peşinde koşup dünyanın geçiciliği ve ahiretin varlığı hakkında bireye bilinç kazandırmaya yöneliktir. Davranışlarını kısa vadeli hedefler üzerine yoğunlaştıran bireyler, psikolojik olarak kendilerini daha rahat hissedip gelecek yaşamlarına yönelik daha sağlıklı kararlar alabilmektedirler. Dolayısıyla birey bu dünyaya yönelik sevgi ve ilgisini minimum düzeye indirdiği takdirde korku ve endişeleri ortadan kalkacaktır.

2.2.4.Mevki ve Makam Sevgisi

Mevki ve makam Arapça'da "Cah" kavramı ile ifade edilmektedir. Buna göre cah; "Şeref ve itibar" (el-Yesûî, 1973: I, 149), "kişinin bulunduğu yer, konum, mertebe" (Mustafa, 1972: I, 149) anlamlarına gelmekle birlikte terim olarak; "Toplumda saygınlık kazandıran ve bir tutku halini alarak ahlaki hayata zarar verebilecek şan, şöhret, mevki, makam sevgisi" manasındadır (Çağrı, 1993b: VII, 14).

Mevki ve makam sevgisi, saygısı ve itaati istenen gönüllere kurulmak istenen hâkimiyettir. Birey, yaratılışı itibarıyla dünya malını sevdiği gibi mevki ve makam elde etmeyi de sever. (Ateş, 2013: 218). İslamda dünya sevgisine bağlı olarak mevki ve makam isteğinin insanın fitratında mevcut olan bir eğilim olduğuna, ancak insanın sürekli dünya hayatını tercih ettiğine değinilmektedir. Nitekim, "...Fakat siz (ey insanlar!) ahiret daha hayırlı ve devamlı olduğu halde dünya hayatını tercih ediyorsunuz." (A'la, 87/16-17.) ayetinden anlaşıldığı üzere insanların çoğunun kendilerine ahirette fayda sağlamayacak mevki ve makamların peşinde koşarak hâkimiyet kurma çabası taşıdıkları söylenebilmektedir.

İslam, insanın bu dünyaya yönelik mevki ve makam peşinde koşarak enerjisinin tamamını harcamasını tasvip etmeyerek; "İnsanları uyar ve iman edenlere, muhakkak kendileri için rableri katında 'gerçek bir makam' olduğunu müjde ver." (Yunus, 10/2.) ayetiyle de asıl mevki ve makamların ahirette bireye verileceğini hatırlatmaktadır. Yine İslam, müslümanların bu dünyada bireysel ve toplumsal anlamda üst mevki ve makamlarda yer almalarını engellememekte aksine elde ettikleri mevki makamlarda adalet (Sad, 38/26.), danışma (Âli İmran, 3/159.) vb. bir takım kurallar ve prensiplere dikkat etmeleri konusunda bireyleri uyararak

eğitmektedir. Bu sebeple Müslüman bireylerin birtakım mevki ve makamları elde etmeleri ahiretini engelleyecek şekilde hırsla ve tamamen dünya odaklı olmamalıdır. Aksine bireylere daha mutlu bir yaşam sunmak ve ahiret mutluluğunu kazanmak için olmalıdır.

Gazâlî'ye göre birey, mal varlığını kullanarak sahip olduğu mevki ve şöhretinin her yere yayılmasını istemektedir. Böyle bir şeyin mümkün olmayacağını bildiği halde yine de bu hedefin peşinde koşmak kendisine sevimli gelmektedir (Gazâlî, 1989: III, 593-594). Bu bakımdan zengin ve mevki sahibi olan bir kimsenin bu düşünceyi taşımasının gösteriş yapmak ile yakın ilişkisi bulunmaktadır.

Gazâlî bireyin yeme, içme gibi temel fizyolojik ihtiyaçlarını gidermek için belli bir düzeyde mal varlığına ihtiyaç duyması sebebiyle sosyal yapıda yer edinebilmesi için belli bir mevkiye ihtiyaç duyduğunu vurgulamaktadır. Ancak birey, makam ve mevkinin kendisini sevmemeli bunları amaca ulaştıran vasıtalar olarak görmelidir (Gazâlî, 1989: III, 600). Herhangi bir mevki ve makama sahip olmayan birey, sahip olduğu olumlu nitelikleri ve bilgileri başkasına aktarmada sorun yaşayabilmektedir. Mevki ve makamının olmaması, bireyin dikkate alınmamasına ve kendisine önem verilmemesine yol açabilmektedir. Bu yüzden mesela bilgi sahibi birey, bu bilgisini insanlara faydalı kılarak Allah'ın rızasını umuyorsa bunun için bilgisini sunabileceği bir mevki ve makama ihtiyaç duyabilmektedir. Çünkü toplumda belli bir statüsü olan bakan, profesör, siyasi lider gibi insanların söyledikleri toplum üzerinde sıradan bir vatandaşın söylediklerinden daha fazla etkili olmaktadır. Bu yüzden bireyin mevki ve makam elde ederek toplumda etkili olmak istemesindeki temel prensibi, insanlara faydalı olmak ve ahireti elde etmek olmalıdır.

Gazâlî de mevki ve makam sevgisinde bireyin kendisini halka sevdirmeye amacından kaynaklanan gösterişin olduğunu belirtmektedir. Gazâlî'ye göre gösteriş yapmak münafıklığın alametidir. Çünkü birey kendisinde olmayan bir güzel ahlakı varmış gibi göstermektedir. Makam ve mevki hırsının Hz. Peygamber tarafından bireyin dini yaşantısına karşı saldırgan iki kurda benzetildiğini haber veren Gazâlî, bunu helak edici bir davranış olarak nitelendirerek eğitilmesinin dini yönden farz olduğunu belirtmektedir (Gazâlî, 1989: III, 603).

Gazâlî, makam sevgisinin eğitilmesi ile ilgili olarak bilgi ve amel bütünlüğüne dikkat çekmektedir (Gazâlî, 1989: III, 603). Mevki ve makam arzusunun eğitilmesinin bilgi boyutunda Gazâlî, bireyin dünyevi mevkileri neden bu kadar sevdiğini ve bunun da toplumdaki bireyler üzerinde hâkimiyet kurma düşüncesi olduğunu bilmelidir. Gazâlî, böyle bir isteğin sonunun olmadığına dikkat çekerek bütün insanların hâkimiyetinden dolayı bireye secde ettirilmesinin bile kendisini mutlu etmeyeceğini bilmesini ve bir gün öleceği düşüncesini içselleştirmesi gerektiğini hatırlatmaktadır. Gazâlî ayrıca bireyin sosyal çevresindeki mevki ve makam sahibi bireyleri gözlemlemesini ve onların içerisinde buldukları tehditleri, kendilerine duyulan kin ve nefreti düşünerek bilgi elde etmesini istemektedir (Gazâlî, 1989: III, 603-604). Zira kendi davranışlarını sorgulayan, başkalarının davranışlarını da gözlemleyen kimselerin doğru kararlar vermesi daha da kolaylaşabilmektedir.

Gazâlî, mevki ve makam hırsının eğitilmesindeki ameli boyutta yapması gerekenlere örnek olarak ise bir padişahın bir zahidi ziyaret etmesini örnek vermektedir. Zahit kendisini ziyarete gelen padişahı görünce bir obur gibi davranarak yemek yemiştir. Bunu gören padişahın gözünden düşmüş ve padişah yanına varmadan geri dönüp gitmiştir. Bunun üzerine zahit, padişahı kendisinden geri çevirdiği için Allah'a şükretmiştir. Gazâlî'ye göre önder olan bir kimsenin bu tip davranışlar yapması dinen uygun değildir (Gazâlî, 1989: III, 604). Bu sebeple bireylerin mevki ve makam hırsına kapılmamak için makam sahiplerinin yanında o makamı kendilerinden uzaklaştıracak davranışlar sergilemeleri mümkündür.

Birey, dünyevi değerleri kazanmak ve insanların gözünde büyümek için mevki peşinde koşmamalıdır. Çünkü böyle bir gaye, amellerinin boşa gitmesine yol açabilmektedir. Mevki ve makamın hırsla istenmesi, yanlış kararlar vermesine ve doğru yoldan sapmasına neden olabilmektedir. Bu bakımdan bireyin aklını kullanarak dünya ve ahiret dengesini sağlayıp ahirette mutlu olmasını sağlayacak bir makama sahip olması gerekmektedir.

2.2.5.Cimrilik

Cimrilik sözlükte; “Tutmak, bırakmamak” (el-Yesûî, 1973: I, 28) ve “Yanıdaki şeylerden başkasına vermemek” (Mustafa, 1972: II, 41) anlamında kullanılmaktadır. Terim olarak ise; “Mal ve servet edinme arzusuyla karşılıksız harcama ve hayır işlemekten kaçınma eğilimi” olarak ifade edilmektedir (Çağrı, 1993a: VIII, 4). Cimrilik, toplayıp bir araya getirdiğinden, elde ettiklerinden ötesini görmeyen kıt görüşlü bir kimsenin davranışdır. Birey, sahip olduğu bu kötü ahlakı doğru kabul edip yapmakta ısrar ederse zamanla zekâsı körelir (Öymen, 1975: 50). Cimriliğin zıttı olan davranış, cömertliktir. Cömertlik, İslam ahlak literatüründe önemli davranışlardan biridir. Çünkü cömertlik yapan bireylerde başkalarına yardım etme isteğinin karakteristik bir özelliği vardır. Cömertlik, bireydeki ahlak ve insaniliğin yardım etmeyi gerektirdiği her durumda gönül rahatlığıyla bu hayrı yapmaya yönlendiren ahlaki erdemdir (Çağrı, 2015: 267).

İnsanın sahip olduğu maddi değerlerin tümü Allah’ın verdiği nimetlerdir. O’nun verdiği nimetlerin şükürünü eda etmek; verilen bu nimetleri Allah’ın bir iyiliği olarak bilmek ve O’nun istediği şekilde, istediği yerlere harcamakla mümkündür (Dölek, 2004: 119). Bu bakımdan İslam, bireyin malını elinde tutup toplumdan uzaklaşması yerine; elde edilen malın üretim yollarında, insanların faydasına kullanılmasını ve israftan kaçınılmasını istemektedir (Saruhan, 2003: XVI, 640). Bireyin elde ettiği malı insanların faydasına kullanmamasıyla ortaya çıkan cimrilik, insana fayda vermeyen, onu alçaltıcı ve azaba uğraticı bir yapıdadır. Nitekim Yüce Allah bu durumu şöyle haber vermektedir: “Allah’ın kendisine kendi ihsanından verdiği şeylerde cimrilik edenler, onu kendileri için sakın bir hayır sanmasınlar. Bilakis o, onlar için bir kötülüktür. O cimrilik ettikleri şeyler, kıyamet günü boyunlarına dolanacaktır” (Âli İmran, 3/180.).

İnsan, yaratılışında bulunan mal sevgisi eğilimini bütün gayelerinin önüne geçirip amaç haline getirdiği zaman cimrilik ortaya çıkar (Kasapoğlu, 2007: 341). Kur’an, cimriliğin insanın yapısında bulunan temel bir özellik olduğunu şöyle vurgular: “De ki: ”Eğer rabbimin rahmet hazinelerine siz sahip olsaydınız, sarf

etmekle tükenir korkusuyla onu tutar kimseye bir şey vermezsiniz. Gerçekten insan çok cimridir.” (İsra, 17/100.).

Gazâlî, cimriliğin ana sebebinin bireyin kalbinde yer alan şiddetli mal sevgisi olduğunu belirtirken diğer nedenlerini ise bireyin sürekli ulaşılmayacak hayaller peşinden koşması ve ailesinin aç kalacağı endişesi olarak sıralamaktadır. Bu bakımdan Gazâlî, bireyin yarın öleceğini bilmesi durumunda asla herhangi bir mal biriktirmeyeceğini savunmaktadır (Gazâlî, 1989: III, 556-557). Birey gelecek endişesi taşıdığı ve maddi anlamda kendisinden daha iyi olanlara yetişme arzusuna sahip olduğu için cimrilik hastalığına yakalanmakta ve malından kendisini bile faydalandırmamaktadır. Bu sebeple cimrilik yaptığı müddetçe mutluluğu elde edememektedir.

Gazâlî, cimriliğin diğer sebebinin malın bizzat kendisini sevmek olduğunu ifade etmektedir. Bu sebeple cimrilik yapan kimseler dünya malının âşığıdır. Malın kendisini çok seven kimseler para veya mallarına bakıp onları saydıkça kendilerini mutlu hissederler. Gazâlî'ye göre bu kimselerin cimrilikten kurtulmaları zordur. Çünkü bunlar, malın kendisini amaç edinmişlerdir. Gazâlî, mal ve paraların bireyi sevilene ulaştırma noktasında bir araç olması gerektiğini, ihtiyaç unsurunun çıkarılması neticesinde para ile taş arasında bir farkın olmadığını hatırlatmaktadır (Gazâlî, 1989: III, 557). Mal sevgisinin aşırı bir hal alması, bireyde geçici ve küçük şeylerle mutlu olma gibi basit bir kişilik problemine yol açabilmektedir. Bu tip bireylerin mutlulukları ve dünyaya bakışları tamamen bu mallardır. Servetleri ellerinden gittiğinde hayat hakları ellerinden alınmış gibi olurlar.

Gazâlî'ye göre birey, cimrilik davranışını değiştirmek için ilk olarak bilgi elde etmelidir. Bunun için de cimrilikle bir sonuca varamayacağını bilmeli, cimrilerin durumlarını bildiren ayet ve hadisleri okuyup üzerinde düşünerek çokça ölümü hatırlayarak akıl yürütmelidir. Daha sonra ise çevresinde mal biriktiren kimselerin ölümünü gözlemlemeli; mallarının kendilerine fayda vermeyip bu dünyada kaldığını ve evlatlarının bu malı nasıl telef ettiklerini izleyip ibret almalıdır (Gazâlî, 1989: III, 557). Son olarak; “Bireyin kendisini bir başkasının yerine koyabilmesi ve onun gerçekleştirdiği eylemleri anlayabilmesi” (Ersoy ve Köşger,

2016: 9-10) anlamına gelen empati yoluyla kendisi başkasının cimriliğini sevedemediği gibi başkasının da onun cimriliğini sevedemediğini bilmelidir (Gazâlî, 1989: III, 557).

Gazâlî, bireyin cimrilikten kurtulmasının uygulama yönünde zıttı olan cömertlik eylemini aktif olarak yapması gerektiğini hatırlatmaktadır. Buna göre, sevgili sevdiğinden uzaklaştığında aralarındaki aşk kaybolduğu gibi cimrilik de malı vermeye zorlamakla ve maldan uzaklaşmakla zayıflar. İki sevgili bir yolculuğa çıkıp birbirlerinden uzaklaştıklarında ister istemez ayrılığa dayanıp yavaş yavaş aşkı unutmaya başlarlar. Bunun gibi cimrilikten kurtulmak isteyen birey, önce kendini zorla servetinden uzaklaştırmaya gayret etmeli cömertlik yaparak bunu alışkanlık haline getirmelidir. Bazı tasavvuf eğitimcilerinin olumlu davranışları kazandırmada öğrencilerini yolculuklara çıkararak yerlerini değiştirmelerini örnek veren Gazâlî, bu yolla öğrencilerin dünya malına karşı ilgilerinin kesildiğini öne sürmektedir (Gazâlî, 1989: III, 558-559). Bireyin yerinin değiştirilmesi olumsuz davranışa zemin hazırlanmaması ve o davranışın yapılmamasına olanak sağlayabilmektedir. Bu yer değiştirme sık sık yapıldığı takdirde birey bu davranışı tekrar yapma imkânına sahip olamamaktadır. Nitekim böyle bir yöntemin kullanılması bireyin davranışlarındaki bu olumsuzlukların zamanla söndürülmesine sebep olacaktır (Gözütok, 2012a: 168).

Psikolojik bir rahatsızlık olarak ifade edilebilecek mal sevgisinden kaynaklanan cimriliğin, bireylerin birbirlerinin ihtiyaçlarını karşılama noktasında kayıtsız kalmalarına, yoksul ve zengin arasındaki farkın büyümesine ve toplumdaki gelir dengesinin bozulup toplumun ifsadına neden olduğu bilinmektedir. Bu bozulma sebebiyle de toplumda geliri olmayan kimseler hırsızlık, gasp gibi kötü yollara başvurabilmektedir. Cimrilik, birçok kötü ahlakın kaynağı olup bu davranışlara yol açtığı için cimri kimselerden hayır ve iyilik beklenmez (Maverdi, 2018: 383). Bu açıdan bireyin, şahsına ve yaşadığı topluma karşı cimrilikten uzak durmasının önemli bir esas olduğu sonucuna ulaşılabilmektedir. Birey, kendisine bile fayda sağlamayan cimrilik davranışından uzak durarak yaşadığı toplumda başka bireyleri de düşünen, onlara destek olan, onların ihtiyaçlarını yerine getiren kimse olmalıdır. Birey, elde ettiği malında fakir kimselerin hakkının olduğu bilincini taşımalıdır. Bireysel ve toplumsal anlamda birçok zararı içeren cimrilikten kurtulma konusunda birey çaba sarf edip kendisini eğitmeye çalışmalıdır.

2.2.6.Ucub

Ucub kelimesi sözlükte; “Şaşmak, hayret etmek” anlamındaki “Acb” kökünden türemiştir. Bu kavram istiare yoluyla; “Bir şeyden hoşlanan kimse” olarak ifade edilmektedir (el-İsfahani, 2017: 637). Bu kavram aynı zamanda; “Kişinin hak etmediği bir mertebenin kendinde var olduğu duygusuna kapılması, yaptığı davranışları beğenmesi” anlamını da taşımaktadır (Çağrı, 2012: XLII, 36-37).

Ucub davranışı genelde kibir davranışı ile birlikte zikredilir. Ancak bunlar farklı anlamlara sahiptir. Çünkü ucub, genel olarak kibrin başlangıç noktasını temsil etmektedir. Ucubta sadece bireyin yaptığı davranışları sevmesi ve beğenmesi söz konusu olduğu için bireyin iç dünyasına yöneliktir. Kibir ise bireyin beğendiği bir davranışını başkaları üzerinde hâkimiyet kurma ve alçaltma gibi özellikleri taşıdığından dışa dönüktür. Bu açıdan kibrin ortaya çıkıp gözlemlenebilmesi için başka bireylere karşı yapılması gerekmektedir (Ateş, 2013: 274).

Ucub davranışında bireyin kendisine çok fazla değer vermesi, kendisini olduğundan daha üstün göstermesi söz konusu iken; zıttı olan alçakgönüllülükte ise bireyin kendisine çok fazla değer vermeyip kendisini değerinin altında görmesi esastır (Öymen, 1975: 41).

İslam’da ucub duygusuna kapılmak uygun görülmemektedir. Nitekim Yüce Allah: “Muhakkak Allah savaş meydanında Huneyn’de size yardım etti. O vakit çokluğunuz size güven vermişti de, o çokluğunuz size fayda vermedi ve geniş vadi size daraldı. Bunlardan sonra da kaçmak suretiyle düşmana arkanızı verdiniz.” (Tövbe, 9/25.) ayetinde bunu ortaya koymaktadır. Ayette görüldüğü üzere davranışlarını beğenme duygusuna kapılan ve içten içe kendisini beğenen kimsenin, sahabe de olsa bu davranışının karşılığı olumsuzlukla neticelenmektedir. Burada önemli olan davranışı yapanın kim olduğu değil, yapılan davranışın ne olduğu ve arkasındaki niyettir.

Gazâlî, ucub bireyin kibre düşmesine neden olan bir davranış olarak görmektedir (Gazâlî, 1989: III, 753-754). Buna göre bireyin güzel amellerinden dolayı günahlarını görmediğini, yaptığı ibadetler ve olumlu davranışları gözünde

büyüttüğünden ibadetlerinin kendisine hiçbir yarar sağlayamayacağını ifade etmektedir. O'na göre bu bireyler yaptıkları ibadetlerle Allah'a minnet etmeye çalıştıkları için O'nun nimetlerini inkâr ederler ve kendi yanlışlarını doğru görürler (Gazâlî, 1989: III, 754).

Gazâlî iki çeşit ucubdan bahsetmektedir. Bunlardan ilki, bireyin kendi çabası ile elde ettiklerinden dolayı ortaya çıkan ucub; diğeri ise doğuştan gelen ucubtur. Ancak Gazâlî, bireyin çabası ile elde ettiği ucubun daha tehlikeli olduğunu vurgulamaktadır (Gazâlî, 1989: III, 755).

Gazâlî ucub davranışının zıttı olan alçakgönüllülük ile eğitilebileceğini ifade etmektedir. Bunun için de ucuba bulaşmış bireyin gücünü ve iradesini fark etmesini istemektedir. Gazâlî, bireye eylemlerinin yaratıcısının Allah olduğunu, güç ve kuvveti kullanma kabiliyetini Allah'ın verdiğini, bu sebeple bireyin tek başına bir şey yapamayacağını bilmesi gerektiğini hatırlatmaktadır. Gazâlî, bu yöntemiyle bireyi, güç ve kuvvetinin çok sınırlı olduğu noktada düşündürerek ucubtan kurtulup alçakgönüllü olabileceğini vurgulamaktadır (Gazâlî, 1989: III, 756).

Psikolojik yöne sahip ucub davranışı bireyin dışa dönük en büyük ahlaki problemlerinden biri olan kibre temel oluşturması açısından önemlidir. Çünkü kendi davranışlarını sürekli beğenip başkalarının davranışlarını hiçbir zaman beğenmeyen birey, bu davranışıyla Allah'ı unutmaya başlayıp yaptıklarının kendi eseri olduğunu düşünür. Dolayısıyla birey bu davranışı sebebiyle kibre sürüklenebilmektedir. Kibre sürüklenerek Allah'ı unutmada daha ileri giden bireyin dönüşü daha da zorlaşmaktadır. Birey her şeyin kaynağının aslında Allah olduğunu, Allah'ın dilemesi olmadığı müddetçe hiçbir şey yapamayacağını, dolayısıyla yaptıklarının bir anlamının olmadığını fark ederek ucub duygusundan kurtulmalıdır.

2.2.7.Gurur

Gurur sözlükte; “Kendini beğenmek, küstahlık, büyüklenmek” (Mustafa, II, 1972: 665) ve “Bireyin manevi açıdan değersiz şeylere aldanıp onlarla avunması” anlamına gelmektedir (Çağrıcı, 1996: XIV, 212). Aynı kökten türeyen “Garur” kelimesi ise; “İnsanı aldatan, kandıran mal, makam, mevki gibi her şey” olarak

tanımlanmaktadır (el-İsfahani, 2017: 707-708). Dolayısıyla gurur, bireyin sahip olduğu maddi şeylere aldanarak kendini beğenmesi olarak ifade edilebilir.

Gurur, ayetlerde genellikle dünyanın geçici zevk ve arzularına aldanma kapsamında değerlendirilmektedir. Bireylerin dünyaya kapılmalarının dünya ve ahiret hayatlarında olumsuz sonuçlara yol açabildiği, oyun ve eğlenceden ibaret olduğu haber verilmektedir (Âli İmrân, 3/185; Hadîd, 57/20.). Yine çeşitli ayetlerde bireylerin dünyaya dalarak yoldan sapıp inkârcı oldukları ve ahirette cezalandırılacakları aktarılmaktadır (A'râf, 7/51; Câsiye, 45/35.). Böylece dünya hayatının aldaticılığına karşı insanın duyarlı ve bilinçli olması gerektiği haber verilerek bundan sakınılması tavsiye edilmektedir (Lokman, 31/33.).

Gazâlî, gurur davranışını cehalet olarak nitelendirmekte, ancak her cehaletin gurur olmadığını vurgulamaktadır. Gururu; “İnsanın nefsinin isteklerine uyup tabiatının kendisine yöneldiği nesne” olarak tanımlamakta, bunun da şeytandan gelen bir şüphe ve kandırmadan ibaret olduğunu hatırlatmaktadır (Gazâlî, 1989: III, 773). Gazâlî, yaptığı davranışlarını dünyaya aldanarak iyi gören kimsenin bu davranışı hayırlı gördüğü için gururlu olduğunu ifade etmektedir (Gazâlî, 1989: III, 773). Bu bakımdan gururlu olan kimselerin yaptıklarını iyi gördükleri ve aslında bilgili oldukları halde bilgisizce davrandıkları söylenebilmektedir.

Gazâlî, gururlanan insanları temelde dört gruba ayırmaktadır: Bunlardan birincisi, ilmi ile amel etmeyip bu ilimleri ile övünerek Allah'ın sevgisini kazandıklarını düşünen kimselerdir. Bunları ilaç yapmayı teorik olarak öğrenen ancak hiçbir zaman ilaç yapıp o ilacı kullanmayan ve faydasını görmeyen eczacıya benzetmektedir. Bildiğini hiçbir zaman uygulamayan, bundan dolayı aldanan kimselerin bu davranışı boş ve anlamsız olmakla birlikte bilgileri de hiç kimseye fayda vermemektedir (Gazâlî, 1989: III, 788). Bu kimselerin davranışları Kur'an'da: “Kendilerine Tevrat yükletilip de sonra onu taşımayan, (onun) hükümlerini uygulamayanların durumu, kitaplar taşıyan merkebin durumu gibidir...” (Cuma, 62/5.) ayetiyle merkeplere benzetilerek ortaya konulmaktadır.

İkincisi, ibadetler ve hayırlı amellerinden dolayı övünenlerdir. Bunlar gerçekleştirdikleri ibadetin reklamını yapmakta ve bunun insanlara karşı üstünlük

sebebi olduğunu düşünmektedirler (Gazâlî, 1989: III, 807-808). Bu kimseler normalde kendilerine sevap kazandıran davranışlar yapmakta, ancak saf ve temiz bir suya mürekkep damlatılması gibi davranışlarını bir müddet sonra gurur davranışıyla bozmaktadırlar. Dolayısıyla bu ibadet eyleminin girdisi olumlu bir nitelik taşıırken, çıktısı gurura kapılmakla olumsuz neticelenmekte ve bireye hiçbir fayda sağlamamaktadır.

Gurura kapılan üçüncü grup, kendisini tasavvufçu zanneden kimselerdir. Bunlar tasavvufun gerektirdiği şeyleri yapmaya gayret göstermeden dış görünüşleri ile onlara benzemeye çalışarak insanları aldatmaya çalışırlar (Gazâlî, 1989: III, 813). Bu bireyler dindar olmadıkları halde kendilerini dindar göstermektedirler. Maneviyatlarını Yüce Allah'ın razı olduğu niteliklerle donatmadan sadece dış görünüşleriyle bunu yapmaya çalışmaktadırlar. Ancak sûfi gibi görünen bu kimseler, davranışlarında samimi olmadıkları için gizledikleri olumsuz kişilikleri çoğu zaman beklenmedik yerlerde ortaya çıkmaktadır. Sûfi görünümlü bu kimselerin gururlandıkları başkaları tarafından anlaşıldığında ahirette rezil olmalarının yanında dünyada da rezil olmaktadır.

Dördüncü grup mal ve servet sahipleridir. Bunlar da çoğu zaman halkın dikkatini çeken hayırlı amelleri insanlara gösteriş olması için yapanlardır (Gazâlî, 1989: III, 818). Bu gurur, insanların çeşitli sosyal, dini veya maddi statülerine bağlı olarak ortaya çıkmakta ve değişkenlik göstermektedir. Gurur davranışı görünmeyen bir niteliğe sahip olduğu için bazen bir âlimde, bazen zengin bir kimsede, bazen de dünyaya fazla meyilemeyen bir sûfide ortaya çıkabilme ihtimalini taşıyabilmektedir.

Gazâlî, gurur davranışının akıl, bilgi ve marifetle eğitilebileceğini ifade etmektedir. Gazâlî, gururdan kurtulup alçakgönüllülüğü elde etmede aklın önemli bir fonksiyona sahip olduğunu, dolayısıyla gururdan kurtulmak için gerekli önşartın aklın aktif olması gerektiğini belirtmektedir (Gazâlî, 1989: III, 823). Birey aklını aktif hale getirdiğinde, şeytanın kendisini elde ettiği nimetler hususunda aldattığını anlayabilmektedir. Çünkü aklını kullanan insan, daha önce belirtildiği üzere olayların iç yüzünü kavrayabilmektedir. Olayların iç yüzünü kavrayan insanın da aldanarak yanlış davranışlar sergilemesi zordur.

Gazâlî, bireyin gururdan kurtulmadaki bilgisini ise Allah'a yaklaştıran ve uzaklaştıran bilgilerin bilinmesi olarak ifade etmektedir. Ona göre birey, bu bilgileri öğrendikten sonra davranışını alçakgönüllülikle değiştirip gururdan kurtulabilir. Birey bütün bunları Allah sevgisini kalbine yerleştirerek ve dünya sevgisini kalbinden çıkararak gerçekteştirebilir (Gazâlî, 1989: III, 825). Bilgiyi elde etmeyen kimsenin gurulanması muhtemeldir. Bu açıdan bireyin kendisini tehlikeye sürükleyecek veya aldanmasını engelleyecek bilgilere sahip olması, davranışlarına yön vermede önemli bir yere sahiptir.

Gazâlî, marifeti bireyin nefisini, rabbini, dünyasını ve ahiretini bilmesi olarak tanımlamaktadır (Gazâlî, 1989: III, 824). Onun ifade ettiği bu dört unsurun bilgisine ulaşmak bireye yapısını ve kapasitesini tanıttığı için farkındalık sağlar. Buradaki farkındalık bireyin nefisini, nefsinin temel güdü ve dürtülerinin etkisiyle ortaya çıkan durumları bilmesidir. Bu durum bir bakıma bireyin kendisini yaratan ve yaşatan varlığı kabul edip O'nu bilme ve O'nun isteklerine uygun hareket etme ihtiyacının kavranmasıdır. Dolayısıyla Gazâlî'nin bu görüşü modern dönem psikologlarından Abraham Maslow'un 'farkındalığın farkındalığı' şeklinde ifade ettiği; "Mutlu ve bilinçli bir yaşam sürdürmek için neyi, niçin istediğini bilme" düşüncesiyle paralel bir yaklaşımı içermektedir (Aydın, 2001: 102). Yaptığı davranışın amaç ve içeriğinin Allah için olduğunu kavrayan kimse mü'min kul olmanın da farkındalığına ulaşmaktadır.

Birey akıl, bilgi ve marifet yoluyla davranışlarını kontrol etmeli, eylemlerine bakıp aldanmamalıdır. Gönlünü gerçek anlamda Allah'a açarak akıl, bilgi ve marifetle gerçeki görmeye çalışmalıdır. Kendisiyle avunduğu şeylerin şahsına bir fayda sağlamayacağını fark etmelidir. Birey, bu yollarla Allah'ın kendisini ahiret hayatında mutlu kılacağı şeylere yönelmelidir.

2.2.8.Kibir

Kibir kavramı sözlükte; "büyüklük, kuvvet" ve "Kendini büyük görerek inatla hakkı kabul etmemek" (Mustafa, 1972: II, 773) anlamlarına gelmekle birlikte; genellikle, "İnsanın kendisini beğenmesinden dolayı başkalarını küçük görme ve büyükleme" manasında kullanılmaktadır (el-İsfahani, 2017: 830). Kibir, bireyin

ruhsal yapısını öldüren olumsuz ahlak özelliklerinden biridir. İmkânların çokluğundan kaynaklanan kibir, toplumun ileri gelenlerini de kolayca helak olmaya sürükleyen büyük bir musibettir (Ateş, 2013: 274-275).

Kibir davranışının temelinde yatan kendini beğenme, bireyde büyüklük duygusunun ortaya çıkmasına yol açar. Kendini beğenen kimse, gerçek dışı bir inanca saplanarak başkasında olmayan özelliklerin kendisinde var olduğunu algılamaya başlar. Kendini beğenen ve ayrıcalıklı gören birey, bunu başkalarına karşı üstünlük sebebi olarak görür ve “kibirleşme” davranışı ortaya çıkar (Kasapoğlu, 1997: 46). Kibir, faziletli işleri def ederken olumsuz işleri celbeder. Bu duygu kimin kalbini istila ederse o kimse nasihati dinlemez, terbiyeyi de kabul etmez (Maverdi, 2018: 481).

İslam’da büyüklenme Allah ve birey ile ilgili yönleri içermektedir. İslam büyüklenme davranışını Allah için yüceltici, insan için alçaltıcı bir vasf olarak ele almaktadır. Nitekim Kur’an-ı Kerim’de Yüce Allah’ın, “Mütekebbir” (Her zaman her yerde büyüklüğünü gösteren) olarak isimlendirilmesi (Haşr, 59/22-24.) bu görüşü desteklemektedir. Bu sebeple Yüce Allah’ın kemal sıfatlara sahip olması, eşsiz ve üstün özellikleri taşımasından dolayı ancak O’nun övünebileceği söylenebilmektedir.

Kibir davranışı insan açısından ele alındığında Kur’an’ı Kerim’de insanın yaratılış maddesinin hakir bir su (Secde, 32/ 8; Mürselat, 77/ 20.), güçsüz ve aciz (İsra, 17/37; Ğafir, 40/57.) olduğu ifade edilmektedir. Bütün bunlar kibirlenen bireyin övünmesine yol açacak kemal özelliklere sahip olmadığını ortaya koymaktadır. Bu sebeple maddi gücün zirvesine çıkan toplulukların bile Allah’ın gücünün karşısında dikkate alınmayacak derecede basit oldukları ve bundan dolayı helak oldukları (En’am, 6/6; Ğafir, 40/82; Fussilet, 41/15.) haber verilmektedir. Yine Kur’an’ı Kerim’de Allah’ın kibirlenen kimseleri sevmediği ve sonlarının cehennem olacağı (Nahl, 16/23; Zümer, 39/60.) bilgisi aktarılmaktadır.

Kibir, bireylerin sınırlı güçlerini sınırsız görerek aşmalarına ve Allah tarafından cezalandırılmalarına neden olabilmektedir. Hz. Peygamber de bir hadis-i şerifinde: “Kalbinde hardal tanesi kadar kibir bulunan kimse cennete giremez.” (İbn Mace, Züht, IV, 1/4173.) buyurmaktadır. Hz. Peygamber’in bu ifadesinden bireyin

kibri neticesinde başkalarına karşı kin, haset ve acımasızlık gibi eylemlere yöneldiği, iyi eylemleri arka plana attığı, dolayısıyla cennetten uzaklaştığı sonucu da çıkarılabilir.

Kibir davranışı modern psikolojide ‘Narsist kişilik bozukluğu’ olarak tanımlanmaktadır. Narsist kişilik bozukluğu olan bireyler; abartılmış bir şekilde kendine değer verme, kendi isteklerini yerine getirmek için başkalarını kullanma, kendilerini “üstün insan” olarak görme, başkalarının sürekli kendilerine hizmet etmesi gerektiği yönünde kişilik özellikleri yansıtırlar (Townsend, 2016: 615-616). Narsist kişilik özelliğinin liderlik vasfına sahip kimselerde ortaya çıkması durumunda bu kimseler kendilerini tanrılaştırıp güçlerini sınırsız olarak görürler. Bunu ispatlamak için de kan dökücü olurlar. Nitekim Kur’an; ayetlerinde Firavun’u Nemrut’u ve bir kısım inkârcıları buna örnek göstermektedir (Bakara, 2/258; A’raf, 7/127; Mü’minun, 40/25.).

Gazâlî, kibri bâtın (görünmeyen) ve zahir (görünen) olarak ikiye ayırmaktadır. Bâtını kibri; “Bireyin yaratılışında ve iç âleminde potansiyel olarak bulunan bir huy ve ahlak” olarak nitelendirmekte ve kibrin asıl kaynağının batını yön olduğunu öne sürmektedir. Zahiri kibri ise; “Organların sergilediği kibirli davranışlar” olarak tanımlamaktadır (Gazâlî, 1989: III, 705). Gazâlî’ye göre kibir, bireyin tevazu başta olmak üzere cennete girmesini sağlayan ahlaki davranışlarını engelleyen bir perde ve bireyi kindar kılan bir davranıştır (Gazâlî, 1989: III, 707). Kibirli bireyin kendisinden daha üstün olan birini gördüğünde o kimseye karşı sürekli kin ve nefret duygularının kabarması Gazâlî’nin bu görüşünü desteklemektedir.

Birey, çoğu zaman elinde bulunan değerlerin Yüce Allah tarafından kendisine verildiğini unutarak bunlara kendi çabasıyla ulaştığını düşünmektedir. Bu sebeple birey bazen fiziksel güzelliği, gücü, zenginliği ve bilgisi ile övünmektedir.

Gazâlî’ye göre birey güzelliği ile övünmeye başladığında dikkatini maneviyatına ve iç güzelliğine çevirmelidir. Maneviyatına yönelen birey içinin dışı gibi güzel olmadığını, kendisini alçaltacak birçok özelliği taşıdığını görür. Maneviyatının kötü ve çirkin olduğunu gören birey dış güzelliği ile övünmesinin

anlamsız olduğu sonucuna ulaşarak (Gazâlî, 1989: III, 737-738) kibirlenmekten vazgeçer.

Gazâlî, güç ve kuvvetiyle övünen kimseden bedeninin hastalık anındaki zayıflık ve acizliğini düşünmesini istemektedir. Bireye birçok hayvanın güç ve kuvvet bakımından kendisinden daha kuvvetli olduğunu bu sebeple övünmesinin anlamsız olacağını hatırlatmaktadır (Gazâlî, 1989: III, 738).

Gazâlî, zenginlik ve mal çokluğu ile övünen bireyin kendisinden daha fazla mal varlığına sahip kimseler olduğunu unutmaması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca malın hayırla kullanılmadığı takdirde bu dünyada yük, ahirette de azap verecek olmasından dolayı bireyin malı ile övünmesinin büyük bir bilgisizlik olduğunu vurgulamaktadır (Gazâlî, 1989: III, 739). Bu sebeple birey fiziksel güç, zenginlik, dünyevi mevki ve makam gibi özelliklerine güvenmemeli, kolay bir şekilde kendisinden alınabileceği bilgisini içselleştirmelidir.

Gazâlî, bilgi ile övünmeyi; hastalıkların en ağır ve büyüğu, eğitilmeye en fazla ihtiyaç duyulup eğitilmesi en zor olan kötü davranış olarak ifade etmektedir. Bu davranışın eğitilmesi ile ilgili olarak Gazâlî, bir âlimin iki hususu bilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi, âlim bir kimsenin yaptığı ahlak dışı davranışın Allah katında cezalandırılmasının bilgisiz bir insanın cezalandırılmasından daha şiddetli olacağını bilmesidir (Gazâlî, 1989: III, 740). İkincisi ise, bilgili bir kimsenin, büyüklenmenin sadece Allah'a has bir özellik olduğunu, bireye yakışanın ise Allah'ın istediği doğrultuda tevazu sahibi olması gerektiğini bilmesidir (Gazâlî, 1989: III, 741).

Gazâlî, kibrin kalpten çıkarılmasında ilk olarak bireyin kendi gücünü ve sınırlarını bilmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır (Gazâlî, 1989: III, 732). Bu durum modern eğitimde; “Bireyin bir davranışa yönelirken güç ve kuvvetini fark etmesi” şeklinde ifade edilen “Kendini gözlemleme” olarak tanımlanmaktadır (Ormrod, 2016: 132). Bireyin kendi gücünü bilmesinden yola çıkarak Allah'ın güç ve kuvvetiyle karşılaştırma yapması, kendisini gücünün az ve basit olduğu sonucuna ulaştıracaktır (Gazâlî, 1989: III, 732). Bireyin bu karşılaştırmayı yapması Allah'ın

gücünü bilme noktasında doğru bir kanaate ulaşarak kibrinin anlamsız oluşuna ve kibir davranışını terk etmesine yol açabilmektedir.

Gazâlî, bireyin ayaklar altında ezilen toprak ve menî gibi değersiz bir maddeden yaratıldığı gibi, öldükten sonra da değersizleşip insanların ayaklarının altında ezilen bir avuç toprağa dönüşüp kabirde kurtların ve böceklerin yutacağı pis bir parçacık olacağını düşünmesi gerektiğini hatırlatmaktadır. Bu bağlamda: “Sonra onu öldürdü ve mezara (kabre) döndürdü. Sonra istediği vakit onu yeniden diriltecek!” (Abese, 80/21-22.) ayetlerini aktaran Gazâlî, bu bakımdan güçsüz ve aciz olan bireyin, sonunu düşünüp kibirlenmekten kaçınması gerektiğini vurgulamaktadır (Gazâlî, 1989: III, 733-735). Gazâlî'nin yaratılış noktasındaki bu yaklaşımının modern dönemde Carl Rogers tarafından bireye, “Ben neyim? Amaç ve gayem nedir? Ne yapabilirim?” gibi soruları sorduran “benlik” (Aydın, 2001: 103-104) ile yakın ilişkisi olduğu düşünülmektedir. Çünkü yaratılışını ve yeteneklerini fark eden bireyin kendini sorgulaması, nefsinin ve sınırlarını tanıması, olumlu bir benlik geliştirerek olumlu davranışlar sergilemesini sağlar. Gazâlî'nin bu yaklaşımıyla bireye eksik yönlerinin bulunduğu ve kibirlenmesinin anlamsız olacağı noktasında olumlu bir benlik algısı kazandırmayı hedeflediği söylenebilmektedir.

Gazâlî kibirden kurtulma noktasında uygulama yaparken bireyin güçsüzlüğünün farkına vararak başta Hz. Peygamber ve salih kimselerin tevazu kapsamındaki ahlaki davranışlarını sürekli örnek alarak düşünmeli ve bu davranışı tekrar tekrar yapmalıdır (Gazâlî, 1989: III, 735). Zira bir davranışın öğrenilmesinin kaliteli ve kalıcılığı için tekrar yapılmalıdır (Aydın, 2011: 29). Bu bakımdan birey, güçsüzlüğünü fark etmekle kalmamalı olumlu davranışlarla pekiştirerek alışkanlık haline getirmelidir.

Bireyin iyi veya kötü olarak nitelendirilmesine yol açan kritik davranış kibirdir. Birey kibir davranışını sergilediği takdirde kin, acımasızlık gibi diğer olumsuz davranışlara yol açmış olacaktır. Kibrin zıttı olan tevazu davranışını sergilediğinde Allah sevgisi, toplum saygısı gibi olumlu davranışları elde edecektir. Bu bakımdan birey, sınırlarının farkına vararak iç gözlemlerle, bulunduğu konumu ve imkânları Allah'ın rızasını kazanmak için sarf etmelidir. Birey güzellik, mevki,

mal zenginliği gibi yönler başta olmak üzere yaşamının her alanında kendisinden çok daha ileri seviyede mutlak anlamda birilerinin olacağını unutmamalıdır. Bireyin bu düşünceyi taşıması kibre karşı ilgisini kırarak kalbindeki kibir ateşini söndürebilmektedir. Şeytanın Allah'ın katından kovulmasına ve ebediyyen alçalmasına neden olan bu olumsuz davranış, bireyin de yaşadığı toplumda ve Allah katında alçaltılmasına neden olabilmektedir. Bu bakımdan bireyin kendisine ve insanlara zulmetme davranışı ile sonuçlanan kibir davranışından uzak durması gerekmektedir.

2.2.9.Riya

Riya kelimesi sözlükte; “Kişinin içindeki duyguların tam tersine davranışta bulunması” anlamına gelmektedir (el-Yesûî, 1973: I, 243). Ahlak terimi olarak ise; “Allah için yapılması gereken davranış ve ibadetleri insanlara gösteriş olsun diye yapmak” (Çağrııcı, 2008: XXXV,137) şeklinde tanımlanmaktadır.

İslam anlayışında bireyin gösteriş yaparak çevresindeki insanlara karşı kırıci tavırlar sergilemesi olumsuz bir davranıştır. Riya, bireyin insanların ilgi ve sempatisini kazanmayı hedefleyerek; “Allah'a ibadet ediyormuş gibi görünüp insanları kasdetmek” demektir (Kasapoğlu, 1997: 28). Nitekim bu davranış Kur'an'da ahlaki bir kusur olarak görülerek eleştirilmekte ve riya yapan kimselerin yaptıkları ibadetlerin kabul olmayacağı (Maun, 107/4-6.) haber verilmektedir. İslam'da riyanın her çeşidi ahlak dışı olarak kabul edildiği halde, ibadetlerde riyakâr olmak çok daha büyük bir kötülük olarak değerlendirilmektedir. Çünkü riya, Allah'ın rızasının dışında başkalarını memnun etme amacı taşıdığı için “şirk” olgusunu ortaya çıkarmaktadır. Bu sebeple Hz. Peygamber: “Muhakkak ki sizin için en çok korktuğum şey, küçük şirk, yani riya'dır.” (Nevevi, IV, Kitabı'1 Umur, 288/1614.) buyurmaktadır. Bu bağlamda samimi insanın her davranışında yapmacıksız ve içten davrandığı düşünülüğünde böyle bir kimse eylemlerinde kin, haset ve gösteriş amacı taşımaz. Dolayısıyla İslam'ın mensupları için riya yerine sürekli olarak ihlas karakterini ön plana çıkardığı söylenebilmektedir (Kasapoğlu, 1997: 28).

Bireyin yaptığı davranışlar ne kadar iyi olursa olsun Allah'tan başka varlıkları memnun etme gayesi taşıdığı takdirde bu davranışları boşa gider. Nitekim bu durumu

Yüce Allah şöyle haber vermektedir: “Ey iman edenler! İnsanlara gösteriş için malını harcayan Allah’a ve ahiret gününe iman etmeyen kimse, gibi başa kakmak ve eziyet vermek suretiyle sadakalarınızı boşa çıkarmayın! İşte onun misali, üzerinde toprak bulunan ancak şiddetli bir yağmur yağmasıyla onu çıplak (topraksız) halde bırakmış bir kayanın durumu gibidir. Onlar kazandıklarından bir şey elde edemezler. Allah kâfirler topluluğunu hidayete erdirmez.” (Bakara, 2/264.). Bu sebeple başkaları için davranış sergileyen bireyler asıl hedeflerinden saptıkları için yaptıkları davranışların karşılıklarını alamazlar.

Gazâlî’ye göre riyakârlığın bazı çeşitleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki bireyin fiziksel görünüşü ile riya yapmasıdır. Bu riyada birey, bilerek kendisini aç ve uykusuz bırakmak suretiyle fiziksel olarak kendisini yorgun göstermekte, çok fazla ibadet edip geceleri Allah’ı zikretmekten dolayı vücudunun güçsüz kaldığı izlenimini vermeye çalışmaktadır (Gazâlî, 1989: III, 621). İkincisi ise, sözle riya yapmaktır. Bu çeşit riyada birey, hitabetiyle bilgisinin çokluğunu ispat etmek için konuşmalarında hikmetli sözler kullanarak bir ilim dalında uzman olduğunu ispatlamaya gayret gösterir (Gazâlî, 1989: III, 621). Üçüncüsü ise bireyin amellerinde riya yapmasıdır. Bireyin kıldığı namazını riya olsun diye uzatması, konuşmasında, yürümesinde alçak gönüllüğünü belli etmek için riyakârlık yapmasıdır. Son olarak da bireyin toplumun saygın insanları ile irtibatta bulunmak, bunları evine davet etmek suretiyle riya yapmasıdır (Gazâlî, 1989: III, 623-624).

Gazâlî, normalde ibadetlerini tam yapan, riyadan nefret eden ancak insanlar onun yaptığı ibadetlerden haberdar olunca sevinen bireylerin de bu sevgiye karşı çıkmadıkları için çok gizli bir şekilde aslında riya yaptıklarını savunmaktadır. (Gazâlî, 1989: III, 633). Riyanın bireyin kalbinde gizli olması, anlaşılmasını ve kontrol edilmesini zorlaştırmaktadır. Bunun için birey yaptığı ibadetlere verilen tepkiye karşı kendini denetlemeli ve riyayı ortaya çıkaran etkenlerden uzaklaşmaya gayret göstermelidir.

Gazâlî’ye göre riya bireyin çocukluk döneminde çevresinde gösteriş yapan kimseleri örnek alıp taklit etmesiyle ortaya çıkmaktadır. Birey riyanın zararlarını

büyyüncü anlamakta ve bundan kurtulma noktasında güdülerini kontrol altına almak için kendini eğitmelidir (Gazâlî, 1989: III, 642).

Gazâlî, riyanın üç şekilde eğitilebileceğini ifade etmektedir:

Birincisi, bireyin gösteriş yapmasına sebep olan mal ve mevki sevgisiyle beraber övünmenin hoşnutluğunun kökünden kaldırılmasıdır. Birey mal ve mevki sevgisiyle elde edilen övünmenin kendisini sıkıntı ile karşılaştıracağı bilgisine ulaştığında riyaadan uzak durarak ihlası elde eder (Gazâlî, 1989: III, 643; 645).

İkincisi, birey her şeyin Allah'ın isteği ile olduğunu dolayısıyla kendisi cennetlik ise başkalarının konuşmalarıyla cehennemlik olamayacağı bilgisini içselleştirmelidir (Gazâlî, 1989: III, 644-645). Bireyin sahip olacağı bu bilgi, insanları Allah'ın kudretine bağlandıkları için cansız varlıklar olarak görmesine yol açacaktır (Gazâlî, 2017b: 50). Buna göre riya yapan bir kimse kendisini öven kimselerin övme ifadelerinden dolayı Allah katında iyi olup cennete giremeyeceğini bunun tamamen davranışlarındaki iyi niyete bağlı olduğunu bilmelidir.

Gazâlî'ye göre birey riya davranışının eğitilmesinde üçüncü yöntem olarak Allah katındaki nimetleri düşünmelidir. Bunun için birey her günahın temelinde yer alan dünya sevgisinin aksini düşünerek aklını ve kalbini sürekli diri tutmalıdır. Riya yapması gerektiği ile ilgili olarak aklına gelen düşüncenin şeytandan olduğunu bilmeli ve onun isteğinin zıttını gerçekleştirmelidir (Gazâlî, 1989: III, 647).

Modern dönemin manevi hastalıklarından biri olarak da ifade edilebilecek riya davranışı yaşadığımız toplumda kibir ve gururla birlikte başkalarına özenme neticesinde ortaya çıkmaktadır. Bu psikolojik probleme sahip kimseler özenme davranışını yerine getirip gösteriş yapmak için kendilerine ve yakın çevrelerindeki kişilere ekonomik anlamda ciddi sıkıntılar yaşatabilmektedirler. Bu kimseler sırf başkalarına karşı üstünlük taslamak için teknolojik imkânlardan faydalanarak yedikleri yemekleri, yaptıkları en küçük şeyleri ve aile mahremiyetlerini bile hiçe saymakta bunları başkalarına sunarak gösteriş yapmaktadırlar. Bireyler bu gösteriş davranışından geri kalmamak için de bir süre sonra kötü yollara başvurabilmektedirler. Bu davranışın modern dönemin insanlara yüklemiş olduğu

maneviyat eksikliğinden kaynaklanan bir mutluluk tamamlama arayışı olduğu düşünülmektedir. Birey, elde ettiğini düşündüğü bu mutluluklara sebep olan gösteriş ve övünmenin Allah katında bir değerinin olmadığını bilmelidir. Bunların olumlu davranışlarını yok edebilecek hastalıklar olduğunu unutmamalı, bireysel nitelikli bazı ibadetlerini dahi mümkün olduğunca gizli yapmaya çalışmalıdır. Riyakârlık yaptığı insanların kendisine ancak geçici bir süre destekleyici ifadeler kullanabileceklerini aklından çıkarmamalıdır. Nefsini alçaltarak bunlardan kurtulmaya gayret göstermeli, ibadetlerin karşılığının gerçek anlamda Allah tarafından verileceğini zihninde taşımaları ve hoşuna giden gösteriş davranışından kendisini arındırmalıdır.

2.2.10. Dünyaya Önem Vermemek

İnsan, nefesine hoş gelen şeylere bağlanma eğilimi gösterir. İnsanın nefesine hoş gelen şeylerden biri de içerisinde yaşadığı dünya hayatıdır. Bundan dolayı insan, dünya hayatını sever ve bağlanır. Ancak bu bağlılık ve sevgi, çoğu zaman bireyin ahirette karşılaşacağı gerçek hayat sevgisinin önüne geçmektedir. İslam'a göre bu durum ayette; "Mal ve çocuklar dünya hayatının süsüdür; sürekli olan 'salih davranışlar' ise, Rabbinin katında sevap ve umut etmek bakımından daha hayırlıdır." (Kehf, 18/46.) şeklinde ifade edilmektedir. İslam'a göre mal ve çocuklar hayatın amacı değildir. Dolayısıyla bu nimetlerden faydalanmak isteyen kimseler bu nimetleri veren Allah'ı hatırlamalı ve O'na şükrederek yararlanmalıdır (Kutub, 2003: VII, 104).

Aslında dünya hayatının cazibesi insanın fitri (yaratılıştan gelen) ihtiyaçlarına cevap verdiği içindir. Bu sebeple nimetleri bizzat kötü olarak kabul etmek yanlıştır. Bunların ahlaki değerlerini belirleyen şey, insanın özgürlüğünü kullanma şeklidir. Bireyin yapması gereken davranış, bu nimetleri kendi varoluşu için amaç değil, varoluşunu anlamlandırmada araç olarak görmektir. Bu yüzden İslam, insanın dünya nimetlerine karşı olumsuz bir tavır takınmasını istememekte, nimetleri ahirette kendisini mutlu kılacak şekilde kullanmasını talep etmektedir (Özsoy ve Güler, 2005: 43).

İslam, bireyin dünya ve ahiret hayatını karşılaştırırken ikisi arasında bir denge gözetmesini istemektedir. Zira Kur'an'da elindeki malını sadece dünyevi gayelerle harcayan bireyin ancak dünyevi faydayı düşündüğünü, ahireti düşünüp harcamalar yapanın daha hayırlı olduğu bildirilmektedir (Nisa, 4/74; Tövbe, 9/38; Ra'd, 13/26.). Harcanan malın en önemli niteliği, faydasının ahirete yönelik olup Allah'ın rızasını kazandırmasıdır (Altuntaş, 2018: 103-128). Bu bakımdan Allah'ın rızasını kazandırmayan sadece bu dünyaya yönelik olan bütün değerler boş ve anlamsızdır.

Gazâlî dünyanın insanlara çekici geldiğini, neşeyle beraber kederi barındırmasından dolayı selameti hastalığa, gençliği ihtiyarlığa sevk ettiğini, bunların sonucunda ise hasret ve pişmanlıktan başka hiçbir kalıntı bırakmadığını belirtmektedir. Dünyanın süslenerek insanları kendisine bağladığını daha sonra ise kendilerine düşmanlık ederek zehirler verdiğini ve insanlar köşkler inşa ettiğinde onların bu köşklerini mezarlara çevirdiğini belirtmektedir. Birey, dünyanın cezbediciliğine aldanarak kendisini dünyaya kaptırdığından aslında ihanete uğramaktadır. Çünkü dünya zevklerinin her birine kapılmakla ahiretine zarar verdiği için gerçekte zehirlenmektedir (Gazâlî, 1989: III, 437). Bu zehirlenmenin sonucu ise bireyin hiç ummadığı bir yer ve zamanda ölümle karşılaşmasıdır. Birey ölüm anında gerçeği fark eder. Ancak artık çok geç olmuştur.

Gazâlî, dünyaya bakış açısı yönünden iki kişilik tipinin olduğunu bildirmektedir. Bunlar mutluluğun mal çokluğu ve şöhret peşinde koşmakla elde edileceğini düşünenler ve dinin dünyaya yüklediği anlamdan öteye geçerek dünyadan tamamen el etek çekenlerdir. Gazâlî bu iki kişilik tipine sahip kimselerin aslında helak olduklarını savunmaktadır (Gazâlî, 1989: III, 491-492).

Birinci kişilik özelliklerine sahip kimseler maddi değerlerin mutluluk getireceğini düşünmektedirler. Oysaki ruhsal bir durum olan mutluluk maddi şeylerle elde edilen bir olgu olmayıp bireyin hayata bakış açısında, gönlünde ve zihninde saklıdır. Modern dönemde birçok maddi imkâna sahip olduğu halde mutsuz olan bireylerin intihara kalkışmaları, mutlu olmayı denerken de birçok günaha bulaşmaları bu durumun psikolojik bir niteliğe sahip olduğunu göstermektedir. Mutlu olmaya

yönelik yapılan bu eylem ve arayışlar bireyin dünya hayatının zorluklarla geçerek ahiretinin yok olmasına sebep olabilmektedir.

Gazâlî'nin ortaya koyduğu ikinci kişilik özelliklerine sahip kimseler ise toplumsal yaşam ve bununla bağlantılı olarak dünyadaki herşeyi boş ve değersiz görenlerdir (Gazâlî, 1989: III, 492). Bu kimseler mutluluğun dış dünyaya kayıtsız kalarak, toplumdan uzaklaşmakla elde edileceğini düşünen kinikçi bir yaklaşıma sahiptirler. Nitekim kinik düşüncesinde mutluluk, dış dünyada olup biten her şeye kayıtsız kalmakla elde edilir (Arslan, 2012: 199-200). Gazâlî'nin ifade ettiği bu kimselerin davranışlarının Kur'an'daki; "...Yeryüzüne yayılıp Allah'ın lütfundan nasibinizi arayın..." (Cuma, 62/10.) ayetine muhalif olduğu görülmektedir. Dolayısıyla her iki kişilik profilindeki kimseler İslam'ın temel prensiplerine aykırı davranmaktadırlar.

Bireyin dünya algısındaki eğitiminde Gazâlî, dünyadan ihtiyacı kadarını alması, temel güdülerinin peşine düşmemesi, dünyanın yaratılış amacını düşünmesi gerektiğini ifade etmektedir (Gazâlî, 1989: III, 493). Bu görüş, ne tamamen kinikçi bir yaklaşımla dünyadan uzaklaşmayı, ne de tamamen seküler olup dünyaya dalmayı öngörmektedir. İhtiyacından fazla kazanç elde etmek sahibine fayda vermez. Bireyin dünyadaki nimetlerin peşinde çok koşmasının sebebi, dünyaya doğru anlam yükleyememesidir. Dünyaya doğru anlam yükleyemeyen insan dünyaya dalarak asıl gayesini unuttur (Gazâlî, 1989: III, 485).

İslami eğitim ahiret öncelikli bir dünya yaşamı tavsiye ettiği (Kasas, 28/77.) için müslüman birey, her işinde dengeyi gözeterek dünyaya doğru anlam yüklemeli ve ona bağlanmamalıdır. Bunun için bireyi Allah'a kulluk etmekten uzaklaştıran, ahlaki davranışlar sergilemesini engelleyen isteklerinden biri olan dünya sevgisinin eğitilmesi gerekmektedir. Birey dünyanın süslü görüntüsü ve geçici zevkleriyle sahte mutluluk sunduğunu bilmelidir.

2.2.11.Sözlü İletişim

İnsanı hayvanlardan farklı kılan en önemli özelliklerinden biri de düşünmesi ve düşündüklerini dil yetisi vasıtasıyla ifade etmesidir (Çiçek, 2001: 189-190). İnsanın dış dünya ile olan ilişkisinde ve bilgi aktarımında en önemli araç konumunda olan dil, öğretmek ve öğrenilmek istenenleri elde etmede insana hizmet sunar. Birey dili vasıtasıyla inanç, düşünce ve duygularını yansıtmaktadır. Bütün bu görevleri üstlenen dil, ince ve karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu durum dilin iletişimde anahtar role sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Bingöl, 1999: 106).

İslam dini insan için bu denli geniş bir alan ve öneme sahip olan konuşma yeteneğinin Allah tarafından verildiğini belirtmektedir. Bu bağlamda ayet-i kerimede Yüce Allah: “Ona beyanı (konuşup düşüncelerini açıklamayı) öğretti.” (Rahman, 55/4.) buyurarak bu gerçeği haber vermektedir. Bu ayette Yüce Allah’ın insana sadece konuşmayı değil, içindeki duyguları, düşünceleri, olumlu ve olumsuz her şeyi açıklama yeteneğini öğrettiği görülmektedir. İslam, dili sözlü iletişimin kaynağı olarak şu şekilde kabul etmektedir: Allah Hz. Âdem’i yarattıktan sonra ona isimleri yani dillerin cevherlerini öğretmiştir. Bugünkü diller hep o kaynaktan gelmiş, değişerek ve gelişerek bugünkü aşamaya ulaşmıştır (Cebeci, 1987: 38).

İslam bireyi konuşmaktan tamamen men etmemekte, ancak nasıl konuşacağı yönünde kendisini eğitmektedir. Nitekim Kur’an-ı Kerim’de mü’minler; “**Kavl-i ma’ruf** (Güzel söz) (Bakara, 2/235, 263; Nisa, 4/5-8; Ahzab, 33/32; Muhammed, 47/21.), **Kavl-i kerim** (Tatlı ve güzel söz) (İsra, 17/23.), **Kavl-i sedid** (Doğru söz), (Nisa, 4/9; Ahzab, 33/70.) ve **Kavl-i meysür** (Yumuşak söz) (İsra,17/28.)” gibi konuşma çeşitlerine davet edilmektedirler.

Kur’an’da tavsiye edilen bu konuşma şekilleri birey ve toplumun manevi yapısını olumlu yönde etkileyen, yapıcı ve denetleyici bir özelliğe sahiptir. Bu bakımdan müslüman birey konuşurken yapıcı ifadeler kullanmalı fitne, kargaşa gibi olumsuzluklara yol açacak nitelikteki konuşmalardan uzak durmalıdır.

Gazâlî, dilin maddi yapısının ve cisminin küçük olmasının yanında gayet büyük işlevlerinin olduğuna dikkat çekmektedir. Bireyin küfür veya iman dairesine

girip bunların gereklerini kabul veya reddetme hususundaki duyurunun ancak dille yapılacağını, bilginin kapsadığı her şeyin dil ile ortaya çıktığını belirtmekte (Gazâlî, 1989: III, 233) ve dili isyan etmede organların en şiddetlisi olarak görmektedir (Gazâlî, 2017a: 120).

Gazâlî dilin tehlikesinin büyük olduğunu, bireyin bundan ancak susmakla kurtulabileceğini belirtmektedir. Allah Resulü'nün: "...Susan kurtulmuştur." (Tirmizi, Kıyamet, VII, 2501.) hadisini aktararak (Gazâlî, 1989: III, 258) susmanın faziletini engelleyen yalan, gıybet gibi kötü sebeplerden kurtulabileceğini öne sürmektedir (Gazâlî, 1989: III, 265). Maverdi de susmanın faziletine işaret ederek bazı âlimlerin; "Susmaya devam edersen cahil de olsan, âlim de olsan hikmet ehli sayılırsın." dediklerini aktarmaktadır (Maverdi, 2018: 567).

Yüce Allah iyi-kötü, doğru-yanlış gibi eylem ve düşüncelerin ölçüsünü bildirerek Allah-insan ilişkisine ahlaki bir yön katmaktadır. Bu açıdan birey, söz ve eylemlerinin olumsuzluklarından Allah'ın yasaklamasından dolayı uzak durmaya çalışmalıdır. Bunu yaptığı takdirde fitratını bozmamış, Allah ile olan ilişkisinde olumlu bir tavır sergilemiş olur. Birey, yaşadığı topluma ve fitratına zarar verecek her türlü sözlü ifadelerden ve yaklaşımlardan kendini koruyarak toplumdaki diğer bireylere örnek olmalıdır. Bireyin, yaşadığı toplumda her istediği davranışı yapamaması gibi her şeyi söylemesi de uygun değildir. Dolayısıyla bireyin yalan, gereksiz konuşma ve gıybetten dilini koruması İslam'ın birey için öngördüğü bireysel ahlak eğitiminin bir parçasıdır.

Gazâlî, bireyin bütün organları kapsamında dilinin de eğitilmesi gerektiğini savunmaktadır. Buna göre Gazâlî dilin eğitimsiz olan yönlerini ve eğitilme şekillerini aşağıda belirtildiği üzere şu şekilde belirtmektedir:

2.2.11.1.Anlamsız, Boş ve Günahlar Hakkında Konuşmak

Arapça bir kavram olarak malayani Türkçe sözlüklerde; "Yararsız, kişi için bir anlam ve değer taşımayan" anlamına gelmektedir (TDK, 1988: II, 983). Boş konuşmak ise Arapça bir kavram olarak sözlüklerde "Lağv" terimi ile ifade edilmektedir. Bu terim ise; "İtibar edilmeyen, dikkate alınmayan, bir rivayete, bir

düşünceye dayanmayan söz” anlamlarına gelmektedir (el-İsfahani, 2017: 888). Batıl şeyler konuşmak ise; “Günahlar hakkında konuşmak olup kadınlar, içki ortamları, zenginlerin rahatlıkları hakkındaki konuşmayı” kapsamaktadır (Gazâlî, 1989: III, 250).

İslam’a göre Müslüman bireyler yaratılış amacına hizmet etmek için “... Boş ve yararsız şeylerle ilgilenmezler.” (Mü’minun, 23/3.) ayetine muhataptır. Çünkü İslam’a göre dünya hayatı bir imtihan yeri, ömür ise bu imtihanın sınırlı süresidir. Bu bakımdan bir öğrencinin sınavda sınav kâğıdına eğilip sınav sorularına odaklandığı gibi, Müslüman birey de ruhu ve bedeniyle hayat imtihanına yoğunlaşmalıdır. Sınav salonundaki öğrencinin bu sınavın geleceği için ne kadar önemli olduğunu fark edip bir anını boşa harcamadığı gibi Müslüman birey de hayatının her anını Allah’ın razı olacağı ve ahiretini kurtaracak davranışlara ayırmalıdır. Bu açıdan mü’min, yararlı ve doğru söz söyler, boş söz ve tavırlar içerisine girmez (Mevdudi, 1997: III, 393).

Mü’minler boş sözler söylemez ve batıl şeyler konuşmaktan kaçınırlar. Çünkü mü’minin boş şeylerle uğraşmaktan daha önemli işleri vardır. Onun Allah’ı hatırlamak, kâinata ibret gözüyle bakmak, kalbini arındırmak, ruhunu ve vicdanını temizlemek gibi bir uğraşı vardır. Sosyal hayatın düzenini korumak, iyiliği emredip kötülükten alıkoymak gibi görevleri vardır. Mü’min, bütün bunları görmezden gelerek kendisine bu dünyada fayda vermeyen, ahiretini tehlikeye atan boş konuşmalar ve işlerle uğraşmaz (Kutub, 2003: VII, 392).

Gazâlî’ye göre malayani, bireyi başkasına zarar verme, riya ve yalana sürüklediği takdirde yapılan anlamsız konuşmalardır. Bu konuşmayı terketmek ise İslam’ın güzelliğindedir. Gazâlî, malayani konuşmanın sebebini bireyin muhtaç olmadığı bir durum hakkında bilgi sahibi olmak için gösterdiği aç gözlülük olduğunu belirtmektedir (Gazâlî, 1989: III, 246-247). Gazâlî, bireyin birkaç kelime ile ifade edebileceği durumları boş konuşmak suretiyle uzatmasının malayani konuşmaya zemin hazırladığını belirtmektedir (Gazâlî, 1989: III, 247).

Bireyin boş ve anlamsız konuşmalarının sonucunda günahlar hakkında konuşma ihtimalinin ortaya çıkabileceğini belirten Gazâlî, insanların çoğunun halkın namusunu çiğneme ve günahlar hakkında konuşarak zevk aldıklarını

hatırlatmaktadır. Gazâlî'ye göre birey, günah hakkında konuşma davranışından korunmak için din ve dünya ile alakalı işlerde kendisini ilgilendiren şeylerle yetinmelidir. Şayet birey bu günah ifadelerini konuşursa o kelimeler kendisini helak eder (Gazâlî, 1989: III, 250).

Gazâlî, malayani konuşmadan dolayı bireyin sorumluluk altına girdiğini, bu tarz konuşmalarla sadece cehennem ateşine zemin hazırladığını ve kendisine zarar verdiğini belirtmektedir. Gazâlî, bireyin bu eksik yönünün eğitilmesi ile ilgili olarak bilgi boyutunda, bireyin ölümü hatırlaması gerektiğini, yaptığı her çeşit konuşmadan dolayı sorumlu tutulacağını bilip düşünmesini önermektedir. Uygulama boyutunda ise birey sürekli olarak Allah'ı zikretmeli, çoğu zaman susmalı, yalnız kalmalı, nefsinin istediği şeyleri yapmamaya ve konuşmamaya karşı kendisini kontrol etmelidir (Gazâlî, 1989: III, 247).

Günümüzde iletişim araçlarının hızla yaygınlaşması neticesinde ortaya çıkan internet kullanımı bireylere birçok fayda ve kolaylıklar sağlamaktadır. İnternet kullanımının bu faydalarının yanında birçok zararları da barındırmaktadır. Bu zararlardan biri bireylerin sosyal medya hesapları ve iletişim siteleri aracılığıyla yaptıkları boş ve müstehcen konuşmalardır. Bu konuşmalar birey ve toplum ahlakını hızla bozmakta, aile ve toplum huzurunu tehdit etmektedir. Dolayısıyla psikolojik sorunlar başta olmak üzere aile içi şiddet ve boşanma gibi sosyal ve psikolojik bozulmaların sebeplerden birinin de sosyal medya üzerinden yapılan boş ve müstehcen konuşmalar olduğu söylenebilmektedir. Birey, her yer ve ortamda Allah'ın rızasına uygun şeyler konuşmalı, ömrünü boş işlere harcamamalıdır. Sosyal medya ve internetin farklı alanlarından faydalandığında da hayırlı ve güzel olana yönelmelidir.

2.2.11.2.Münakaşa ve Mücadele

Yüce Allah insanı düşünen ve konuşan bir varlık olarak yaratmıştır. İnsan doğal olarak bu şekilde elde ettiği bilgileri başkalarına aktarma eğilimi gösterir. Bu aktarmada bazen anlaşmazlık ve tartışma ortaya çıkabilmektedir. Tartışmada öğrenme, öğretme, katılma, reddetme gibi şekillerle fikir alışverişi söz konusudur (Kayacan, 2013: 5). Mücadelede ise; "Tartışmada üstün gelmek için çaba sarfetmek"

bulunmaktadır (el-İsfahani, 2017: 211). İnsan bu fikir alışverişini gerçekleştirirken tartışmak ve üstün gelmek ister, çünkü ayette ifade edildiği üzere: “İnsan pek çok şeyde tartışmaya düşkündür.” (Kehf, 18/54.).

İnsan tartışırken bazen büyülenmek, karşısındakini alçaltıp küçük düşürmek, gururlanmak gibi gayeleri taşıyabildiğinden bu günahlara sürüklenme ihtimali yüksektir. Bunların aksine Kur’an’ın öngördüğü tartışmalarda ise bir edep ve beşer üslubunu geride bırakan bir tarz söz konusudur (Nahl, 16/125.). Kur’an’ın bu edebine uygun olmayan tartışmaların insanları kırgınlığa, küskünlüğe, toplumdaki birlik ve beraberliğin zarar görmesine yol açtığı görülmektedir. Birey, tartışırken karşısındakine üstünlük taslayıp aciz bırakma amacının dışında hakikati ortaya çıkarmak, farklı düşüncelere saygı duymak gayesiyle tartışmalıdır.

Gazâlî münakaşayı; “Bireyin karşısındaki kişinin konuşmalarını alçaltarak onu incitecek ifadeler kullanması” olarak tanımlamaktadır. Gazâlî, Kur’an’ın yaklaşımına uygun olarak bireylerin münakaşadaki konuşmalarına dikkat ederek konuşma esnasında zarif bir şekilde birbirlerini dinlemeleri gerektiğini belirtmektedir. Gazâlî mücadeleyi ise; “Bireyin konuştuğu kişiyi kusurluluğa sürükleyip susturmak için çaba sarf etmesi” olarak tanımlamaktadır. Burada birey kendi üstünlüğünü ifade etmeye gayret gösterir (Gazâlî, 1989: III, 255).

Gazâlî bireyin mümkün olduğunca münakaşadan uzak durması gerektiğini ve mücadele etmemesini belirtmektedir. Münakaşa ve mücadelenin zararının yararından daha çok olduğunu bunların da haset, kibir ve bencillik gibi kötü davranışlara temel oluşturduğunu ifade etmektedir (Gazâlî, 2017b: 51).

Gazâlî, mücadele eğitiminde bireyin öfkeyle kendi görüşünü ispatlayıp üstün tutma özelliğini kırması gerektiğini belirtir. Tartışma esnasında birey, karşısındaki muhatabının konuşmasında, görüşlerinde veya dış görünüşündeki eksikliği bir açık olarak görmemeli ve muhatabına üstünlük taslayıp onu incitmemelidir (Gazâlî, 1989: III, 256).

İnsanlar fiziksel ve psikolojik özellikleri açısından birbirlerinden farklıdırlar. Psikolojik özellikler insanın davranışlarına, konuşmalarına ve dolayısıyla hayatının

bütününe etki etmektedir. Bu bağlamda insanın yaşadığı sosyal yapıda kendisi gibi düşünmeyen, farklı bakış açısına sahip bireylerle karşılaşmış çeşitli konularda anlaşamaması muhtemeldir. Anlaşmazlık durumlarında birey ilmi, siyasi, felsefi, dini gibi birçok alanla ilgili tartışmaya girebilmektedir. Ancak İslam, tartışma sürecinde insanlar için bir takım sınırlar ve kurallar ortaya koymaktadır. Bu sınırlar tartışma esnasında tartışılan kişiyi küçük düşürmemek, hakaret etmemek, ona karşı kibirlenmemektir. Bireyin bu durumlarda kendisini kontrol etmesi, ahlaki yönden gelişimine katkı yaptığı anlamına gelmektedir. Ancak mümkün olduğunca bireyin tartışmaya girmemesi daha uygundur.

2.2.11.3.Lanetlemek

Lanet kelimesi Arapça'da; "La'n" kavramından türemiş "Uzaklaştırma, kovalama ve yoldan atılma" anlamına gelmektedir. Yüce Allah tarafından kıyamette olursa cezadır. Dünyada olursa rahmetinin kesilmesi anlamına gelir (el-İsfahani, 2017: 886). Başka bir ifadeyle; "Yaratıcının sevgi ve ilgisinden mahrum olma" (TDK, 1988: II, 958) manasını taşımaktadır.

Gazâlî, laneti gerektiren üç çeşit özellik bulunduğunu hatırlatmaktadır. Bunlar küfür, bid'at ve fiskeştir. Bu sebeple Gazâlî, ancak kâfir olduğu veya küfür üzere öldüğü kesin olarak bilinen birey ve topluluklar üzerine; "Allah'ın laneti kâfirlerin, zalimlerin ve fasıkların üzerine olsun" veya özel bazı gurup insanları kastederek, "Allah'ın laneti Yahudiler, Hristiyanlar vb. topluluklar üzerine olsun" demede sakınca bulunmadığını belirtmektedir. Ancak Gazâlî, özel bir şahsı kast ederek mesela; "Allah'ın laneti Ali'nin üzerine olsun" demenin sakıncalı olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü Ali'nin inanç durumu tam olarak bilinemediğinden dolayı böyle bir lanet okumanın doğru olmadığını belirtmektedir (Gazâlî, 1989: III, 270-271).

Gazâlî'ye göre birey her şartta lanet okumanın tehlikeli olduğunu, dilini lanet etme hususunda her varlığa karşı koruması gerektiğini bilmelidir. Bu bakımdan bireyin mü'min kardeşine kesinlikle lanet okumaması gerektiğini hatırlatarak kurtuluş ve selametın susmakta olduğunu vurgulamaktadır (Gazâlî, 1989: III, 275).

İnsan, davranışlarında bazen aşırıya giderek Allah'ın kendisini lanetlediği kimselerden olabilmektedir. İnsanın aşırıya gitmesinden dolayı lanetlenmesinin bir cezası olarak artık hakikat kendisine gösterilmez. Bu kimseler kendilerine herhangi bir yardımcı da bulamazlar (Nisa, 4/52.). Bu sebeple birey, İslam'ın temel yaklaşımına uygun olarak dilini başkaları hakkında lanet etmekten alıkoymalıdır. Bireyin saf ve temiz yapısı göz önünde bulundurulduğunda insanları lanetlemesi, inancına aykırı bir harekettir. Bu açıdan birey devamlı güzel söz söyleyerek insanlarla arasında gerçekleşen sevginin kaldırılmasında şeytana fırsat vermemelidir (Kutub, 2003: VI, 50).

2.2.11.4.Şaka Yapmak

Şaka kavramı; “Güldürmek, eğlendirmek gayesiyle karşısındakini kırmadan yapılan hareket veya söylenen söz” anlamına gelmektedir (TDK, 1988: II, 1367).

İnsanın yapısında ağlamak, gülmek, gibi temel güdüler ve bu güdüleri harekete geçiren birçok sebep bulunmaktadır. Mesela, yakını ölen bir kimse yaratılışı itibariyle hüznelenir ve ağlar. Aksi bir durumda komik bir şeyle karşılaşan kimse de mutlu olup güler (Doğan, 2004:192). Nitekim Yüce Allah da: “Güldüren de ağlatan da O'dur.” (Necm, 53/43.) diye buyurarak bu durumun fitri olduğuna işaret etmektedir.

Hüzün ve gülme birbirinden farklı ortamlarda ortaya çıktığından, bireyin bulunduğu her ortamda insanları güldürmek için şaka yapması uygun değildir. Her zaman şaka yapan kimse bir süre sonra şakalarına yalan karıştırabildiği için boş yere günaha bulaşmış olmaktadır. Zira Hz. Peygamber: “Başkalarını güldürmek için yalan söyleyene yazıklar olsun.” (Tirmizi, Züht, VII, 10/2315.) buyurarak bu davranışın yanlış olduğunu belirtmektedir. Çok şaka yapmanın bireyin yaşadığı toplumda değer ve kıymetini yitirmesine, başkalarının kendisini hafife almasına neden olacağı da söylenebilmektedir. Gazâlî de çok şakalaşmanın bireyin kalbinin maneviyatını yok edip, kindarlık ve bireye saygı duyulmamasına yol açtığını, bireyi ahiret hayatı konusunda duygusuz ve bilinçsiz bir hale getirdiğini belirtmektedir (Gazâlî, 1989: III, 279-280).

İslam, bireylerin temel güdöleri olan gülme ihtiyacı için bazı sınırlar belirlemiştir. Özellikle Hz. Peygamber'in: "Benim bildiğimi bilseydiniz, az güler çok ağlardınız." (İbn Mace, Züht, IV, 2/4191.) hadisi, bireyin aşırı gülmesi ve şakalaşmasının temelinde ahirete yönelik bilgisizlik ve tedirgin olmama durumunun varlığını belirtir. Çünkü ahiret hakkında tedirgin olan kimse ahiretteki akıbetini düşündüğünden gereğinden fazla şakaya başvurmaz.

Birey aşırı şaka yaptığında bazen sınırını aşarak çevresindeki kişileri kırabilmektedir. Ortaya çıkan bu kırgınlık bireylerin arasına ekilen ayrılık tohumlarının ilki olabilmektedir. Bu bakımdan Gazâlî, bireyin aşırıya kaçmadan sosyal çevresindeki kişilerin kalbini kırmayıp, onları incitmeden şaka yapmanın uygun olduğunu belirtmektedir (Gazâlî, 1989: III, 279). Maverdi de aşırı şakalaşmanın, bireyi halktan uzaklaştırıcı ve nefrete yol açan bir davranış olduğunu haber vererek İbrahim en-Nehai'nin: "Mizah ya akılsızlıktan ya da şımarıklıktan ileri gelir." (Maverdi, 2018: 639-640) sözünü aktarmaktadır.

Gazâlî bireyin çok şakalaşmaktan kaçınma eğitiminde dikkat etmesi gereken hususları şu şekilde ifade etmektedir: Birey güldüğünde dişleri görünürcesine sessizce gülümsemeli, şaka yaptığı zaman bile hakkı söylemeye gayret göstermelidir (Gazâlî, 1989: III, 281). Hz. Peygamber ve sahabeler gibi şakalaşmanın faziletli olduğunu ancak sık sık şaka yapmaktan da sakınılması gerektiğini bilmelidir (Gazâlî, 1989: III, 287).

İnsan her zaman aynı ruh hali içerisinde varlığını devam ettiremez. Birey sosyal hayatın sıkıntılarında kurtulmak ve deşarj olmak için farklı ruh haline bürünerek davranışlar gerçekleştirebilmektedir. Bu davranışlardan biri de şaka yapmaktır. Ancak şakanın belirtilen uygun şekillerde yapılmaması olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. Birey, her davranışında itidalli davrandığı gibi şaka konusunda da itidalli davranmalıdır. Bu durum onu her zaman somurtkan ve hiç gülmeyen bir kimse durumuna getirmemelidir. Dolayısıyla birey nerede, ne zaman şaka yapacağını bilmeli, şakasına yalan karıştırmamalı, aşırı şaka yapmaktan da kaçınmalıdır.

2.2.11.5.Yalan Söylemek

Yalan kavramının Arapça karşılığı olan “Kizb” eski sözlüklerde; “Doğruluğun karşıtı, bir konuda gerçeği bildiği halde aykırı haber veya bilgi vermek, söz ve vakiya uygun olmamak” diye tanımlanmaktadır (el-Yesûî, 1973: II, 678). Yalan söylemek bireyin yaşadığı sosyal yapıda güvensizlik, toplumsal ayrışma gibi birçok problemin kaynağıdır (Kasapoğlu, 1997: 73-74). Çünkü yalan laf taşımaya, laf taşımak darılmaya, darılmak da düşmanlığa yol açabilmektedir. Düşmanlık olunca da bireysel ve toplumsal huzur yok olur (Maverdi, 2018: 537). Bu sebeple bireyin hayatında önemli bir yere sahip olan doğruluk erdeminin kazanılıp yalancılığın ortadan kaldırılması gerekmektedir (Akseki, 2014: 341).

İslam’a göre insan en güzel şekilde yaratılmış (amellerine dayalı olarak) aşağıların aşağısına indirilmiştir (Tin, 95/4-5.). Bu yaklaşımdan Allah’ın yarattığı kâinatın bir parçası olan insanın aslında fitratının temiz olduğu, yaşantısındaki bozulmanın ise sonradan gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple insan, yaratılıştaki bu temiz fitratı kötülük işlemek suretiyle bozabilmektedir. Sürekli iyilik yapan bir kişinin tabiatının iyi davranışlara yönelmesi, kötülük yapan kişinin de kötü davranışlara yönelmesi doğal bir sonuçtur. Dolayısıyla söylenen bir yalan aslında başka bir yalana zemin hazırladığı için bireyin daha fazla kötülüğe yönelmesine neden olabilmektedir (Durmaz, 2005: 52).

Yalan manevi bir hastalık olup, toplumun güvenini sarstığı için bireyin bu davranıştan sakınması gerekmektedir (Soysaldı, 2005: 98-99). Kur’an’ı Kerim’de yalan ile ilgili birçok ayet bulunmaktadır. Bunlardan bazıları: “Ey mü’minler! Allah’a karşı gelmekten sakının, doğru söz söyleyin.”(Ahzab, 33/70.), “...yalan sözden kaçınınız.” (Hac, 22/30.), “Allah yalancı ve nankör kimseyi doğru yola iletmez.” (Zümer, 39/3.) şeklindedir. Bu ayetlerden İslam’ın yalanı yasaklayıp bireyi doğruluğa yöneltmek istediği anlaşılmaktadır.

Gazâlî, yalanı günahların en çirkin ve kötü olanlarından biri olarak ifade etmektedir (Gazâlî, III, 1989: 293). Ayrıca yalanla ilgili olarak birçok ayet ve hadis zikrettikten sonra yalanın aslında; “Karşıdakine veya muhatabına zarar verme” niteliğinden dolayı yasaklandığını, bireylerin bunlardan uzak durması gerektiğini

hatırlatmaktadır. Gazâlî, sözlü ifadelerin bireyi amaca ulaştırmada bir araç olduğunu, bu amaca ulaşmada doğruluk yolunu kullanabileceği halde bireyin yalana başvurmasının haram olduğunu belirtmektedir. Bazı durumlarda bireyin yalan söyleyebileceğine değinen Gazâlî, bunların; hayati tehlikenin söz konusu olması, savaş ortamı, dargınların arasının düzeltilmesi gibi durumlar olduğunu belirtmektedir. Ancak, sosyal yapı içerisinde yalanın yaygınlaşmasının önlenmesi adına bu ruhsatın mümkün olduğunca daraltılması gerektiği üzerinde de önemle durmaktadır (Gazâlî, 1989: III, 301).

Yalan, günümüzde de bireysel ve toplumsal anlamda güvensizliğe yol açan manevi bir hastalık olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle “Beyaz yalan” vb. ifadelerle insanların zihinlerinde meşrulaştırılmaktadır. Bireylerin bu meşrulaştırmalara aldanarak yalana sürüklendikleri görülmektedir. Müslüman bireylere düşen görev, buna benzer meşrulaştırma ifadelerine kanmayıp, sağlıklı bir sosyal yapı için doğruluğa bağlı güven ortamını oluşturmaktır.

2.2.11.6.Kovuculuk (Nemime)

Kovuculuk veya nemime sözlükte; “Laf taşıyıcılığı, söz yaymak, karalamak ve iftira etmek” anlamlarına gelmektedir (el-İsfahani, 2017: 981). Toplumsal bir varlık olan insan, sürekli iletişim halinde olduğu insanlara karşı bazen olumsuz tavırlar takınabilmektedir. Bu olumsuz tavırlardan biri de kovuculuk yapmaktır. İnsan, bilerek veya bilmeyerek bu kötü ahlaki sergileyebilmektedir. Ancak toplumsal yapıya zarar vererek bireylerin arasında kin ve nefret duygularının kabarmasına yol açan bu davranış, toplum yapısında yıkıcı etkiler oluşturmaktadır.

İslam’da kovuculuk yapmak yasaklanmıştır. Böyle bir davranışın yasaklanmaması bireylerin yaşadıkları toplumsal yapıda birbirlerine karşı gereksiz kin ve nefret duyguları beslemesine yol açar. “Mü’minler ancak kardeşlerdir. O halde kardeşlerinizin arasını düzeltin.” (Hucurat, 49/10.) ayeti düşünüldüğünde kovuculuğun bu kardeşliğe zarar vermesi muhtemeldir. Allah mü’minlerin bu kardeşlik bağlarına zarar vermemelerini, şayet buna zarar verecek söz ve davranışlar varsa bunların düzeltilmesini istemektedir. İslam bireylerin yaşadıkları toplumda söz taşıma tavrı içerisine girenlere değer verilmesini ve önemsenmesini yasaklamaktadır

(Kalem, 68/11.). Kendine saygı duyan, başka insanlar katında saygı görmek isteyen bir insan böyle bir huyla nitelenmek istemez (Kutub, 2003: X, 132).

Hz. Peygamber de; “İnsanlar arasında söz taşıyan kimse cennete giremeyecektir.” (Buhari, Edeb, IV, 50/6056.) ifadesiyle bu davranışı yapan kimselerin iyiliklerinin boşa gideceğini belirtmektedir. Bu açıdan İslam, bireye şahsiyetini ve yaşadığı toplumun yapısını bozan kovuculuk konusunda sıkı bir engel bırakmaktadır. Bu kimseler her şeyden önce kendilerini alçaltırlar. Haberi ulaştırdığı kimse kendisi hakkında başkalarına bilgi vereceği endişesiyle kovuculuk yapan kişiye güvenmez. Kovuculuk yapanın kovuculuğu ortaya çıktığında toplum tarafından dışlanır. İslam’a göre birey sır saklayan, insanların özel durumlarını araştırmayan, insanları alçaltmayan, yaşadığı topluma güven veren, yapıcı bir kimliğe sahip olmaya çalışan kimsedir. Bu sebeple kovuculuk yapan kimsenin kendisini bir an evvel bu davranıştan soyutlayarak ahlaki davranışlara yönelmesi gerekmektedir.

Gazâlî kovuculuğu; “Biri hakkında söylenen şeyleri duyan kimsenin, hakkında konuşulan bireye konuşulanları aktarması” olarak tanımlamaktadır (Gazâlî, 1989: III, 337). Gazâlî, kovuculukta sırrı açığa çıkarma ve kapatılması istenen bir hususun açıklanmasının olduğunu belirtmektedir. Gazâlî birey ve toplumun zararına olan bir durumun haber verilmesinin kovuculuk olmadığını belirtmektedir (Gazâlî, 1989: III, 340). Dolayısıyla bir ifadenin kovuculuk içerisinde yer almaması için insanlara fayda sağlaması gerekmektedir.

Gazâlî, bu kötü ahlakın eğitimi ile ilgili olarak hakkında kovuculuk yapılan bireyin uyması gereken bazı prensiplerden bahsetmektedir (Gazâlî, 1989: III, 341). Bu prensipler şunlardır:

a. Birey, kovucunun getirdiği haberi doğrulamadan onu desteklememelidir (Gazâlî, 1989: III, 341). Birey bu prensibe uymadığında haber verilen kişi hakkında olumsuz düşünür ve ona zarar verici hızlı kararlar alır. Bu kararlar boş yere onarılmaz hatalara sebep olabilir. Dolayısıyla bireyin ilk olarak gelen haberin aslını araştırması gerekmektedir. Nitekim Yüce Allah bir ayette: “Ey iman edenler! Bir fasık size haber getirdiğinde onun doğruluğunu araştırın. Yoksa istemeden bir

topluluğa haksızlık edip sonra da pişman olursunuz.” (Hucurat, 49/6.) buyurmaktadır.

b. Birey, kovucuya öğüt vererek kendisini bu davranıştan vazgeçirmeye çalışmalı veya kınamalıdır (Gazâlî, 1989: III, 341). Bunun için kovucunun yaptığı davranışın yanlış olduğunu, Allah ve insanlar nazarında kötü olarak kabul edildiğini, kişiye ve topluma zarar verdiğini kovucuya söylemelidir. Kovucu eğer nasihatlere rağmen bu davranışını sürdürürse birey o zaman kovucuya karşı kınayıcı ifadeler kullanmalıdır.

c. Birey, kovucunun sözüne bakarak kardeşi hakkında kötü düşünmemeli ve kardeşinin gizli yönlerini araştırmamalıdır (Gazâlî, 1989: III, 341). Bu sebeple birey, kardeşinin de hata yapabileceğini kabul etmelidir. Bu bağlamda Yüce Allah'ın Müslüman bireyleri birbirlerinin davranış motifleri hakkında temelsiz kuşkulara yol açabilecek bir önyargıya, birbirlerinin gizli yönlerini araştırmamaya davet ettiğini (Hucurat, 49/12.) unutmamalıdır.

Kovuculuk gizliyi açığa çıkararak, fitneye, kırgınlığa, fesada yol açan bir özelliğe sahip olduğu için dini ve ahlaki açıdan kötü bir davranıştır. Bu davranış münafıkların davranışdır. Çünkü kovuculuk yapan kimse, münafık gibi toplumu bölmekte ve fitne çıkarmaktadır.

Kovuculuk toplumda ortaya çıkan ufacık bir kargaşayı yıllarca süren kan davalarına çevirebilmektedir. Nitekim bunun örnekleri günümüzde yaygın olarak görülmektedir. Kargaşa ortamları kovuculuk yapan insanlar için büyük fırsattır. Bunun için Müslüman bireylerin tartışma ortamlarını daha fazla alevlendirecek ve şeytanın görevini üstlenerek daha büyük olaylara yol açan kovucu kimselere karşı uyanık ve kontrollü olmaları gerekmektedir. İslam'ın bireyleri sürekli salih amel işlemeye yönlendirerek birlik ve beraberliği hedeflemesi, bölücülük özelliği taşıyan kovuculuğun İslam'ın bu anlayışına ters düştüğünü ortaya çıkarmaktadır. Bu sebeple bireyin, herhangi bir konuşmayı üçüncü şahıslara aktarması din ve etik kuralları açısından uygun değildir.

2.2.11.7.Gıybet

Gıybet kelimesi; “Uzaklaşmak, gözden kaybolmak, duyularla görülmeyen ve insan bilgisinin kapsamına girmeyen” anlamlarına gelen “Gayb” kökünden türemiş bir isimdir. Terim olarak ise; “Hem iyi hem de kötü sözlerle anmayı” ifade etmektedir. Ancak “Kötü sözlerle anma” kullanımını daha yaygındır (Çağrı, 1996: XIV, 63-64).

Sosyal bir varlık olan insanın yaşadığı toplumda yumuşak huylu, iyi ahlaklı insanlar bulunduğu gibi kötü huylu, insanlara zarar vermek isteyen, ahlaki açıdan zaafiyetleri bulunan kimseler de bulunmaktadır. Toplumdaki bireyler, sürekli birbirleri ile iletişimde bulduklarından birbirlerine karşı merak ve hırs gibi duyguları taşıyabilmektedirler. Bu durum bazen öyle bir hal alır ki insanlar hırs ve kıskançlıklarından yanlış eylemlere yönelerek insanlara zarar verirler. Zarar verme, davranışla olabildiği gibi gıybet, kovuculuk yapmak suretiyle sözlü yollarla da olabilmektedir (Musahan, 2016: 295).

Gıybet davranışı toplumu bölme, karşıdaki kişiye zarar verme, incitme gibi hususları içermektedir. Nitekim Yüce Allah: “Dili ile çekiştirip, yüzü ile alay eden kimsenin vay haline.” (Hümeze, 104/1.) diye buyurmaktadır. Birey, kardeşinin gıybetini yaparak ona zarar vermektedir. Gıybet yapan kişiler için kullanılan “Çekiştirme” ifadesi olumlu veya olumsuzlukları kapsamaktadır. Çünkü çekiştirme eylemi; “Bir şeyi farklı yönlerinden tutarak çekmeyi” içermektedir (Ağakay, 1966: 157).

Yine başka bir ayette; “...Birbirinizin kusurunu araştırmayın, biriniz diğerini arkasından çekiştirmesin. Biriniz ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz...” (Hucurat, 49/12.) buyurulmaktadır. Bu ayette de İslam’ın bireyler arasına birbirlerini çekiştirme konusunda güvenlik duvarı ördüğü ve bu davranışı açıkça yasakladığı görülmektedir. Bu durum, insan tabiatına aykırı ve caydırıcı bir ifade ile ölü kardeşin etini yemeye benzetilmektedir.

Konuyla ilgili olarak bir hadiste de Hz. Peygamber sahabeye hitaben: “Gıybet nedir bilir misiniz?” deyince Sahabe: “Allah ve Resülü daha iyi bilir.” dediler. Allah

Resulü: “Gıybet, müslüman kardeşini hoşlanmayacağı bir sözle anmandır.” buyurdu. Kendisine: “Şayet söylenen şey kardeşimde varsa durum nedir?” diye sorulduğunda Allah Resulü: “Eğer söylediğin özellik kardeşimde varsa gıybet olur; bu özellik kendisinde yoksa ona iftira etmiş olursun.” (en-Nevevi, Kitabu'l Umur, IV, 1521.) buyurmuştur. Bu hadisten de anlaşıldığı üzere birey, doğru konuşsa bile gıybet yaptığını ve aslında gerçek gıybetin bu olduğunu bilmelidir. Çünkü doğru olmayanı söylemek gıybetin ötesinde iftiradır. Ayrıca birey gıybetin niteliğinin müslüman kardeşin hoşlanmayacağı söz olduğunu, kapsamının ise kardeşinin bütün özellikleri olduğunu bilmelidir.

İslam, yüce ahlaki değerleri bireylerin benliğine yerleştirmeyi amaç edindiği için gıybet eden düşük ruhların halini nefretle karşılar. Onlardan tiksindir. Bu nedenle İslam, çeşitli yerlerde çekiştirmeyi kötü ahlaka sahip bireylerin ahlakı olduğunu ortaya koymaktadır (Kutub, 2003: X, 563). Dolayısıyla gıybet yapan kimsenin durumu, bir mancınık kurup sevaplarını doğuya-batıya doğru savuran bir kimsenin durumuna benzer. Birilerinin gıybetini yaptığı için elinde hiçbir şey kalmadan kalkar (Kuşeyri, 2003: 289).

Gazâlî gıybeti; “Bir kimsenin bedeni, soyu, ahlakı veya herhangi bir yönündeki eksikliğin dile getirilmesi ve karşıdaki kişinin hoşnut olmayacağı her çeşit işaret, yazı ve taklit” (Gazâlî, 1989: III, 315-317) olarak tanımlamaktadır.

Gıybet denilince akla sadece konuşma gelmemelidir. Zira Gazâlî'nin tanımlamasında görüldüğü üzere dil dışındaki herhangi bir yolun kullanılması da bu kapsam içerisinde değerlendirilmektedir. Gıybetin, bireyin fiziksel kusurları, soy ve mesleğine yönelik kusurları ve ahlaki kusurlarını kapsayan çeşitleri de bulunmaktadır. Kısacası bireyin yaşamının maddi ve manevi hiçbir alanı ile ilgili yorum yapılmaması gerekir. Gazâlî, gıybeti dinlemenin de yine gıybet olduğunu ifade ederek; “Fılan kişinin böyle olduğunu bilmiyordum.” şeklindeki onaylamayı da bu kapsam içerisinde değerlendirmektedir (Gazâlî, 1989: III, 315). Dolayısıyla gıybet konusunda Gazâlî'nin gıybeti yapılan kişinin hakkını korumada ve bireylerin gıybetten uzak durması noktasında katı bir sınır çizdiği görülmektedir.

Gıybetle teşvik eden bazı sebeplere değinen Gazâlî bunları; bireyin öfkesini dindirmek için karşısındaki eksik yönlerini söyleme, arkadaş ortamına uyarak bireyi küçük düşürme, haset duygusu ve şakalaşma gibi duygular (Gazâlî, 1989: III, 321-322) şeklinde sıralamaktadır.

Gazâlî, gıybetin zıttı olan ilim ve amel ilaçlarının kullanılarak tedavi edilebileceğini savunmaktadır. Buna göre ilk olarak birey gıybet etmekle Yüce Allah'ın azabına uğrayacağını, kıyamet gününde iyiliklerinin yok edileceğini bilmelidir. Bu bilgi gıybetin ilk önce gıybet yapana zarar vereceği sonucunu ortaya çıkardığı için birey elde ettiği bu bilgi kapsamında nefsinin hesaba çekerek davranışlarını düzenleyebilir. Dolayısıyla birey, gıybet hakkındaki hadislere önem vererek nefsinin ıslah etmeye çalışmalıdır. İkinci olarak ise birey kendisini gıybet yapmaya sürükleyen ve yukarıda ifade edilen sebeplere odaklanarak bu sebepleri kontrol altına almaya çalışmalıdır (Gazâlî, 1989: III, 324-327).

Günümüzde “İki lafın belini kırmak” deyimini ile meşrulaştırılan gıybet, toplumdaki bireyler arasındaki düşmanlıkları körüklemekte, sevgi ve dostlukları ortadan kaldırmaktadır. Bu davranış aynı zamanda karşıdaki kişinin hakkına girmek olarak da kabul edildiğinden kul hakkı kapsamında da değerlendirilmektedir. Gıybetle birey için en tehlikeli nokta; “Doğruları konuşuyoruz” şeklinde sahip olunan yanlış kanaattir. Birey bu yanlış kanaatin önüne geçerek kendisini başkaları hakkında her türlü konuşmadan sakındırmalıdır. Bu açıdan birey, bireysel ve toplumsal anlamda ahlaki çözümlere yol açan gıybet davranışının önüne geçerek kendini eğitmeli ve gıybet yapmamalıdır.

Konuşma insanların kişiliklerini ve ahlaki yapılarını çözmeye önemli bir yardımcıdır. İslam'ın yetiştirmek istediği birey profili göz önüne alındığında davranışlarıyla dengeli tutumlar sergileyen mü'min bireyin diliyle de bunu sağlaması gerekmektedir. Kur'an'ı Kerim'de en genel anlamıyla Müminler'in konuşma şekli: “Mü'min kullarıma de ki: “Konuşurken en güzel sözleri söylesinler. Çünkü şeytan aralarındaki havayı gerginleştirir. Hiç şüphesiz şeytan insanın en açık düşmanıdır.” (İsra, 17/53.) ayetiyle “Güzel söz” olarak ifade edilmektedir. Buna göre birey

konuştuğu her sözde İslam'ın kendisi için belirlediği temel ilkelere bağlı kalarak iyiyi, doğruyu, yapıcı ifadeleri kullanmalıdır.

2.3.Bireyin Elde Etmesi Gereken Erdemler

Birey, olumsuz davranışlarını kendini eğitmek suretiyle yok ettikten sonra atması gereken ilk adım, olumlu davranışlara yönelmektir. Olumlu davranışlara yönelen birey bunları elde etmek için de bir çaba ortaya koymalıdır. Bireyin ortaya koyduğu çaba sonucunda elde ettiği erdemlerin yaşamının anlam bulabilmesi ve Marifetullah'a ulaşabilmesi için gerekli olduğu düşünülmektedir. Bireyin ulaşacağı bu erdemler dini ve ahlaki erdemler olarak ikiye ayrılabilir:

2.3.1. Dini Erdemler

Dini erdemler daha çok bireyin Yüce Allah ile olan ilişkisini kapsamaktadır. Bireyin Allah ile ilişkisini sağlamlaştırarak bu erdemler elde edildiği takdirde, bireyin Allah'ın rızasını kazanması ve mutlu bir yaşam sürdürmesi mümkündür.

2.3.1.1.Tövbe

Tövbe kavramı; “En güzel şekilde günahı terk etmek” (el- İsfahani, 2017: 187) anlamına gelmektedir. Bireyin ‘kötüden iyiye dönmesi’ olarak da tanımlanabilen tövbe, bireyin olumsuz davranışlarını düzelterek onarması, eğriliğinden doğruluğa dönmesidir (Ateş, 2013: 46). Gazâlî ise tövbeyi; “Geçmiş günahlardan dolayı kalbin erimesi” şeklinde tanımlamaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 9-10).

Dini bir emrin ihlali aynı zamanda ahlaki bir kuralın da ihlalidir. Bu ihlali gerçekleştiren birey günah işlemek suretiyle ahlaki bir değeri ihlal ettiğini ve Allah'ı gücendirdiğini düşünerek içi huzursuz olur. Birey bu iç huzursuzluklarından kurtulmak, arınmak ve hatalarını onarmak için pişmanlık duyarak tövbeye yönelir (Yapıcı, 1996: 151). Tövbe'nin temeli pişmanlıktır. Çünkü bireyin olumsuz davranışlarından uzaklaşarak olumlu davranışlara yönelmesinin esası hissettiği pişmanlık duygusunun doğal bir sonucudur (Kuşeyri, 2003: 190). Birey, duygu ve isteklerine yenik düşüp kötü eylemlerde bulunup pişmanlık hissederse tövbe ile yeniden yaratıcısının rızasını kazanabilir (Çubukçu, 1974: 119).

Bireyin yaptığı hatadan geri dönerek affedilmeyi ümit etmesi, her şeyin idarecisi olan, insanların yaptıklarının karşılığını eksiksiz veren Allah'a dönerek pişmanlık duyabilmesi önemlidir (Kılıç, 1984: 368). Bireyin kötü davranışlardan kurtulup ahlaki erdemleri elde etmesinde ilk basamak tövbedir (Schimmel, 2004: 125). Tövbe, günah olan bir davranışın yapılmasından sonra meydana geldiğine göre günahkâr kimse her şeyden önce bu günahtan tövbe ile temizlenmek istemektedir (Yapıcı, 1996: 40-41). Çünkü günahlar içerisinde kirlenmiş bireyin, bu günah kirlerinden arınarak dini ve ahlaki erdemleri elde edip maneviyatını kuvvetlendirebilmesi için tövbe gereklidir. Zira ekilen bir fidanın büyüyerek iyi meyve verebilmesi için ilk olarak gelişimini engelleyen zararlı bitkilerden arındırılması gerekmektedir. Yapılan bu arındırma işlemi, bireyin maneviyatı açısından düşünüldüğünde tövbe olarak karşılık bulmaktadır. Tövbe aşamasını sağlıklı bir şekilde yerine getirmeyen bireyin, dini ve ahlaki erdemleri tam anlamıyla kazanması mümkün görünmemektedir.

Tövbenin sağlam olması, bireyin affedilme olasılığı ile doğru orantılıdır. Nitekim Yüce Allah sağlam bir tövbenin geçerli olma şartının; “Ey iman edenler! Nasuh (içten ve samimi) bir tövbe ile Allah'a tövbe edin.” (Tahrim, 66/8.) ayetiyle samimiyet olduğunu haber vermektedir. Bu bakımdan samimiyetsiz ve istemeyerek yapılan tövbenin sahibine faydasının olmadığı söylenebilmektedir.

İslam'ın temel kaynaklarından biri olan Kur'an'ı Kerim'de tövbe, Allah ve insan ilişkisine dayalı bir şekilde çift kutuplu olarak ele alınmaktadır (Işık, 2013: 179). Bireyin affedilme ümidiyle Allah'a yönelip bağışlanma dilemesi, Allah'ın da onun bu pişmanlığından dolayı, merhamet ve rahmetiyle tövbesini kabul etmesi, birey ile Allah arasında ifade edilen bu çift yönlü tövbe ilişkisinin niteliğini ortaya koymaktadır. Kur'an'da günah; “Kalbin kirlenmesi ve paslanması” (Mutaffifin, 83/14.) şeklinde tanımlanmaktadır. Tövbe eden kimsenin özellikle kendisine fayda sağlayacak bir eylem gerçekleştirdiği (Fatır, 35/18.) belirtilmekte, tövbenin bireysel ve ilahi yönlerinin insanda meydana getirdiği sonucun da mutluluk ve iç huzurun elde edilmesi (Nur, 24/31.) olduğu vurgulanmaktadır. Dolayısıyla dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşmak isteyen birey, günahları maneviyatını ve kalbini kirleten bir necaset olarak kabul etmeli ve iç (manevi) temizliğine dikkat ederek tövbe etmelidir.

Hz. Peygamber de; “Her insan hata işler. Hata işleyenlerin en hayırlısı ise tövbe edenlerdir.” (İbni Mace, Züht, IV, 5/4251.) buyurmaktadır. Bu sebeple İslam’da bireyin, kendisini günah işlemekten uzak tutamaması normal karşılanmaktadır. Ancak bundan dönüp pişman olması ise erdemli bir davranış ve mü’minlerin temel özelliklerinden biri olarak kabul edilmektedir (Taha, 20/82.).

Gazâlî, kişinin hayatını kuşatan günahları üç mertebeye ayırmaktadır:

Birinci mertebe: Bireyin Allah’ı ve peygamberi bilmesini engelleyen günahlardır. Gazâlî’ye göre bu günahların temelinde bilgisizlik ve cehalet bulunmaktadır. Cehalet, bireyi Allah’tan uzaklaştıran, O’nu tanımamaya yol açan, cezalandırmasından emin, mükâfatlandırmasından ümitsiz olmaya sürükleyen ve küfre düşüren bir günahdır (Gazâlî, 1989: IV, 36). Bu durumda bireyin ilk mertebede yapacağı şey, Allah’ı tanımaya yol açan bilgiyi elde etmek, bu bilgiye ulaşmadaki engelleri ortadan kaldırmak ve Allah’ı bütün özellikleri ile tanımak olmalıdır.

İkinci mertebe: Nefis ile ilgili olan günahlardır. Gazâlî’ye göre bireyin herhangi bir sebepten ötürü kendisini veya başkasını haksız yere öldürmesi, insan neslinin geleceğini tehlikeye attığından bu mertebede yer almaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 36). Birey bu günahları işlediği takdirde kendisi için dünya hayatı tehlikeye girmekte, yeryüzünde ifsat edici bir eylemi yapmakta ve insan neslini ortadan kaldıran bir günaha yönelmektedir.

Üçüncü Mertebe: Sahip olunan mallardır. Gazâlî’ye göre bireyin malının fazla olması faiz, cimrilik, israf, zulüm, baskı ve kibir gibi günahlara bulaşmasına; malının az olması da hırsızlık, gasp, cinayet, yokluğa isyan, gibi günahlar işlemesine yol açmaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 36). Birey, malı elde ederken Allah’ı unutup malın kendisini amaç edinirse bu günahları işleme olasılığı büyük oranda artmaktadır.

Gazâlî’ye göre birey tövbe erdemini kazanma noktasında işlediği günahların imanı için bir zehir ve yaraticısıyla arasında bir engel olduğu bilgisini elde ettiğinde kalbi harekete geçmeye başlar. Kalp hareketleri bireyin yanlış davrandığını ve

yaratıcının rızasının elden gideceğini anlamasını sağlayarak hüzünlenir. Birey hüzünlenme neticesinde pişmanlık duyar. Gazâlî'ye göre pişmanlık duygusunun kalbini kapsaması durumunda birey, geçmişte yaptığı günahı hatırlamak gelecekte ise günahlardan korunmak için çaba sarf etmesi gerektiğini anlar. Allah'ın merhametini umarak içinde bir sevgi oluşur. Bu sevgi aracılığıyla da iradesi harekete geçerek tövbe yolunda ilk adımını atmış olur (Gazâlî, 1989: IV, 9). Bu sebeple birey tövbe davranışının ilk basamağında günahların olumsuz etki ve sonuçları hakkında bilgiye ulaşmalıdır. Zira bireyin günah hakkında bilgi sahibi olmaması bu davranışı tekrar gerçekleştirmesine olanak sağlar.

Gazâlî, günah işleyen bireyin işlediği günahı hemen sonra tövbe etmesi gerektiğini ifade eder. Günahları bireyin bedenine zarar veren bir zehire benzeten Gazâlî, bireyin en kısa zamanda bedeninden bu zehiri dışarı çıkarması gerektiğini belirtmektedir. Bu bakımdan Gazâlî, günahın zararlarından etkilenmemek için de bireyin bir an evvel tövbe etmesinin şart olduğunu öne sürmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 17). Günahı hemen sonra tövbe etmek, günahın bireyin maneviyatı üzerinde kalıcı etki yapmasını engeller. Hemen tövbe edilmediği takdirde günah, insanın kalbine iyice yerleşir ve etkilerinin kalpten giderilmesi zorlaşır.

Tövbeyi; "Allah'tan uzaklaştıran, şeytana yaklaştıran eylemlerden dönüş" olarak da tanımlayan Gazâlî, böyle bir dönüşü ancak akıllı kimselerin yapabileceğini vurgulamaktadır. Şehvetlerin şeytanın, aklın da meleklerin ordusu olduğunu ifade eden Gazâlî, bunların bir araya gelmesiyle doğal olarak bir mücadelenin ortaya çıkacağını savunmaktadır. Gazâlî'ye göre gençlik döneminde şehvetin galip gelerek bireyin kalbini ele geçirmesiyle kalbin bunlardan kurtulması zor olmaktadır. Bu sebeple bireyin akıllı olgunlaştığında yapacağı ilk iş, bu kötü isteklerinden kurtulmaktır (Gazâlî, 1989: IV, 18-19). Çünkü gençlik dönemi bireyin duygu ve hislerinin ön planda olduğu, aklını kullanarak sağlıklı kararlar almasının zor olduğu bir dönemdir. Bu dönemde bireyin duygularının harekete geçmesinde önemli bir fonksiyona sahip olan şehvet, bireyin olumlu davranışlar sergilemesini ve tövbe etmesini engellemektedir. Yaşlı bir kimsenin günah işlemek istese bile bu isteğine cevap verecek fiziksel yapıya sahip olmadığı söylenebilmektedir. Bu durum gençlik

döneminde yapılan tövbenin derecesinin de yüksek olacağı sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Tövbenin her durumda herkes için gerekli olduğuna değinen Gazâlî, insanın bütün organlarını gûnahtan korumasının zor olacağını, peygamberlerin bile zelle (küçük hata ve kusurları) sebebiyle pak ve temiz olmadıklarını hatırlatmaktadır. (Gazâlî, 1989: IV, 19). Yüce Allah'ın: “Ey mü'minler! Hepiniz Allah'a tövbe edin ki, dünya ve ahiret mutluluğuna kavuşasınız...” (Nur, 24/ 31.) ayeti de belirtilen amacı desteklemektedir.

Günümüzde birçok kişinin işlediği bir gûnahtan dolayı kendilerini; “Allah beni affetmez ben cehennemliğim.” diye bir tavır ve düşünceye sahip oldukları görülmektedir. Bu kimseler cehenneme gideceklerini, Allah'ın asla kendilerini affetmeyeceğini düşündüklerinden tövbeye yanaşmamaktadırlar. Oysaki Yüce Allah ayetlerde: “Kendini arındıran kurtuluşa ermiştir. Kendini fenalıklara gömen ise ziyan etmiştir.” (Şems, 91/ 9-10.), “Ancak tövbe edip de inanan ve salih amel işleyenler başka, Allah işte onların kötülüklerini iyiliklere çevirir...” (Furkan, 25/70.) buyurarak affedilebileceklerinin müjdesini vermektedir.

Bireyin tövbe etmesinde dini tutum ve davranışları, inancı, Allah sevgisi, Allah korkusu gibi durumlar etkilidir. Gûnahtan dolayı iç huzursuzluğu olan kimselerin tövbe kapısını aralayarak samimi bir gönülle Allah'a yalvarmaları kendilerini psikolojik yönden rahatlatabilmektedir. Bu bakımdan birey, gerçekleştirdiği olumsuz davranışların telafisi olarak vakit kaybetmeden tövbeye yönelmelidir. Tövbe eden birey, kendi gücünün sınırlılığını, Allah'ın gücünün ise sınırsızlığını ifade etmekte ve yardım istemektedir. Birey, maddi kirlerinden arınmak için temizlik araç gereçlerine ihtiyaç duyduğu gibi günahların kirlettiği maneviyatını arındırmak için de tövbeye ihtiyaç duymaktadır.

Dolayısıyla birey, kulluk bilinciyle yaptıklarından pişmanlık duyup Allah'a yöneldiğinde bu davranışı Allah'ın hoşuna gider ve Allah katında bireyin derecesini yükseltir. Tövbe aşamasında bireyin şeytanın sinsi aldatmacasından biri olan “Erteleme” düşüncesi üzerinden kendini avutması, “Sonra tövbe ederim.” diye bir düşünceye sahip olması, tövbe etmeden kirli ve günahkâr bir yüzle Allah'ın karşısına

çıkmasına neden olabilmektedir. Bu bakımdan birey, ne zaman karşısına çıkacağını bilmediği ölüm gerçeği ile yüzleşmeden önce hemen tövbe etmelidir.

2.3.1.2.Korku ve Ümit

Korku; “Kişinin gelecekte karşılaşacağı olumsuz bir durumdan dolayı huzursuz olması ve endişelenmesidir.” (Mustafa, 1972: I, 262). Bu bekleyiş; “Havf” adı verilmektedir. Ümit ise; “Kişinin kendinden daha üstün olan birinden olumlu bir beklenti içerisinde bulunması” (el-Yesûî, 1973: I, 252) anlamını taşımakla beraber “Gelecekte meydana gelecek bir sevilene kalbin bağlanması” olarak da tanımlanmaktadır. Korku ve ümit gelecekte umulan bir şey için ortaya çıkar. Ancak kalplerin yaşantısı ve hayata bağlanması özellikle ümitledir (Kuşeyri, 2003: 252-253).

İnsanın en temel duygularından biri de korku ve ümittir. İnsan, çoğu zaman davranışlarına etki eden bu duyguları yaşamaktadır. Bireyin korku ve ümidini eğiten, sağlam temellere oturtan bir eğitim faaliyetine ihtiyacı vardır. Nitekim İslami eğitim, temel prensiplerini bireylerin zihinlerine yerleştirmek için yaptığı manevi temizliği, korku ve ümit için de gerçekleştirmektedir. İslami eğitim, bireyin yersiz ve gereksiz korkularını ortadan kaldırır. Korkuyu orijinal haline ulaştırmak için çaba harcar. Bu durumda bireye gerçekten nelerden korkup nelerden korkmayacağını öğretir. Nitekim bireye ne kadar korkarsa korksun, ecelinden hiçbir şeyi eksiltmeyeceğini, dolayısıyla bu korkusunun gereksiz olduğunu hatırlatır. Bunun yerine gerçekten sahip olması gereken korkunun Allah korkusu olduğunu benimsetir (Kutub, 1977: 180-185).

Birey Allah’tan korkma prensibine dayalı olarak iman tohumunu ektikten sonra ibadet suyuyla sularsa, Allah’tan bağışlanma dilerse, işte o bekleyişi gerçekten ümittir. Aksi bir durumda ise bu durum ümit değil hüsrana olur. İnsanların hiçbir şey yapmadan, ahireti garanti etmiş gibi davranmaları onları felakete sürüklemektedir (Kutub, 1977: 190-192). Nitekim Yüce Allah bireylerin bu durumunu: “Onların ardından, yerlerine geçip kitaba varis olan birtakım insanlar geldi ki onlar, şu alçak (dünyanın) menfaatini alıyorlar. Biz nasıl olsa bağışlanacağız diyorlar...” (A’raf, 7/169.) şeklinde haber vermektedir.

Gazâlî'ye göre ümit; “İleride gerçekleşecek, sevilecek bir şeyin kalbe dolması ve bireyin gönlünde huzur meydana gelmesine” denir. Gazâlî, bireyin ümit duygusuna sahip olabilmesi için olumlu davranışlarda bulunması gerektiğini, aksi takdirde böyle bir beklentinin ahmaklık olacağını ifade etmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 244). Gazâlî'nin bu ifadesi bir ay boyunca işe gelmeyen veya çalışmayan bir kimsenin ay sonunda iş sahibinden ücret talep etmesi gibi boş bir beklenti içerisine girmesine benzemektedir.

Gazâlî, bireyin yaşadığı dünya imtihanında maneviyatını ibadetlerle desteklemeyi ve kötülükten uzaklaşmayı Allah'ın faziletinden beklemesi durumunda gerçek ümidin meydana geleceğini belirtmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 245). Nitekim bir ayette Yüce Allah: “Onlar korku ve ümit içerisinde rablerine yalvarırlar” (Secde, 32/16.) buyurmaktadır. Bireyin, sosyal çevresinde kendinden daha iyi dini yaşayışa sahip kimseleri gözlemleyerek günahlarını aklına getirmesi, cehenneme gireceği yönünde bir korkuya kapılmasına, kendinden daha kötü yaşantıya sahip kimseleri görmesi ise cennete gireceğini ümit ederek ibadetlerini arttırmasını sağlayabilmektedir. Bu bakımdan birey, müminlerin özelliği olarak ifade edilebilecek korku ve ümit arasında duygusal olarak gel-git yaşayabilmektedir.

Gazâlî, korkunun da derecelerinin bulunduğunu belirtmektedir. Buna göre korkunun tefritini çok kısa bir süre etkilenmeden ibaret olduğunu, bu korkunun kuvvetli bir hayvana atılan küçücük bir ağaç parçasına benzediğini, dolayısıyla hayvana herhangi bir zarar vermediğini belirtmektedir. Gazâlî, birçok insanın korkusunun böyle olduğunu savunmaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 271). Bu korkuya sahip bireyler, bir ayet duyduğunda veya korkulacak bir durumla karşılaşınca hemen ağlayıp hüznlenerek etkilendiği izlenimini verirler. Bu sebepler ortadan kalkınca da hemen eski ruh hallerine döndükleri için korkuları etkisini devam ettirmez. Tefrit derecesindeki bu korku basit bir düzeyde kaldığı için bireylerin davranışları üzerinde olumlu bir etkiye sahip olamaz.

Korkunun ifrat derecesine de değinen Gazâlî, bunun normalin üzerinde olup kişiyi ümitsizliğe sürüklediğini belirtmektedir. Bu korkunun kişiyi amelden men eden, bireye artık herhangi bir davranış yapmasının anlamsız olduğu düşüncesini

kazandıran korkudur (Gazâlî, 1989: IV, 271-272). Bu korkuya sahip kimseler affedilmeyeceği endişesiyle olumlu davranışlara yönelmeyip günah işlemeye devam ederler. Günahların mutlak manada kendilerini cehenneme sürükleyeceğini düşündükleri için Allah'ın affediciliğini hesaba katmazlar ve olumlu davranışlara yönelmezler.

Gazâlî, ümitsizlikten dolayı ibadet etmeyip günah işleyen kimselerin eğitilip ümitli olması için çevrelerine bakıp ibret almalarını, Kur'an ve sünnette ümitli olmakla ilgili ayet ve hadisleri incelemelerini önermektedir (Gazâlî, 1989: IV, 252). Birey ibret alırken Allah'ın kendisine vermiş olduğu maddi ve manevi bütün nimetlerin farkında olmalıdır. Birey kendisinden başlayarak dış dünyadaki yaratılmışları ve bunların işlevleri hakkında gözlem yaparak ibretler almalıdır. Bu ibret alma, bireyin davranışlarını olumlu yöne kanalize ederek harekete geçirmelidir (Gazâlî, 1989: IV, 253). Gazâlî daha sonra bireyin ümit ile ilgili ayet ve hadisleri okuyup incelemesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu sebeple bireyin; "...Allah'ın rahmetinden ümitinizi kesmeyin..." (Zümer, 39/53.), "...Melekler hamd ile rablerini tesbih ederek yeryüzündeki insanlar için de bağışlanma talep ediyorlar..." (Şura, 42/5.) gibi ayetleri ibret alınacak ayetler olarak görmesi gerektiğini hatırlatmaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 253). İfade edilen ayetlerin bireyi günahlarının yol açtığı ümitsizlikten kurtarmada Allah tarafından sunulan bir rahmet eli olduğu söylenebilmektedir.

Gazâlî, ümitle ilgili olarak gözlem yapmak ve ayetleri incelemek suretiyle eğitilmeyen gururlu bireylerin korku ile ilgili ayet ve hadislerle eğitilebileceğine vurgu yapmaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 267). Gazâlî, korkunun kazanıma dönüştürülüp bireyin olumsuz davranışlarının yok edilmesinde ilk olarak yakini (kesin ve doğru) bilgi elde etmesi gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü bireyin Allah'a, cennet ve cehenneme yönelik kesin bilgisi korkuya yol açar. Gazâlî, bununla bireyin, cehenneme girme hakkında korkuya, cennete girme hakkında ise ümide ulaşacağını savunmaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 289). Bireyin ümit ve korku konusunda Allah'ın gücünü kavraması, kötü davranışlarına karşı durmasına yol açarak erdemli kişiliğe ulaşmasını kolaylaştırır.

Korkunun iki şekilde elde edildiğini ifade eden Gazâlî, bunların ilkini Allah'ın azabından, ikincisini ise Allah'ın zatından korkma olarak ifade etmektedir. Allah'ın azabından dolayı gerçekleşen korku, halkın tamamının sahip olduğu korkudur. Cennet ve cehennem esasına inanmakla birlikte günahlar ve ibadetlerden dolayı ortaya çıkan korkudur. Allah'ın zatından elde edilen korku ise âlimlerin korkusudur. Zira âlimler Allah'ın hangi sıfatlarının korku, heybet ve sakınmayı gerektirdiğini bilmektedirler (Gazâlî, 1989: IV, 290).

Gazâlî, gerçek korkuya bilgi ve davranışları uyum içerisinde olan âlimlerin sahip olduklarını belirtmektedir. Birey, işlediği günahları bildiğinde bilinçli olarak bunu yaptığı için kalbinde korku ortaya çıkar. Bu korku, onu Allah'a daha fazla bağlar. Zira Yüce Allah: "Allah'tan kulları içinde en çok ancak âlimler korkar." (Fatır, 35/28.) buyurmaktadır. Gazâlî, bu âlimlerin dışındaki diğer insanların korkularının ise taklidi bir korku olduğunu ve korkularının bir müddet sonra yok olacağını savunmaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 290). Âlimlerin bilgisi Allah'ın güç ve kudretini barındırdığından gerçek korku kapsamında değerlendirilmektedir. Bireyin bu bilgiye sahip olmaması, kendisini gerçek korkudan uzaklaştırmakla beraber yanlış davranışlara yönelmesine zemin hazırlayabilmektedir.

Gazâlî, korkunun bilinmesini bir padişaha karşı işlenen cinayete benzetmektedir. Nitekim cinayeti işleyen kimse padişahın eline düşüp öldürülmekten korktuğu gibi affedilmeyi de ümit eder. Ancak bu kimse yaptığı hatanın büyüklüğünü bildiği için acı çeker (Gazâlî, 1989: IV, 268-269). Çünkü korku, kalbin lambasıdır. Onunla kalpte olan iyilik ve kötülükler görülür (Kuşeyri, 2003: 243). Kişi, günahlarını hatırlayarak Allah'a bağlanmalıdır. Günahlarını hatırlamayan kimse bu günahları sıradan davranışlar olarak algılamaya başlar. Bu durumda Allah korkusu kalbinden çıkar ve her kötülüğü rahat bir şekilde yapar.

Birey yaşamında ölümden, amellerinin boşa çıkmasından ve acizlikten korkar. Buna rağmen başarıyı, sıhhatli olmayı, emniyet ve huzuru ümit eder (Kutub, 1977: 179). Bireyin ahlak eğitiminde önemli bir yere sahip olan, ümit ve korku maddi ve manevi yaşamına katkıda bulunan erdemlerden biridir. Ümit ve korku, bireyin davranışlarını düzenleyen bir oto kontrol mekanizmasıdır. Bu mekanizmanın

işleyişinde bireyi iyilikleri yapmaya isteklendirme ve kötülüklerden alıkoyma bulunmaktadır. O halde birey, hayırlı ve güzel amellerde bulunmak için kendisini sürekli korku ve ümit ekseninde tutmalıdır. Davranışlarını kontrol ederek ahlak eğitiminde korku ve ümitten faydalanmalıdır.

2.3.1.3.Tevhit ve Tevekkül

Tevhit sözlüklerde; “Bir ve tek olmak, yalnız olmak” (el-Yesûî, 1973: II, 890) anlamına gelmekle beraber; “Bir şeyin bir ve tek olduğunu zihin ve kalp yoluyla kabul etmek” olarak ifade edilmektedir (Özler, XLI, 2012: 18).

Tevekkül kavramı ise sözlükte; “Güvenmek” anlamındaki “Vekl” kökünden türeyen bir kavramdır. Terim olarak; “Bir kimsenin kendini Allah’a teslim edip her işinde O’na güvenmesi” anlamına gelmektedir (el-İsfahani, 2017: 1024). Tevekkül aynı zamanda ‘kalbin Allah’a bağlanması’ manasını da taşımaktadır. Birey her işi gerçekleştiren yegâne varlığın Allah olduğuna ve O’nun, kullarının her durumunu bildiğine inanırsa Allah’a güvenip bağlanmaya başlar (Ateş, 2013: 181).

Tevhit, İslami literatürde, ‘Allah’ı bir ve tek olarak kabul edip inanma ve sadece O’na kulluk etme’ anlamına gelmektedir. Tevhit, bireyin üstün ahlakı elde etmesindeki en önemli kilit aşamalardan biridir. Kâinatın her yerine ibret gözüyle bakan birey, bu kâinatın bir ve tek yaratıcısı olduğunu düşünmeye başlar (Ateş, 2013: 39). Çünkü İslam’da vahdetle (birlik) kesret (çokluk) iç içe olduğundan İslam, kazandırmak istediği birlik bilincini çokluk ve çeşitlilik içerisinde sunar. Gerçeklere birçok yolla ulaşabileceğini bireye hatırlatır (Kandemir, 1996: 464).

İslam inancında Yüce Allah’ın bir ve tek oluşu zatında, sıfatlarında, isimlerinde, fiillerinde, rab oluşunda ve hâkimiyetinde eşi ve benzerinin olmaması yönündendir. İhlas Sûresi’nde Allah’ın bir olup hiçbir şeye ihtiyacı olmadığı, diğer canlılar gibi doğurmayı doğurulmadığı, O’nun hiçbir denginin bulunmadığı (İhlas, 112/3-4.) belirtilirken; Kâfirun Sûresi’nde ibadetin sadece Allah’a yapılacağı (Kafirun, 109/1-6.) ısrarla vurgulanmaktadır. Başka bir ayette ise; “Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka ilahlar olsaydı yer ve gök kesinlikle bozulup gitmişti...” (Enbiya, 21/21-22.) buyurularak ilahın tek olmasının bir gereklilik olduğu

belirtilmektedir. Zira birden çok ilahın varlığı birden çok irade demektir. Bu durum evren üzerinde iradeyi yansıma açısından kargaşaya yol açabilmektedir. Evrende ahenk ve düzenin oluşu ilahın tek olmasını ortaya çıkarmaktadır (Algül ve Dönmez, 2006: 83).

Yüce Allah'ın birliğine inanan tevhit ehli birey, öncelikle O yüce varlığı kalbinde, zihninde ve eylemlerinde birlemelidir. Diğer bir ifadeyle müslüman, bireysel ve sosyal nitelikli bütün uygulamalarında Allah'ı merkeze yerleştirmelidir. Allah'ı sosyal hayattan bağımsız olarak görmemelidir (Demirci, 2012: 45-46). Birey, hayatının her alanına tevhit inancını yansıtmadığında sağlıklı bir kişilik geliştirememektedir. Birey bu düşünceyle sadece Allah'a kulluk etmeli ve O'na hiçbir şekilde ortak koşmamalıdır. Birey ahlaki olarak kazanacağı erdemlerin ilk başlangıcının tevhit ilkesi olduğunu bilmeli ve buna göre davranmalıdır (Bayraklı, 2016: 72).

Gazâlî, Tevhid'in mükâşefe (insan ve kâinatın yaratılmasındaki ilahi sır) ilimlerinden olduğunu belirtmektedir. Bu sebeple ona göre dili ile Kelime-i Tevhid'i söyleyen kimse, dili ile Allah'ın varlığına ve birliğine inanandır. Kalben tevhide inanan kişi ise kalbi, söylediğini yalanlamaktan uzak olduğu için bütün benliği ile Allah'ın varlığı ve birliğine inanan kimsedir (Gazâlî, 1989: IV, 423).

Tevhid'in dört aşaması olduğunu ifade eden Gazâlî, bunların ilk aşamasının bireyin; "Lailaheillallah (Allah'tan başka ilah yoktur)" kavramını sadece diliyle söylemesi olarak belirtmektedir. Gazâlî, bunu münafıkların tevhidini olarak isimlendirmektedir. İkinci aşama, dille söylenen tevhidin kalbin onaylaması ve bireyin içselleştirmesidir. Üçüncü aşama, bireyin yaratılış nuru ve keşif yolu olarak ifade edilen psikolojik süreçler içerisinde akıl yürütmelerle tevhit kavramını içselleştirmesidir. Dördüncüsü bireyin varlık âleminde "Bir"den yani Yüce Allah'tan başkasını görmemesidir (Gazâlî, 1989: IV, 423). Birey, kâinatta Allah'tan başkasını görmediğinde her durumda Allah'a güveneceğini bilir. Dolayısıyla Gazâlî, tevhidin anlaşılması durumunda tevekkülün de anlaşılacağına dikkat çekmektedir. Gazâlî, bireyin Allah'tan başka kâinatta bir fail bulunmadığına inanmasıyla Allah'a tevekkül

edeceğini ve Allah'tan başka hiçbir varlığa hatta kendi nefesine bile önem vermeyeceğini vurgulamaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 447).

İçselleştirilmiş bir tevekkülde, gerçek tevhit inancının yansıması vardır. Çünkü gücü sınırlı olan bir varlığa dayanmak veya ondan korkmak, İslam'a göre uygun değildir. Tevekkülün bu yönü, bireyin psikolojik gelişiminin temel gerçeklerinden biridir. Bütün duygu ve düşünceler tali (ikincil) bir neden olmaksızın ihlasla Allah'a yöneltilince, artık kimse bireye kötülük yapamaz (Schimmel, 2004: 134-135). Tevekkülde bireyin dikkat etmesi gereken husus, kendi sorumluluğunu yerine getirdikten sonra Allah'a yönelmesidir. Yoksa bireyin hiçbir şey yapmadan her şeyi Allah'a bırakması değildir (Yüceer, 2014: 174).

Gazâlî, tevekkül için önemli unsurlardan biri olarak imanın önemine dikkat çekerek imanın bütün kapılarının bilgi, hal ve uygulamayla düzene gireceğini belirtmektedir. Gazâlî, tevekkülün kazanıma dönüştürülmesinde 'kalbin her kabul ve onayını' bilgi olarak tanımlamaktadır. Bu bilgi olgunlaşmış derinleştiği ve kesin bir aşamaya ulaştığında "yakini bilgi" meydana gelir. Gazâlî'ye göre tevekkül, yakın bilgi üzerine bina edilir. Bu yakinin özü ise tevhitir. Bir kimse, tevekkülün ana temeli olan; "Allah'tan başka ilah yoktur. O, eşi ve ortağı olmayan Allah'tır. Mülk ancak O'nundur. Hamd ancak O'na mahsustur. O, her şeye hakkıyla gücü yetendir." derse ve bunu içselleştirirse tevekkülün oluşumu için gerekli olan imanı elde etmiş olur (Gazâlî, 1989: IV, 423).

Tevekkülün üç derecesi bulunduğunu ifade eden Gazâlî, bunları avukata, anneye ve gassala duyulan güvene benzetmektedir.

Avukata güvenmeye benzeyen tevekkül: Gazâlî bu tevekkülde bireyin Allah'ın kefilliğine ve yardımına güvenmesini suçlu bir kimsenin avukatına duyduğu güvene benzetmektedir. Avukatta; hidayet, kuvvet, fesahat ve merhametin en üst düzeyde olması gerekir. Birey, Allah'tan başka fail olmadığına, O'nun bilgisi dışında bilgi, merhametinden başka merhamet olmadığına inanırsa bu kimse Allah'a tevekkül eder ve başkasına değer vermez (Gazâlî, 1989: IV, 449).

Anneye güvenmeye benzeyen tevekkül: Tevekkül eden kişi, annesinden başka bir şey bilmeyen bebek gibidir. Rabbinden başka başvuracağı bir kaynağı bilemez (Kuşeyri, 2003: 304). Başına en küçük bir sıkıntı gelse yardım isteyeceği ilk kişi annesidir. Bu yüzden “Anneciğim” diye bağırır ve ondan yardım ister. Annesinin şefkat ve merhametine güvenir. Kim ki çocuğun annesine güvendiği gibi Allah’a güvenirse, hakkıyla tevekkül etmiş olur (Gazâlî, 1989: IV, 449) .

Gassala teslim olmaya benzeyen tevekkül: Gazâlî bu tevekkülü bireyin hareketi ve duruşuyla, gassal önündeki ölüye benzetmektedir. Bu aşamadaki bireyin ölüye benzetilmesinin sebebi, nefsinin isteklerini ve iradesini yok etmesidir. Her şeyiyle tamamen Allah’a teslim olması ve O’na güvenmesi (Gazâlî, 1989: IV, 449-450). O’nun herşeyine rıza gösterip bağlanmasıdır. İşte bu ancak herşeyden ilgisi kesilmiş bir kalp ile mümkündür (Kuşeyri, 2003: 301).

Gazâlî tevekkül ile ilgili olarak birinci derecedekilerin tedbire başvurmaları gerektiğine, ikinci derecedekilerin de kısmen dua ve istek yolu ile tedbire başvurabileceklerine değinmektedir. Ancak üçüncü derecedekilerin Allah’a çok güvenmeleri ve içselleştirilmiş bir bilgiye sahip olmalarından dolayı dua etmemelerinin, tedbir almamalarının uygun olacağını savunmaktadır. Gazâlî’ye göre bu aşama tevekkülün zirvesidir (Gazâlî, 1989: IV, 450). Gazâlî’nin yaptığı bu derecelendirmede; birinci derecede ilmin, ikinci derecede kurbun (Allah’a yaklaşma), üçüncü derecede fenanın (duygu ve iradeden sıyrılıp Allah’ın varlığında yok olma) tevekkül üzerinde etkili olduğu görülmektedir (Gökcan, 2018: 149).

Gazâlî, tevekkülün büyük bir makam olduğunu Allah’ın bu makamdaki kulunu sevdiğini ve koruduğunu bu sebeple kendisinden uzaklaştırmayıp mahcup etmeyeceğini belirtmektedir. Gazâlî, Hz. İbrahim’in ateşe atılırken Hz. Cebrail’in yardımını: “Sana ihtiyacım yok, Allah bana yeter. O ne güzel vekildir.” deyip reddederek Allah’a tevekkül ettiğini belirtmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 455).

Gazâlî bireyin; “Allah’ın eşi ve benzeri olmayan, sonsuz güç ve kuvvet sahibi olduğunu, mülkün O’na ait olduğunu” kalben söylemesi durumunda tevekkülün aslı olan imanın da kendisi için tamamlandığını belirtmektedir (Gazâlî, 1989: IV 423). Gazâlî’nin bu ifadesinden kelime-i tevhidi içselleştirerek ifade eden bir kimsenin aslında hem tevhidin hem de tevekkülün aslını ortaya koyduğunu söylemek mümkündür. Bu durum tevhidi bir imana sahip olmadan tevekkülün gerçekleşmeyeceğini yansıtmaktadır.

İslam inanç esaslarının temelini tevhit ilkesi oluşturmaktadır. Çünkü tevhit ilkesi olmadığı vakit diğer inanç esaslarının oluşturulması mümkün değildir. İman esaslarının geçerli olup bireye dünya ve ahirette fayda sağlayabilmesi için de şüphelerden arındırılmış olması gerekmektedir. Tevekkülün tıpkı iman gibi tam bir teslimiyet içermesi gerekir. İçerisinde şüphe ve tereddüt bulunan bir tevekkül bireyin ahlaki ve manevi gelişimine katkı sağlamaz. Tevekkül kalp işi olmakla beraber bedensel açıdan çaba harcamaya engel değildir. Tevekkül, bireyin kendi çalışmalarına, halka ve yetkili şahsiyetlere değil, Allah’a güvenmeyi O’ndan yardım istemeyi gerektirir. Müslüman birey, yaptığı bütün davranışlarında çalışma ve gayretini ortaya koyduktan sonra, bütün güç ve kudretin sahibi olan Allah’a tam bir teslimiyetle her yönden güvenmelidir. Bu güven, bireyin imanını güçlendirip hayata pozitif bakmasına ve ahlaki anlamda olgunlaşmasına katkıda bulunabilir. Birey, tıpkı Hz. İbrahim’in ateşe atılma anındaki gibi, Allah’a tam bir teslimiyetle yönelmeli ki Allah, kendisini günah ve haram ateşlerinin etrafını sardığı bu dünyada tıpkı Hz. İbrahim gibi serinliğe ve selamete erdirtsin.

2.3.1.4.İhlas

Sözlüklerde genellikle; “Bir şeyi başka bir şeyden ayırmak” (el-Yesûî, 1973: I, 191) şeklinde ifade edilen ihlas, terim olarak; “Allah’tan başka her şeyden uzak olmak” (el- İsfahani, 2017: 332) anlamına gelmektedir. Gösteriş yapmanın zıttı olan ihlas erdemi; “Kişinin yaptığı bütün davranışlarda Allah’ın razı olmasını gözeterek samimi davranması” olarak da ifade edilmektedir (Ateş, 2013: 127).

İslam riyaya karşı ihlâsı önermektedir. Bireyin psikolojik eylemi olan ihlâs, iyi niyet ve sağlam bir iradenin yansımasıdır. Samimi bir kimse; her türlü insani

ilişkilerde yapmacıksız ve gönülden davranır. Gönlünde başkalarına karşı kin ve nefret gütmediği gibi yaptığı eylemlerde de gösteriş amacı taşımaz (Kasapoğlu, 1997: 28).

Bireyin Allah'ın lütfunu görmemesi, bahşettiği yetenek ve imkânları görmezden gelmesi, elde ettiği başarıları kendine mal etmesi, narsist (kendini beğenen) kişilik kapsamında değerlendirilebilmektedir. Birey için esas başarı, yetenek ve imkânların Yüce Allah'ın rızası umularak insanların istifadesine sunulmasıdır. Samimiyet ve iyi niyetten uzaklaşarak bir işi yerine getirmek, ihlasın ruhuna aykırıdır. Birey, sadece Allah'ın rızasını gözeterek davranışlarını gerçekleştirdiği vakit, kendini yanlış düşüncelerden ve eylemlerden korumuş olur (Sayın, 2014: 70).

Kur'an-ı Kerim'de geçen; "Hâlbuki onlara ancak dini yalnız Allah'a has kılarak O'na ibadet etmeleri emredildi." (Beyyine, 98/5.), "Dini Allah'a has kılarak O'na kulluk et. Halis din Allah'a yapılır." (Zümer, 39/2-3.) ayetlerinden de anlaşılacağı üzere birey, kendisine bir yaşam şekli sunan İslam'ın kurallarına sadece Allah'ın rızasını kazanma amacıyla uymalıdır. Aksi taktirde Yüce Allah'ın yerine konulan bütün amaçlar bireyin dünya ve ahiretini tehlikeye atar.

Gazâlî'ye göre ihlâs; "Bireyin yaptığı bir davranışı özüne uygun olarak başka davranış ve amaçları karıştırmadan gerçekleştirmesidir." (Gazâlî, 1989: IV, 655). Bireyin iki amaçla davranışlarını gerçekleştirdiğini belirten Gazâlî, bunların riya ve Allah'a yaklaşmak olduğunu savunmaktadır. Gazâlî gösterişin karıştığı ve ihlâsın zıttı olan eylemlerin şirk olduğunu belirtmektedir. Çünkü böyle bir davranışta başkalarına yakın olup onların rızasını kazanma çabası vardır. İhlâsta ise, Allah'a yaklaşmak ve sadece Allah'ın rızasını kazanma amacı bulunmaktadır. Gazâlî'ye göre ihlâs konusunda önemli olan husus, doğru bir niyettir. Bireyin yaptığı davranışların kaynak noktası kalp olduğu için bireyin ilk önce kalbini riyadan arındırıp doğru bir niyete sahip olması gerekmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 655-656). Doğru bir niyetle gerçekleştirilmeyen eylemler bireye hiçbir fayda sağlamaz. Zira Hz. Peygamber: "Muhakkak ki ameller niyetlere göredir..." (Tirmizi, Fezail-i Cihad, V, 1647.) buyurmaktadır.

Gazâlî'ye göre bireyin ihlâs sahibi olabilmesi için kalbinden ve zihninden dünya sevgisi ile ilgili her şeyi çıkarması gerekir. Hatta zaruri olan yeme-içme gibi temel ihtiyaçlarını bile sadece Allah'a yaklaşmak, ibadetlerini daha iyi yerine getirerek Allah'ın rızasını kazanmak gayesiyle karşılamalıdır (Gazâlî, 1989: IV, 657). Bu gayeyi yerine getirip kalbine Allah ve ahiret sevgisini yerleştiren kimse ihlası elde edebilir (Gazâlî, 1989: IV, 657). Bunun sonucunda ihlas ile hareket eden bireyin kalbinden hikmet pınarları doğup dilinden dökülür (Kuşeyri, 2003: 366).

Gazâlî, ihlasın bireyin yaptığı eylem ve niyetlerindeki sapmaları düzenleyen bir yapıya sahip olduğunu, bu bağlamda amacı ailesinden ve herhangi bir musibetten uzaklaşarak uzlete çekilmek olan bir kimsenin bu eylemine şirk bulaşarak ihlasın dışına çıktığını belirtmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 656). Çünkü bu kimsenin amacı problemlidir. Bireyin davranışının şirkten temizlenebilmesi için Allah'ın rızasını aklına getirerek çaba sarf etmesi gerekir (Gazâlî, 1989: IV, 657). Gazâlî'nin bu ifadesi ihlasın yerine getirilmesi gereken zor bir davranış olduğunu ve ciddi bir çabayı gerektirdiğini de ortaya koymaktadır.

Gazâlî'ye göre ihlas konusunda en çok fitneye düşenler âlimlerdir. Çünkü âlimler, başkaları tarafından övüldüklerinde bu onların hoşuna gittiği için riyaya düşebilmektedirler. Bu bakımdan halka vaaz veren bir âlim kendisinden daha iyi vaaz veren birini gördüğünde üzülsün, ihlastan uzaklaşmış demektir. Çünkü kendisini üzen durum Allah'ın emri ve rızasını kazanmak olsaydı üzülmek yerine Allah'a şükredecekti (Gazâlî, 1989: IV, 657).

Gazâlî ihlası bulandıran rıyanın birtakım gizli ve açık yansımalarının bulunduğunu belirtmektedir. Buna göre birey namaz kıldığı vakit etrafındakiler kendisine baktığında şeytanın; “Namazını güzel kıl.” şeklindeki vesvesesi ile namazını ağır ve düzgün kılanların gösteriş tuzağına düştüklerini savunmaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 660). Gazâlî'ye göre birey şeytanın bu vesvesesine kulak vermediğinde şeytan bu defa; “Sen lidersin, herkesin gözü sende, sen farklısın.” şeklinde vesvese vererek ibadetini güzelleştirmesini istemekte ve bireyi yine riyaya sürüklemektedir (Gazâlî, 1989: IV, 661).

Gazâlî, bireyin yalnız başına namazı hızlı kılıp kurallarına uymazken, halkın önünde ağır kılmayı alışkanlık haline getirmesinin de gösteriş olduğunu savunmaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 661). Birey halk içinde namaz kıldığında şeytan bu defa: “Allah'ın büyüklüğünü düşün, sen kimsin O'nun huzurunda bulunuyorsun.” gibi düşünceler aklına getirir. Bu ifade üzerine namazı ağır ağır kılmaya başlayan birey, ihlusa büründüğünü zanneder ancak ihlastan uzaklaşmıştır (Gazâlî, 1989: IV, 662).

İhlas bireyi samimiyetsiz, menfaat merkezli, gösterişe yönelik patolojik ruh halinden arındırdığı ve ona ilahi özellikler kazandırdığı için manevi huzurun kaynağıdır. Çünkü yaşamından zevk alan mutlu ve huzurlu bireyler psikolojik sağlığın ilk aşamasını gerçekleştirmiş olurlar. Bu açıdan ihlas narsist, egoist gibi olumsuz ruh hallerinden kurtulmada önemli bir yere sahiptir (Sayın, 2014: 70).

Birey, ahlak eğitiminde daha önce ifade edildiği üzere gerçekleştirdiği davranışların anlam bulabilmesi için davranışlarını iyi bir niyet ve samimi bir çerçevede sadece Allah'ın rızasını kazanmak için yapmalıdır. Allah'ın rızası dışında başka gayelerle yapılan davranışlar bireyi ahlaki açıdan olgunlaştırmada etkisiz kalabilmektedir. Bu bakımdan birey, amellerinin karşılığını ihlaslı olma derecesine göre alacağını içselleştirmeli, Allah'ın dışındaki her şeyi davranışlarının zihinsel aşamasından çıkarmalıdır.

2.3.1.5.Uzlet

Sözlükte; “Soyutlamak, kaldırmak” (el-Yesûî, 1973: I, 504) anlamlarına gelen uzlet; “Belirli bir ruhsal olgunluğa ulaşmak amacıyla dünya hayatından ve sosyal çevreden uzaklaşarak arzuları sınırlamaya çalışma, münzevi bir yaşam sürme” olarak da ifade edilmektedir. Uzlet, İslam'ın dışında diğer ilahi kaynaklı olan veya olmayan birçok dinde var olan manevi olgunlaşma halidir. Uzlette iki önemli esas bulunmaktadır. Bunlardan ilki, bireyin sosyal çevreden uzaklaşması, diğeri ise düşünerek ruhsal aydınlanmadır (Gündüz, 2012: XLII, 256). Başka bir ifadeyle uzlet, bireyin bir kenara çekilip hiç kimseye karışmadan tamamen Allah'a yönelip O'nu zikretmesidir (Ateş, 2013: 69).

Yaşadığı sosyal ortamda birçok farklı durumla karşılaşan birey, bazen kargaşadan kaçınmak ve uzaklaşp bir yere çekilmek ihtiyacı hisseder. Bu ihtiyaç kötü ahlaktan uzaklaşma, manevi açıdan kendini tazeleme, ruhsal dinginliği sağlama, yaratılış ve gönderiliş amacı gibi konular üzerine yoğunlaşarak çözüm bulmakla giderilmektedir.

Uzlet ile ilgili olarak Kur'anı Kerim'de geçen: "Sizi ve Allah'tan başka çağırdıklarınızı terk ediyorum." (Meryem, 19/48.), "...onları ve tapmakta olduklarını terk ediniz." (Kehf, 18/16.) ayetlerinden uzletin, kötülüklerden uzaklaşmak anlamı taşıdığı görülmektedir. Dolayısıyla Allah kulunu günahın alçaklığından ibadetin zirvesine çıkarmak istediğinde onu yalnızlıkla şereflendirir. Kendisini kanaatkâr ve zengin kılar, nefsinin ayıplarını ona gösterir. Bu durum kime verilirse dünya ve ahiret hayrı kendisine verilmiştir (Kuşeyri, 2003: 212).

Birey uzlete çekildiğinde; "Ben toplumdaki bireylerden kurtuldum." şeklinde değil, "Onlar benim şerrimden kurtuldu." diye düşünmelidir. Çünkü bireyin yaşadığı toplumdan kurtulduğunu düşünmesi, kendisini onlardan üstün gördüğüne işarettir (Kuşeyri, 2003: 207). "Onlar benden kurtuldu." düşüncesi ise bireyin uzlette kendisini gerçek anlamda temizlemesini ve nefsini küçültmesini sağlar.

Birey, arınmak ve akıl yürütmek için uzlete çekilmektedir. Aksi takdirde birey, sadece kötü ortamdaki uzaklaşmış ve başka bir yerde gizlenmiş olur. Uzlet hayatını yaşayan bireyler manevi bir yoğunluk yaşarlar. Öyle ki bedensel olarak toplumda yaşamalarına rağmen manevi açıdan toplumdan kopuk bambaşka bir âlemde dolaşırlar (Kuşeyri, 2003: 207-208).

Gazâlî uzlete çekilmekle ilgili uyarılarda bulunmaktadır. Bu uyarılardan biri, bireyin bilgi sahibi olmaksızın uzlete çekilmesi sonucunda asi olacağıdır (Gazâlî, 1989: II, 547). Çünkü birey, sahip olmadığı bilgilerle doğruyu bulup hedefine ulaşamaz. Bireyin uzletle ilgili birtakım bilgileri öğrenmesi neyi, niçin, nasıl düşüneceği noktasında tatmin edici cevaplar bulmasına yardımcı olmaktadır. Bu açıdan bireyin uzlete çekilmeden önce ahlak, ibadet ve inanç ile ilgili temel bilgilere sahip olması gerekmektedir.

İkinci uyarı, bireyin fayda vermesi ve fayda elde etmesidir. Bu durumda fayda elde etmeye çalışan kimse uzlet yoluyla toplumdan uzaklaşmaya mecburdur (Gazâlî, 1989: II, 550). Kendisine bir fayda sağlamayan veya uzletten çıktıktan sonra bireylere fayda vermeyen kimse de uzletin asıl gayesinden uzaklaşmış olmaktadır.

Gazâlî'nin uzletle ilgili olarak yaptığı üçüncü uyarı, edeplenmek ve edeplendirmektir. Buradaki amaç, bireyin insanlardan gelen bela ve musibetlere karşı nefsini alıştırmasıdır (Gazâlî, 1989: II, 551). Birey, uzlete çekildikten sonra kendisini veya başkalarını edeplendirme davranışını benimseyerek insanlara iyiliği tavsiye etmeli ve kötülükten alıkoymalıdır.

Dördüncü uyarı sevaba ulaşmak ve ulaştırmaktır. Birey sosyal hayatın içerisine girerek insanlarla iletişimde bulunmalıdır. Onları hastalıklarında ziyaret etmeli, çeşitli merasimlerine katılmalıdır. Çünkü kişi bu davranışlarla sevaba ulaşır. Evini yine bu tür durumlarda onlara açarak toplumdaki bireyleri sevaba ulaştırmalıdır (Gazâlî, 1989: II, 553).

Gazâlî'nin yaptığı beşinci uyarı da denemeler ve tecrübelerdir. Sosyal hayattaki deneme ve tecrübeler bireyin din ve dünyaya yönelik uygulamalarını anlamasında yardımcı olur. Çünkü akıl, yalnız başına bunları kavrayamaz (Gazâlî, 1989: II, 556). Deneme ve tecrübeler bireyin akıl yolu ile elde ettiği bilgilerin doğru veya yanlışlığını ortaya çıkarmaktadır. Mesela; ateşin yakıcı özelliği ile ilgili olarak günlerce teorik bilgi elde eden kimse, ateşe dokunup eli yanmadıkça ateşin yakıcı özelliğini tam olarak idrak edemez. Bu sebeple birey uzlet kapsamında onlarca teorik bilgiye sahip olsa bile bu bilgisini pratik hayatta uzlet süresince ve uzletten sonra uygulamadığı müddetçe, uzletin gerçek anlamını kavrayamaz.

Bireyin teorik bilgilerinin en önemli geçerlilik alanı ahlaki davranışlarıdır. Bu sebeple uzlet hayatı yaşayarak insanlardan uzaklaşan bir kimse, ahlaklı olsa bile sosyal hayata bunu yansıtmadığı müddetçe ahlaklı olarak nitelendirilemez.

Gazâlî, uzlet hayatının bazı fayda ve zararlarından bahsetmektedir:

1. Gazâlî, uzletin bireyin halktan uzaklaşıp Allah ile dostluk kurmasına yardımcı olduğunu belirtmektedir. Kişi, Allah'ın dünya ve ahirete yönelik

tasarruflarını düşünmeli ve bunları anlamaya çalışmalıdır. Gazâlî'ye göre bu kimseler sürekli Allah ile iletişimde bulunmaktadır (Gazâlî, 1989: II, 525-526).

2. Gazâlî'ye göre bireyin uzlete çekilmesi toplum içerisinde yaşadığı günahlardan kurtulmasına sebep olur. Bunlardan bazıları gıybet, laf taşıma, gösteriş vb. günahlardır (Gazâlî, 1989: II, 529). Uzletin bu anlamda faydası düşünülmeyle beraber, bireyin sosyal bir varlık olduğu da unutulmamalıdır. Abid ve zahitlerin insanlardan uzaklaşarak uzlete çekilmeleri ve sadece kendi nefislerini korumaları toplumsal açıdan doğru değildir (Ocaqlı, 2012: 72). Ancak birey kısa bir süreliğine de olsa bu kötülüklerden uzak durduğunda olumlu bir davranış sergilemiş olur.

3. Gazâlî'ye göre; birey uzlete çekilmekle yaşadığı toplumda kendisi hakkında kötü düşünülmesinin önüne geçmektedir (Gazâlî, 1989: I, 530). Bireyin sadece bu amaçla uzlete çekilmesinin uygun olmadığı düşünülmektedir. Çünkü toplumda yaşayan herkesin bireyi sevme veya birey hakkında olumlu düşünme zorunluluğu bulunmamaktadır. Nitekim Hz. Peygamber ve sahabenin kendileri hakkında kötü düşünülen bir ortamda yaşamlarını sürdürerek onca sıkıntıya katlanmaları da bu durumu desteklemektedir (el-Bûti, 1992: 110-111).

4. Gazâlî son olarak uzlete çekilmenin bireyin ahlaken kötü olan kimseleri görmekten kurtulmasına yardımcı olduğunu belirtmektedir (Gazâlî, 1989: I, 530). Gazâlî'nin ifade ettiği bu fayda kabul edilmekle beraber bireyin bazen yaşadığı toplumdaki kötülükleri görmesi kendisine pozitif enerji vermektedir. Mesela, birine yapılan haksızlığı gören bireyler, kendilerini haksızlığa uğrayan kimsenin yerine koyup bu haksızlığa karşı durma noktasında çaba gösterirler (Güngör, 2010: 106). Bireylerin bu çabası, adalet erdemini kazanmalarına ve "Adil" olarak nitelendirilmelerine yol açabilmektedir.

Gazâlî'nin uzlete bakışı birçok mutasavvıftan farklıdır. Birçok abid ve zahit uzlet hayatını insanlarla birlikte olan hayattan üstün görmektedir. Gazâlî ise, uzlete çekilen kişi ile toplum arasındaki uçurumu gidermeye çalışmakta ve bireyi yaşadığı toplumun bir parçası olarak görmektedir (Ocaqlı, 2012: 72).

Birey, yaşadığı sosyal yapıda kendisini bilgilendirerek olumsuz davranışlardan uzak durmak, kendini yenilemek ve motivasyonunu sağlayarak daha iyi bir yaşam sürdürmek için uzlete çekilmelidir. Hz. Peygamber'in vahiy sürecinden önce sürekli Hira mağarasında inzivaya çekilmesi ve yalnızlığın kendisine sevdirmesinin de (el- Bûti, 1992: 83) hem vahiy gibi ağır bir yükümlülüğün altına girmeden motivasyonunu sağlama hem de yaşadığı toplumda gerçekleşen olumsuz davranışlardan uzak durma amacı taşıdığı düşünülmektedir.

Uzletin gerçekleştirildiği mekân modern dönemde (Thinking room) olarak ifade edilen; “Düşünme odası” niteliğindedir. Bireyin uzlette gerçekleştirdiği düşünme ve yenilenmenin modern dönemdeki bu düşünme odalarında gerçekleştirilen; “Düşünerek üretme ve düşüncelerin dış dünyaya taşınabilmesi” (Mermer, 2017) ile aynı işleve sahip olduğu söylenebilmektedir. Uzlet ve düşünce odasındaki amaç, yeni şeyler üretmek için düşünme ve daha iyi davranışlar sergilemedir.

Uzlet, bireyin yaşadığı toplumun kötülüklerine karşı gerçekleştireceği ahlak eğitimi için gereklidir. Ancak uzlet sadece mekân değişikliği olmayıp esas itibariyle ahlaki özelliklerin ve hayata bakış açısının değiştirilmesidir. Bu değişimin sadece şahsi yönü olmayıp toplumsal yönü de bulunmaktadır. Birey uzlete çekildiğinde kendini gözlemlemekte, zihin ve düşünce anlamında yaptıklarının Allah katında bir karşılığının olacağını hatırlayarak davranışlarını düzeltmektedir. Bu durum aynı zamanda bireysel ve toplumsal açıdan dengeli bir kişilik gelişimine de yardımcı olmaktadır.

2.3.1.6.Tefekkür

Tefekkür kavramı; “Zihni kullanarak bir şeyi düşünmek ve anlamak için çaba göstermek” şeklinde tanımlanmaktadır (el-Yesûî, 1973: II, 591). Düşünme anlamı taşıyan tefekkür görünmeyen ruhsal bir güç ve faaliyettir. Yani bireyin karşılaştığı belli bir durum, olay ya da başka bir nesne üzerinde ruhun içsel meşguliyetidir (Yavuz, 1983: 194).

Tefekkür sadece insanlar için geçerlidir. Allah için kullanılmadığı gibi hayvanlar için de kullanılmaz (Özdoğan, 2008: 89). İslam, her koşulda bireyi düşünmeye yöneltir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de; "Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün birbirini kovalamasında akıl sahipleri için ibretler vardır. Onlar ayakta iken, otururken ve yanları üzere iken Allah'ı zikrederler, göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler." (Âli İmran, 3/190-191.) buyrulmaktadır. Yine birçok ayette bireyler: "İbret almıyor musunuz", "Düşünmüyor musunuz?", "Akıl erdirmiyor musunuz?" ifadeleri ile tefekküre teşvik edilmektedir (Akgün, 2000: 38). Bu da kişinin aklını kullanarak ve sağlıklı düşünerek olumlu bir yönde kendisini geliştirebileceğine işaret etmektedir.

Tefekküre son derece önem veren Gazâlî, bunun meyvelerini ilim, hal ve amel olarak sınıflandırmaktadır. Ancak Gazâlî, tefekkürün özel meyvesinin ilim olduğunu bilginin kalpte oluşmasıyla kalbin değiştiğini, kalbin değişmesiyle de organların işlevleri ve amellerin değişeceğini vurgulamaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 750). Bu bakımdan tefekkür, aslında bireye farklı ve faydalı bilgiler kazandıran, davranışlarına yön veren bir aktivitedir.

Gazâlî'ye göre tefekkür zikirden daha üstündür. Çünkü tefekkür zikir ve davranışların değiştirilmesinde psikolojik bir süreci içerdiğinden bütün amellerden daha üstündür. Zira; "Bir saatlik düşünce bir yıl ibadet etmekten daha hayırlıdır." (Gazâlî, 1989: IV, 750). Çoğu zaman bireyin şuursuzca zikir ve ibadet ile meşgul olması kendisine fayda vermemektedir. Tefekkür bireye neyi? Niçin? Yapması gerektiği yönünde bir perspektif kazandırdığından bireyin yaşamının sonraki kısmının tamamen değişmesine yol açabilmektedir.

Gazâlî, tefekkürün hal boyutuna değinerek bu aşamada tefekkürün bireyi dünyadan ahirete, çirkinlikten güzel olana, cimrilikten cömertliğe yönlendirerek müşahede ve takvayı kazandırdığını belirtmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 750).

Tefekkür ile ilgili olarak birçok alanın varlığına değinen Gazâlî, din ile ilgili olan tefekküre önem vererek bunun da birey ile Allah arasındaki uygulamalar olduğunu vurgulamaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 750). Buna göre Gazâlî, birey ve Allah ile ilgili tefekkürü şu şekilde ifade etmektedir:

Birey ile İlgili Olan Tefekkür

Gazâlî'ye göre birey, ilk olarak kendini tanımalı ve niteliklerinin farkına varmalı, günahları hakkında her gün bir müddet düşünmelidir. Birey her gün günah işleme tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu, bu sebeple ahirette cezaya maruz kalacağını hatırlamalıdır. Günahlardan nasıl kurtulabileceğini düşündüğünde ise halktan uzaklaşmak veya salih kimselerle oturması gerektiğini kavrayacaktır (Gazâlî, 1989: IV, 753).

Gazâlî'ye göre birey, kendisine nimet olarak verilen beden, mal, evlat gibi hususların verilmiş amacı üzerinde kendisini sorgulamalıdır. Mesela; bedeninin kendisine Allah'a ibadet etmek gayesiyle verildiğini unutmamalı ve "Ben azalarımı Allah'a kullukta kullanıyor muyum?" diye kendisini sorgulamalıdır (Gazâlî, 1989: IV, 754-755) Kendisini günahlardan kurtaracak olumlu ahlaki davranışlar olan tövbe, şükür vb. erdemleri "Nasıl?" kazanım haline getireceğini de ayrıca düşünmelidir (Gazâlî, 1989: IV, 755).

Allah ile İlgili Olan Tefekkür

Gazâlî, bunun da iki bölümden oluştuğunu belirtmektedir:

1. Allah'ın zatı hakkında düşündürmektir. Gazâlî, bu tip bir düşüncenin uygun olmadığını, insanın sınırlı bir varlık olmasından dolayı Allah'ın zatını kavrayamayacağını ve bundan kaçınması gerektiğini hatırlatmaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 761). Çünkü insan bilgilerini içerisinde yaşadığı ve algılarıyla sınırlı olan bu dünyadan elde etmektedir. Dolayısıyla bireyin Allah'ın zatı ile ilgili zihninde tasarlayabildiği şablon, sadece gördüklerinden ve tecrübe ettiklerinden yola çıkarak oluşturduğu bir kurgudan öteye gidemez. Allah'ın zatı ise, bireyin yaşadığı dünya üzerinde oluşturduğu kavram ve algı dünyasının tamamen dışındadır.

2. Gazâlî, Allah'ın yarattıklarına yani bilinenlere aklın yönlendirilip dikkat ve düşüncenin bu yönde toplanması gerektiğini belirtmektedir. Bu aşamada birey ilk önce kendisini biyolojik, duygusal ve psikolojik yönlerden inceleyerek düşünmelidir. Gazâlî'ye göre birey bakışını daha sonra dış dünyaya yönelterek bitkilerden hayvanlara hatta gezegenlere kadar birçok şeye bakarak Allah'ı düşünmelidir

(Gazâlî, 1989: IV, 763-782). Zira bireyin bu gözlemi herşeyi yaratıp dizayn eden varlığı tanımasına, O'nun yüceliğini düşünerek hayrette kalmasına ve O'na kulluk etmesine yol açacaktır.

Birey kendine has bir özellik olan düşünme özelliğini İslam'ın yönlendirdiği doğrultuda kullandığı takdirde tefekkür gerçek anlamını kazanabilmektedir. Zira İslam, bireyin tefekkürü manevi bir projektör gibi kullanarak yaşamındaki karanlık noktaları aydınlatmasını, manevi olgunluğa ulaşım olayların iç yüzünü kavramasını, nefsinin pozitif ve negatif yönlerini görerek davranışlarını düzenlemesini istemektedir. Birey bunu akıl, kalp ve duyu organlarıyla gerçekleştirir. Tefekkür, bireyin yaşamını anlamlandırma, kendisini ve kâinatı gözlemleyerek bunları yaratan bir varlığa ulaşma ve O'na bağlanma noktasında önemli bir yere sahiptir. Bu hedefe ulaşan birey, inancını sağlam temellere oturttuğuna dair bilgisini içselleştirerek her an Allah'ın kâinata müdahalesini hissetmelidir. Ancak bireylerin çoğu, yaşamlarındaki manevi eğitimsizlik, günaha bulaşım hakikatten sapma gibi sebeplerden dolayı bu gözlemi tam anlamıyla gerçekleştirilememektedir. Tefekkür eden birey, karşılaştığı sorunları çözümede rabbani bir yol izlediği, ibret gözüyle kâinata baktığı için olumlu ahlaki davranışlar sergileyebilmektedir. Bu bakımdan tefekkür, bireyin davranışları üzerinde etkili olup kendisini Allah'a kul olma noktasında psikolojik açıdan olgunlaştırarak derin bir kavrama gücü, problemleri rabbani metotla çözebilme yeteneği kazandıran bir faaliyettir.

2.3.1.7.Ölümü Anmak

İslam anlayışında, insanın dünyaya dalarak ahireti unutmamasını, fizyolojik arzularının peşinde koşarak benmerkezciliğe kapılmamasını gerektiren ölümün sıkça hatırlanması tavsiye edilmektedir (Çağrı, 2007: XXXIV, 36). Ölüm fikri ve gerçeği insanın en ağır endişelerindendir. Birey, yaşadığı süre içerisinde her gün mezarlıkların yanından geçse bile, ölüm onun için psikolojik bir endişeden başka bir şey değildir. Akıllı, zayıf, zengin, fakir fark etmeksizin her bireyin zayıf noktası ölümdür. Bu anlamda bireyler ölümlerle gelen psikolojik hoşnutsuzluklarını bertaraf etmek için hayatın zevklerine daha fazla dalarlar (Karaçor, 2017: 434-436). Kendisine ölüm geldiğinde ulaşacağı yerinin toprak, arkadaşlarının böcek ve haşereler, yatağının mezar, son yerinin cennet veya cehennem olacağını unutan

bireyin, ölüm için hazırlanması ve ölümü sıkça hatırlayıp davranışlarına yön vererek kendini eğitmesi gerekmektedir (Havva, 1997a: 132).

Ölüm olgusu herkesin bildiği ve gözler önünde gerçekleşen bir durumdur. Ölüm öyle bir hakikattir ki yıllarca akıl sahibi ve düşünebilen herkesin kulağına şunu fısıldamaktır: “İlahlık, hâkimiyet, güç ve kuvvet sadece tek başına beka (ebedilik) sıfatına sahip olan Allah'a aittir. O'nun emrine karşı gelinmez, O'nun gücünün sınırı yoktur, O'nun hükmünden kaçıp kurtulma yoktur ve O'nun emrine karşı gelebilecek biri de yoktur.” (el-Bûti, 1996: 311). Bu açıdan İslam'a göre Allah'ın takdir ettiği ölüm hadisesinden kurtulmak mümkün değildir. Nitekim her canlı ölümü tadacaktır (Âli İmran, 3/ 85; Enbiya, 21/35.).

Kur'an-ı Kerim'de geçen; “Nerede olursanız olun ölüm gelip size ulaşır. Sarp ve sağlam kalelerde olsanız bile!” (Nisa, 4/78.) ayeti, bireyi ölümün her canlı için kaçınılmaz bir gerçek olduğu, farklı yollar denemesinin anlamsız olduğu, ölüm geldiğinde ona teslim olmaktan başka çaresinin bulunmadığı sonucuna ulaştırır. Ölümden kaçamayacağını bilen birey, bu bilgiyi içselleştirerek sürekli ölümü hatırlamalı ve kısa bir süre sonra öleceği endişesini taşımalıdır.

Gazâlî de ölüm gerçeğinin: “De ki haberiniz olsun! O kaçıp durduğunuz ölüm muhakkak gelip size kavuşacaktır! Sonra gizliyi de açığı da bilen Allah'a döndürüleceksiniz de O size yaptıklarınızı haber verecektir.” (Cuma, 62/8.) ayeti ile ortaya konulduğunu belirtmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 787).

Gazâlî, insanların ölüme bakışları açısından üç kısma ayrıldığını ifade etmektedir:

1-Dünyaya dalanlar: Gazâlî'ye göre bu kimseler dünyaya kendilerini o kadar çok kaptırmışlar ki artık ölüm denen bir olguyu asla akıllarına getirmezler (Gazâlî, 1989: IV, 787). Ölen kimseleri görmek onların ölümden ve Allah'ın koyduğu yasalardan nefret etmelerine yol açmaktadır. Bunlar dünya hayatını yaşanacak tek hayat olarak gördükleri için ölümü hatırlamak istemezler. Bu kimseler ölümü her zaman kendilerinden uzakta gördüklerinden ölüm onlar için ansızın yakalanacakları bir durum olacaktır.

2-Tövbe edip hakka yönelenler: Gazâlî'ye göre bu kimseler tövbe etmeye niyetlendikleri için bazen ölümü sevmezler (Gazâlî, 1989: IV, 787). Çünkü tövbe etmeleri gerektiğini bilirler. Ölüm geldikten sonra böyle bir şansın ellerine geçmeyeceğini farkettileri için tövbe etmeden ölmeyi istemezler. Bu kimseler ölümü dünya meşgalelerinde yaptıkları hatalardan dolayı hatırlarlar. Yaptıklarının karşılıklarını göreceklerini bilip ölümü düşünürler. Bu sebeple dünyaya tamamen kapılmazlar bir gün öleceklerini bilirler. Bu kimseler ölümü sevmemezlik etmezler. Ancak ölüm için gerekli hazırlıkları yapmadıkları için gelmesini istemezler. Bu insanların en büyük problemi tembellik ve erteledir. Dolayısıyla insanların çoğunun bu grupta yer aldığı söylenebilmektedir.

3-Kemale erenler: Gazâlî, bu kimseleri de her an ölümü hatırlayanlar olarak ifade etmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 787). Bu kimseler sosyal ilişkilerinde, yalnız kaldıklarında, aileleriyle beraber olduklarında ölümü hatırlarlar. Bunlar, ölümü öylesine içselleştirmişlerdir ki; ölüm davranışlarına, konuşmalarına, düşüncelerine bâriz bir şekilde yansımaktadır. Gazâlî'ye göre bu kimseler, her an ölümü hatırladıklarından davranışlarına çok fazla dikkat ederler (Gazâlî, 1989: IV, 791-792). Bu kimseler aynı zamanda ölümü, âşık oldukları varlık olan Allah'a ulaşma yolunda bir geçit olarak görürler. Bu yüzden ölüm kendilerine zor gelmez. Ölüm onların yüzlerini güldürür. Çünkü onları bu dünyadan alıp daha güzel olan bir yaşama ulaştırır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'deki; “Şüphesiz Allah yolunda öldürülenlere ölümler demeyin. Onlar diridirler ve rableri katında rızıklandırılmaktadırlar.” (Bakara, 2/154.) ayeti de bu gerçeği desteklemektedir.

Bu bağlamda Hz. İbrahim ile ilgili dokunaklı bir hikâye anlatılır. Hz. İbrahim kendisini çağıran Azrail'in peşinden gitmek istemez. Allah'ın kendisini bu kadar çok seven birini öldüreceğine inanmaz. Ancak kendisine şöyle seslenilir: “Ey İbrahim! Sen hiç sevgilisine gitmek istemeyen bir sevgili gördün mü?” bunu duyan Hz. İbrahim ruhunu seve seve ölüm meleğine teslim eder. Yine Hallac'ın zincire vurulmuş bir halde idama götürülürken mutlu oluşunun nedeni de ölümü bu derecede sevmesidir (Schimmel, 2004: 151-152). Bu kimseler, ölümü iliklerine kadar hissedip bütün maneviyatlarına hâkim kılmışlardır.

Gazâlî, ölümün kalbe yerleştirilmesinin çeşitli aşamaları olduğunu vurgulamaktadır. Birinci aşama, bireyin kalbinde dünyaya ait olan her şeyi boşaltıp sadece ölümü hatırlamayı kalbine yerleştirmesidir. Birey bütün dikkatini bu yöne verip kendisini ölüme şartlandırmalıdır ki, dünyaya karşı olan ilgi ve istekleri yok olsun (Gazâlî, 1989: IV, 791). İkinci aşamada ise birey, kendi tanıdıklarının ölümünü gözlemleyerek geride bıraktıklarının yaşamlarında nasıl bir etki yarattığı üzerinde düşünmelidir. Onların bedenlerinin dünyada iken hangi fonksiyonları icra ettiklerini, şimdi ise nasıl bir durumda olduklarını karşılaştırarak hatırlamalıdır (Gazâlî, 1989: IV, 792).

Bireyin ölümü sürekli olarak hatırlaması ve zihninde taşıması, davranışlarına yön verme açısından önemli bir yere sahiptir. Nitekim ölümü hatırlayan kimse yaptıklarının ölümden sonra karşısına çıkacağını bildiğinden yaratıcısına, kendisine ve çevresine karşı gerçekleştireceği davranışlara dikkat eder. Davranışlarına dikkat eden kimse de olumsuz davranışları işleme konusunda isteksiz davranarak bu eylemlerden uzak durmaya gayret gösterir. Bu bakımdan bireyin ölümü sıkça hatırlamasının, ahlak eğitiminde caydırıcı bir özelliğe sahip olduğu söylenebilmektedir.

2.3.1.8.Züht

Züht; “Bireyin herhangi bir şeyden yüz çevirmesi, istek ve ilgi göstermemesi” (el-Yesûî, 1973: I, 308) olarak tanımlanmaktadır. Zühtte bireyin zorunlu ihtiyaçları ve Allah dışında kalan bütün obje ve varlıklardan yüz çevirmesi söz konusu olduğundan (Ateş, 2013: 153) bireyin elde etmesi gereken önemli erdemlerden biridir.

Züht kavramı Kur’an’ı Kerim’de: “Onlar onun hakkında zahitlendiler (ona değer vermiyorlardı).” (Yusuf, 12/20.) ayetinde sevmemek ve değer vermemek anlamında kullanılmıştır. İslam’ın züht anlayışında önemli olan husus, dünya nimetlerinden uzak durmak değil, dünya ve sunumlarına ihtiyaç duyulduğu kadarıyla yönelip hırsla bağlanmamaktır. Dünya nimetleri geçicidir. Zira İslam, bireyin geçici dünya nimeti ile ilişkisini düzenlemede şu ilkeyi koymaktadır: “Kâinattaki her şeyin Allah’ın bilgi ve iradesi dâhilinde gerçekleştiğini bilin de ne kaybettiğiniz imkânlarla

hayıflanın, ne de O'nun size lütfettiği nimetlerden dolayı şımarın..." (Hadid, 57/23.). Bu durumda zahit, elindeki dünya nimetlerine aşırı bağlanmayıp sevinmeyen ve elinden çıkıp yitirdikleri için de hayıflanıp üzülmeyen kimsedir (Kayıklık, 2009: 144). Konu ile ilgili olarak psikolojik bir yaklaşım sergileyen Süfyan-ı Sevri; "Zahit olmanın dünyaya karşı kanaatkâr olmak anlamına geldiğini bu sebeple kuru ekmeğe yemek ile aba giymenin" züht olmadığına dikkat çekmektedir (Kuşeyri, 2003: 228).

Bütün peygamberler dünya ile olan irtibatlarını züht ölçüsünde sürdürmüşler ve zahidane hayatın önde gelen temsilcileri olmuşlardır. Hz. Peygamber'in hayatı da bu anlamda zühtle iç içedir. Çünkü o hayatının hiçbir safhasında maddeperest, zevk düşkünü olarak yaşamamıştır (Azzam, 1975: 36). O yaşadığı toplumdan tamamen kopmadan, dünyadan ancak ihtiyacı kadar faydalanmıştır. Bu anlamda hayatın içerisine girmiş, çalışmış ve bunu diğer insanlara da tavsiye etmiştir (Yetik, 1993: 131-132). Onun bu yaklaşımının Müslüman bireyin kendisini dünyaya bağlayan maddi ve manevi unsurlardan kurtarıp gönlünü Allah'a teslim etmesini, dünyanın geçici zevklerinin esiri olmamasını barındırdığı düşünülmektedir.

Gazâlî, dünyayı sevmenin yanlış olmadığını ancak bireyin dünyada iken ahirete çalışması gerektiğini, önemli olanın bireyin bütün çalışmalarında kalbine dünya sevgisinin girmemesi olduğunu hatırlatmaktadır (Gazâlî, 2017b: 185). Bu bakımdan Gazâlî, dünyada salihlerin makamlarından şerefli bir makam olarak ifade ettiği zühdü; "Bireyin sevdiği ve istediği şeylerden (dünyaya ait olan her şey) yüz çevirip daha sevimli olana (Allah) yönelmesi" (Gazâlî, 1989: IV, 375) olarak tanımlamaktadır. Kendisinden yüz çevrilen şey için gerekli ön şart, o maddenin istenilen ve arzu edilen bir şey olmasıdır. Zira arzu edilmeyen bir şeyden yüz çevirmeyi züht olarak değerlendirmeyen Gazâlî, bunu taş, toprak gibi şeyleri terk eden kimseye zahid denilemeyeceği şeklinde belirtmektedir. Gazâlî, ayrıca istenilen şeyin terkedilen nesneden daha hayırlı ve iyi olması gerektiğini vurgulamaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 375). Dünyaya karşı zaafiyeti bulunan bireyin dünyanın sunduğu sevimli şeylerden yüz çevirerek Allah'a yönelmesi gerçek zühdü oluşturmaktadır. Bu bakımdan Gazâlî gerçek zahidi; "Allah'tan başka cennetler de dâhil olmak üzere her şeyden yüz çevirip hiçbir şeyi sevmeyen kişi" olarak tanımlamaktadır. Gazâlî'ye göre dünya nimetlerinden bir kısmını bırakıp, bir kısmını bırakmayan kimseler,

tamamen her şeye sırt çevirmedikleri için tam anlamıyla zahit değildirler (Gazâlî, 1989: IV, 376).

Gazâlî'ye göre zahidliğin elde edilmesinde ilk olarak bireyin terk ettiği şeyin arzu ettiği şeyden daha değersiz olduğunu bilmesi gerekir. Bu anlamda birey, ahiretin ve Allah katındaki nimetlerin dünyadan daha değerli olduğunu bilerek dünyadan kendini uzaklaştırmalıdır (Gazâlî, 1989: IV, 377).

Gazâlî, zühdün elde edildiği sonraki aşamayı bir alışverişe benzetmektedir. Nitekim alışverişte bireyin sevimli bir şeyi terk ederek daha sevimli olan başka birşeyle değiştirmesi söz konusudur. Bu anlamda birey, hayatının bütün yönlerinde dünyaya ait olan her şeyi kalbinden çıkarıp ibadet sevgisini gönlüne yerleştirmelidir (Gazâlî, 1989: IV, 378). Çünkü züht, bir padişaktır. Ancak boş kalpte tahtını kurup oturur (Kuşeyri, 2003: 231-232).

Gazâlî, zühdün bazı işaretlerinin var olduğunu belirtmektedir. Buna göre birey, elindeki mevcut nimete sevmemeli, yok olana da üzülmemeli, makamından dolayı kendisini öven ve yeren insanların yanında bir olmalıdır. Gazâlî'ye göre birey, kendisini öven insanların yanında kibirli, kendisini yeren insanların, yanında da nefrete sahip olmamalıdır (Gazâlî, 1989: IV, 414-415).

İnsanın temel özelliklerinden biri olan dünya nimetlerine karşı eğiliminin bireyin yaşamını sürdürmesi için zorunlu olduğu söylenebilmektedir. Ancak bireyde bu eğilimlerin yanında yüce hedeflere doğru yönelip nefse hâkim olarak bunları kontrol altına alma yeteneği de bulunmaktadır. Bireyin başka insanlar ve Allah katındaki değerini belirleyen, bu yeteneğidir. Şayet birey yeteneğini kullanarak dikkatini dünya nimetlerinden Allah'a ve emirlerine çevirebiliyorsa bu yeteneği kullanıyor demektir. Yeteneğin kullanılması ise eğilimlerini terbiye eder, nefsinin pisliklerden arındırır ve onu düzene sokar (Kutub, 2003: II, 47-48). Birey, yeteneklerini kullanarak dünyaya çok fazla değer vermeden kendisini ahirete ulaştırma noktasında aracı olarak kabul etmelidir. Aksi takdirde dünya nimetlerine daldığında manevi yaşamı zarar görmeye başlar, kalbine Allah sevgisini yerleştirmenin önü kapanır.

2.3.1.9.Fakr

Fakr kelimesi sözlükte zenginliğin zıttı olarak; “Herhangi bir şeye sahip olmamak, muhtaç olmak” ve “İnsanın zorunlu ihtiyaçlarını karşılayacak imkânlardan yoksun olması” (el-Yesûî, 1973: II, 590) gibi anlamlara gelmektedir. Muhtaç olma durumu; “Bireyin ihtiyaçlarını karşılayacak varlığın sadece Allah olduğunu bilmesi” şeklinde de ifade edilmektedir (Uludağ, 1995: XII, 132).

Gerçek fakr, hiç kimseden bir şey istememektir. Çünkü el açıp başkalarından bir beklenti içerisinde olmak, yaratılan bir varlığa bel bağlamaktır. Bir şey almak, verene karşı nefsin minnettarlıkla dolmasına yol açar. Bu minnet duygusu ise mü'min birey için olumsuz bir değer taşır. O halde gerçek fakir, hiçbir şeye sahip olmayıp sadece Allah'a muhtaç olan kişidir (Schimmel, 2004: 137).

Kur'an'da fakirlikle ilgili kavramlar maddi ve manevi ihtiyaçlar anlamında kullanılmıştır. Hangi açıdan düşünülürse düşünülün bütün yaratılanlar fakir, Allah ise yegâne zengindir. Ayetlerde genellikle maddi anlamdaki fakirlik üzerinde durulmuş ve Allah'ın insanları imtihan ettiği (Bakara, 2/155.) bir durum olarak belirtilmiştir. Züht ve fakr birbirini tamamlayan bir bütünün iki parçasıdır. Bu durumda bireyin Allah'tan başka her şeyin sevgisini kalbinden çıkarmasıyla züht gerçekleşirken, kendisini her şeyiyle Allah'a muhtaç bilmesi de fakrı ortaya çıkarmaktadır.

Gazâlî fakrı; “Bireyin ihtiyaç duyduğu nesnenin yok olması” olarak tanımlamaktadır. Bu tanıma göre ihtiyaç duyulmayan nesnenin yokluğu fakr değildir. Gazâlî, Allah'tan başka her varlığın fakir olduğunu ve varlıklarını devam ettirmek için de Allah'ın faziletine ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 332). Gazâlî'nin bu görüşü Kur'an'ı Kerim'de; “Allah ganidir (zengindir) hiçbir şeyinize muhtaç değildir. Siz ise muhtaçsınız.” (Muhammed, 47/38.) şeklindeki ayetle aynı anlamı taşımaktadır.

Gazâlî'ye göre birey nefis ve şehveti ile ilgilendiğinde, Allah'tan başka bir şeyle ilgilendiği için Allah'a yüz çevirmekte ve O'na karşı mahcup olmaktadır. Dolayısıyla birey bu davranıştan kurtulmak için kalbini her yönden Allah'a açarak

kemal seviyesine ulaşmaya çalışmalıdır (Gazâlî, 1989: IV, 334). Gazâlî bireyin dünyaya değer vermesi oranında ahiretten uzaklaşacağını, bu nedenle dünyaya değer vermesine sebep olan mevki, zenginlik vb. sebeplerin kesilmesi durumunda bireyin dünyadan uzaklaşarak Allah'a yöneleceğini savunmaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 352).

Gazâlî'ye göre fakirin fakirlikteki adabı; kendisine imtihan için verilen fakirliğe karşı olumsuz duygu beslememesi, fakirliğe razı olması, zenginliğin tehlikelerini bilip fakirliğine sevinmesidir. Amellerinde ise hiçbir zengine zenginliğinden dolayı tevazu göstermemesi, fakirlikten dolayı ibadetlerini aksatmaması, imkânı ölçüsünde başkalarına harcamada bulunmasıdır (Gazâlî, 1989: IV, 357). Çünkü zenginliğin ve rızıkın kaynağı Allah'tır. Birey fakir olduğu için olumsuz bir düşünceye kapılıp isyana sürüklenmemelidir. Aksine bunu Allah'ın bir lütfu olarak görüp Allah'a bağlanma konusunda kendisine sunulan bir fırsat olarak görmelidir.

2.3.2.Ahlaki Erdemler

İslam dininin gayesi kapsamında bireyin Yüce Allah'ın rızasını kazanabilmesi için birçok ahlaki erdem bulunmaktadır. Bu erdemlerden bazıları şunlardır:

2.3.2.1.Sabır

Sabır kavramı sözlükte; “Acı, haksızlık, yoksulluk gibi olumsuz durumlar karşısında ses çıkarmadan onların geçmesini bekleme erdemi” (TDK, 1988: II, 1236) ve “Nefse, aklın ve şeriatın gerektirdiği doğrultuda engel olmak” anlamına gelmektedir (el-İsfahani, 2017: 546). Bazı tasavvufçulara göre ise sabır, “Somurtmadan acıyı yutmaktır.” (Kuşeyri, 2003: 325).

Bireyi diğer canlılardan ayıran, ona değer atfeden davranışlardan biri de sabırdır. Hayvanlar içgüdüleriyle hareket ederken, insanlar iradeleriyle kendilerini kontrol etmektedirler. İnsanın iradesiyle sergilediği davranışlardan biri olan sabır, bireyin değerini yükseltip başarıya ulaştıran esaslardan biridir. Sabretmeyi başaran kişi sistemli çalışmayı, şükür ve kanaat etmeyi bilen kişidir (Çubukçu, 1974: 59). Tahammülü zor, nefse ağır gelen şeylere katlanmak ancak sabırla gerçekleşir.

Allah'ın emirlerini yerine getirme noktasında din ve aklın hoş görmediği, bela ve musibetlere karşı durup bunların üstesinden gelebilmesi için bireyin sabır konusunda kendini eğitmesi gerekir (Ağırakça, 1998: V, 299). Çünkü sabır, rabbani ahlakın ve Hz. Peygamber'in ahlakının belirleyici erdemlerinden biridir (Bayraklı, 2016: 278).

İnsan yaşamı boyunca sürekli olumlu şeylerle karşılaşmaz. Her insanın hayatında belli dönemlerde olumlu veya olumsuz şeyler olabilmektedir. Bütün bu durumlarda birey, ancak sabır mekanizmasını devreye koyarak ayakta durabilir. Başarı ve mutluluk ancak sabırla, sabır da Allah'ın yardımı ile mümkündür. Nitekim Yüce Allah musibetlere uğranıldığında, ibadetleri yerine getirmede, savaşta başarıya ulaşmada sabırlı olmayı tavsiye etmektedir (Âli İmran, 3/200.). Çünkü iman eden mümin doğru yolda yürüyebilmek, çatışmalar ve engeller arasında ayakta kalabilmek için Allah'ın yardımına ihtiyaç duyar. İbadetlere devam etmek, günahlardan uzak durmak, aşılması gereken mesafenin uzunluğuna ve kalbin şaşmalarına karşı durmak için sabır gereklidir (Kutub, 2003: I, 215-216).

İslam'da sabır, mü'min bireylerin temel özelliklerinden biri olarak kabul edilmektedir. İslam'ın temel kaynaklarından olan Kur'an'ı Kerim'de sabır; verilen söz ve hakları yerine getirme, Allah'tan korkma, namaz kılma, infak, kötülüğü iyilikle savma davranışları ile beraber ele alınmış ve bunlar Allah'ın rızasını kazanmada birer araç olarak görülmüştür. Bu özelliklere sahip bireyler, tutum ve davranışlarında sabırla hareket ettiklerinde akıl ve hikmet sahibi kimseler olarak kabul edilmişlerdir (Ra'd, 13/19-22.). Zira sabrın imandaki yeri başın bedendeki yeri gibi olduğundan (Kuşeyri, 2003: 326) bireyin yaşamının birçok yönü ile ilişkili olduğu belirtilebilmektedir.

Yüce Allah insanın yaşamı boyunca korku, açlık, mal, can ve ürünlerinin eksiltilecek imtihan edileceğini, buna sabredenlerin ise cennetle müjdelendiğini haber vermektedir (Bakara, 2/155.). Çünkü bu musibetler bireyin Allah'a bağlılığını ortaya çıkaran, imanının kalitesini yansıtan bir ayna gibidir. Musibet ve sabır, inancı sağlam ve problemleri birbirinden ayırt eder. Bu musibetler inancın sağlanması hareket ve isteğin artması için gereklidir. Çünkü musibetler, bireyin saklı enerjisini harekete geçirmekte ve imanını olgunlaştırmaktadır (Kutub, 2003: I, 221-222).

Gazâlî, sabrın oluşumunda bireyin ilk doğduğu anda temel ihtiyaçlarını doyurma noktasında hayvanlar gibi olduğunu, dolayısıyla bu aşamada sabırdan bahsetmenin mümkün olmadığını belirtmektedir. Gazâlî'ye göre birey, gelişim ilkeleri çerçevesinde ergenlik çağına ulaştığında cinsel dürtüleri ön plana çıktığı için sabrın tam anlamıyla kendisini hissettiremediğini belirtmektedir. Gazâlî, bireyin bu temel güdülerden kurtulup hayvan derecesinden çıkıp yükseldikten sonra hidayete ermesi için iki meleğin görevlendirildiğini ve kişinin insanî özelliklere kavuşarak hayvanlardan ayrıldığını belirtmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 112). İnsani özellikleri elde eden birey, temel güdülerinin istekleri ile kendisini hidayete erdiren meleklerin olumlu yönlendirmeleri arasında bir çatışma yaşar. Gazâlî, bu çatışma esnasında ortaya çıkan iyiye yönelme çabasıyla sabrın oluştuğunu vurgulamaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 113).

Gazâlî'ye göre sabır; “Temel güdülerini teşvik eden duygulara karşı kendini gerçekleştirme ve iyiliğe yönelme duygusunun direnç göstermesidir.” Gazâlî, sabrın bireyin davranışlarında ortaya çıkabilmesi için iki zıt durumun varlığını gerekli görmektedir. Bunlar, bireyde iyiliğe teşvik eden duygular ve kötülüğe teşvik eden temel güdülerdir. Gazâlî, bireyin kalbinde bu iki zıt duygudan kaynaklanan bir mücadele olduğunu, bu duyguların destekçilerinin ise melekler ve şeytanlar olduğunu belirtmektedir. Gazâlî'ye göre bu mücadelede bireyin nefsanî dürtüleri üstün gelirse birey zarar görmeye başlar. İyilik ve kendini gerçekleştirme duyguları galip gelirse birey sabredenler gurubuna girer (Gazâlî, 1989: IV, 113).

Gazâlî, sabrın çeşitlerini ise şöyle sıralamaktadır:

1. Temel GÜDÜ ve İsteklere Karşı Sabır: Gazâlî'ye göre birey mal ve evlat başta olmak üzere dünyanın bütün nimetlerinin çekici özelliklerine meyiletmeye karşı sabretmelidir. Birey, sabır eğitiminde bu güdülere karşı durmak zorundadır (Gazâlî, 1989: IV, 122-123). Birey nimetleri elde etmek için sabrettiği gibi bunların kendisini kötülüğe sevk etmesine karşı ve bunlardan kaynaklanan herhangi bir probleme karşı da sabretmelidir. Zira bireyin sahip olduğu nimetler her zaman ve koşulda daha fazla gayret göstermesi noktasında kendisine çekici gelmektedir. Birey kendini kontrol etmediği takdirde dünya sevgisi maneviyatını yok edebilir. Bu sebeple birey

maneviyatını ayakta tutmak için sabrederek ayakta durmaya çalışmalıdır. Ayrıca çoğu zaman istenen nimetlere ulaşan bireyin bu nimetlerin zararlarından korunmak için de sabır yolunu tercih ettiği görülebilmektedir.

2. İsteğe Bağlı (İbadet, Günah) ve İstek Dışı (Doğal afet vb.) Şeylere Karşı Sabır: Gazâlî'ye göre birey isteyerek olumlu bir davranışa yöneldiğinde olumsuz dürtüleri ve şeytan bireyi bundan vazgeçirmeye çalışır. Örneğin birey, bir ibadeti gerçekleştirmek için harekete geçtiğinde nefis buna karşı gelip ibadetten ürker ve ilahlık iddiasında bulunur ve şeytan da bunu destekler. Gazâlî'ye göre birey bu durumda kibirlenir ve Allah'a kulluk yapmaktan kaçınır. Birey bu aşamada nefsinin olumsuz isteklerine karşı gelip direnirse sabır erdemini kazanır (Gazâlî, 1989: IV, 123-124). İnsan bazen de elinde olmayan nedenlerden dolayı da sabretmek zorunda kalabilmektedir. Doğal afetlerle karşı karşıya kalan birey bu durumunu sabır erdemiyle karşılarsa Yüce Allah'ın kendisine isyan ve şikâyetle bulunmadığı için bireyi daha hayırlı bir nimetle ödüllendirebileceği düşünülmektedir. Dolayısıyla birey ibadete yöneldiğinde bunu yerine getirmek için sabredip direnç gösterdiği gibi günahlardan kaçınmak ve Allah'ın emri ile gerçekleşen doğal afetlere isyan etmeme noktasında da sabretmelidir.

Gazâlî, sabır ve iman arasında bir ilişkinin bulunduğunu ifade etmektedir. O'na göre iman Allah'ın emir ve yasaklarını kesin bir şekilde kabul etmeyi içermektedir. Bireyin emir ve yasaklara uyarak kötülükler karşısında ayakta durabilme güç ve enerjisi de sabırdır (Gazâlî, 1989: IV, 116). Gazâlî, herhangi bir sıkıntıdan dolayı hemen uzaklaşan bireyin uzaklaşması hangi amaçla olursa olsun bir hayır elde edemeyeceğini belirtmektedir (Gazâlî, 1989: IV,131). Çünkü zorluktan kaçan birey zorluğu kendisinden savmada herhangi bir direnç göstermediği için sabrı gerçekleştirmemektedir. Sıkıntılara göğüs germeden kaçmak sabır kavramının anlamını yitirmesine neden olur.

Gazâlî, bedeni ve manevi olması yönünden de sabrın çeşitlerinden bahsetmektedir. Bedenî sabır, bireyin büyük bir hastalığa yakalanmasına rağmen buna direnerek zor amelleri yerine getirmesidir. Manevi sabır ise çeşitli kısımları barındırmaktadır. Manevi sabrın ilk kısmı, nefsin güdülerini bastırmak suretiyle

kontrol edenlerin sabrıdır. Bu sabra sahip kimselerin az sayıda olduklarını belirten Gazâlî, bunları “Sıddık” diye isimlendirmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 119). Çünkü bu kimseler nefislerini kurtuluşa erdiren ve bütün benlikleriyle Allah’a yönelenlerdir.

Gazâlî’ye göre manevi sabrın ikinci kısmı, bireyin tamamen nefisinin isteklerinin kontrolü altına girmesiyle ortaya çıkan sabırdır (Gazâlî, 1989: IV, 119). Bu çeşit sabır, sabrın en alt aşamasını oluşturmaktadır. Nitekim birey isteklerine hiçbir şekilde karşı koyamamakta, iradesini nefsinin olumsuz isteklerine karşı kullanamamakta, sabrın belirgin hiçbir fonksiyonunu taşımamaktadır.

Manevi sabrın üçüncü kısmını Gazâlî, iki asker arasındaki mücadeleye benzetmektedir. Gazâlî’ye göre bunlar arasında birbirlerini yenmede sürekli bir değişim söz konusudur. Bugün galip olan yarın mağlup olabilir. Gazâlî’ye göre bu kimse mücahittir. Ancak zaferi elde eden değildir (Gazâlî, 1989: IV, 120). Bu sebeple Gazâlî’ye göre birey, hangi askerin galip gelmesini istiyorsa onu kuvvetlendirecek, diğerini ise zayıf düşürecek adımlar atmalıdır. Bu bakımdan birey iyi eylemlerini ve duygularını pekiştirerek güçlü kılmalı, kötü eylemlerini ise pekiştirmeyerek zayıf düşürmelidir (Gazâlî, 1989: IV,133). Birey bazen nefsin tehlikeli isteklerini sezer bu isteklerden dolayı tövbe ederek sabreder. Bazen ise nefsinin isteklerine karşı bir direnç gösteremeyip sabrı kaybeder. Bu aşamada birey ne tamamen sabrı elde etmiştir ne de tamamen sabırsızdır. İki durum arasında gidip gelmektedir.

Birey yaşadığı olumsuzluklara, bela ve musibetlere karşı sabretmelidir. Çünkü sabır, bireyin güçlü ve zayıf yönlerini görmesini sağlar. Sabır, bireyde bulunan acelecilik, öfke, şikâyet, isyan gibi olumsuz davranışları ortadan kaldıran; rıza, kabullenme, itaat, şükür gibi olumlu davranışları ortaya çıkaran bir nitelik taşımaktadır.

Sabır, Allah’a dayanma ve yönelme ruhunu ortaya çıkarır. Çünkü sabreden kişi Allah’ın rızasına uygun davranmaktadır. Dolayısıyla sabır, bireyi Allah’a yaklaştıran, O’na teslim olmanın simgesi olan bir davranıştır. Birey, hayatında karşılaştığı bela ve musibetlere karşı sakin ve sağlam bir duruş sergileyerek bu olumsuzlukları Allah katındaki derecesini yükselten sebepler olarak düşünmelidir.

Bela ve musibet anında bu zor duruşu sergileyebilen birey, tahammül konusunda kendini eğitmektedir. Bu bakımdan sabrın bireyin sağlam bir kişilik oluşturmada ve olumlu eylemler sergilemesinde önemli bir etkiye sahip olduğu söylenebilmektedir.

2.3.2.2.Şükür

Şükür kavramı lügatte; “Mutlu bir olay veya durumdan, yapılan bir iyilikten duyulan memnuniyeti bildirme” (TDK, 1988: II, 1392) ve “Bireyin kendisine nimet veren varlığın zikriyle dolup taşması” (el-İsfahani, 2017: 531) anlamlarına gelmektedir. Bazı tasavvufçular da şükürü; “Nimeti değil, nimet vereni görmek” şeklinde tanımlamaktadırlar (Kuşeyri, 2003: 314).

Kur’an’da şükür ile ilgili pek çok ayet bulunmaktadır. Nitekim Yüce Allah: “Eğer siz Allah’ın nimetlerine şükredip iman ederseniz, Allah size niye azap etsin ki? Hiç şüphesiz Allah şükre karşılık verir ve her şeyi bilir.” (Nisa, 4/147.) buyurmaktadır. Bu sebeple azap ve ceza olumsuz bir davranışın karşılığı olduğu için bireyin olumlu bir davranış olan şükürden dolayı cezalandırılması düşünülemez. Kur’an’ın birçok ayetinde şükredenler övülmüş ve takdir edilmiştir (Nahl, 16/121; İsrâ 17/3.). Ancak şükür, önemli bir sermaye ve kıymetli bir davranış olmasına rağmen Allah; “Kullarımdan şükredenler pek azdır.” (Sebe, 34/13.) buyurarak gerçek anlamda şükredenlerin az olduğunu haber vermektedir. Bireye düşen görev, Allah’a verdiği nimetlerden dolayı şükredip, nankörlük etmemektir (Yüksel, 2006: 70). Başka bir ayette ise Yüce Allah: “Şükredenlere ise muhakkak mükâfat vereceğiz” (Âli İmran, 3/145.) buyurmaktadır. Birey Allah tarafından kendisine maddi veya manevi bir yarar sağlanması durumunda şükrederek Allah’ı hatırladığında mutlak manada bir ödül ile kendisine karşılık verilir. Aksi takdirde şükretmez, sorumluluk duygusu taşımazsa, yolunu şaşırma ihtimali yüksek olmakla birlikte şeytanın, “Onların çoğunu şükredenlerden bulamayacaksın” (A’raf, 7/17.) diye ifade ettiği gruba dâhil olacağı düşünülmektedir. Ayetlerde şükür davranışının Allah’a yönelik olduğu ve şükürünü yerine getirmeyen kimselerin de şeytanın nankörlük özelliğini taşıdığı anlaşılmaktadır.

Gazâlî, sabırla şükürü birlikte ele alarak bireyin karşılaştığı durumları dünya ve ahirette faydalı veya zararlı olması yönünden ikiye ayırmaktadır. Gazâlî, bireye zarar veren durumlarda sabır halinin, fayda veren durumlarda da şükür halinin bulunduğunu belirtmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 117). Sabır ve şükürün birleştiğini dile getiren Gazâlî, nimetin yokluğunu bela, belanın yokluğunu da nimet olarak değerlendirmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 217). Bu bakımdan bireyin dünya ve ahirete yönelik bir nimetin elinden alınması kendisi için sabrı gerektirdiği gibi herhangi bir bela ve musibete uğramaması da şükürü gerektirir. Birey her iki durumda da aslında fayda elde etmektedir.

Gazâlî'ye göre birey, yaşadığı sıkıntıdan daha büyüğünü kendisine isabet ettirmediği için Allah'a şükretmelidir. Çünkü birey, uğradığı musibetin işlediği günahtan dolayı gerçekleşip gerçekleşmediğini bilemez. Birey işlediği bir günahın cezasını geçici olarak bu dünyada görebilir. Dolayısıyla cezasını ahirette görmediği için şükretmelidir (Gazâlî, 1989: IV, 219-221). Allah'ın kendisi için neyi murad ettiğini algılayamayan birey her şartta Allah'a şükretmelidir.

Gazâlî şükürün bilgi, hal ve uygulama boyutlarında meydana geldiğini belirtmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 145).

Gazâlî, şükürün bilgi boyutunda bireyin verilen nimetin perde arkasında Allah'ın olduğunu bilmesi gerektiğini belirtmektedir. Gazâlî'ye göre kişi, bu sebeplerden yola çıkarak Allah'ın fiilini tanımalıdır (Gazâlî, 1989: IV, 147). Birey, her nimetin aslında Allah'ın bir hediyesi olduğunu unutmamalı ve bilgi ile nimeti kendisine ulaştıran Allah'ı tanıma noktasında bir farkındalık oluşturmalıdır. Bireyin sahip olduğu bu farkındalık bireyi şirkten uzaklaştırıp tevhide götürür. İman ve tevhit ise şükre götürür. Bu bakımdan şükür tevhit inancının bir gereği olmakla beraber şirk ve küfrün zıttıdır (Çamdibi, 2014: 270).

Gazâlî, hal boyutunda tevazu ile beraber nimeti verene sevgi göstermek gerektiğine işaret etmektedir. Birey nimetle değil, nimeti verenle sevinmelidir. Bu durumu padişahın birine verdiği at örneği ile ifade etmektedir. Gazâlî'ye göre birey, elde ettiği atı kendisine fayda verdiğinden dolayı seviniyorsa bu şükür değildir. Padişahın kendisi ile ilgilenmesi ve şefkat göstermesi olarak görüp seviniyorsa bu da

tam anlamıyla şükür değildir. Gazâlî'ye göre birey, kendisine verilen ata, padişaha daha yakın olmak, O'nun hizmetinde bulunmak için sevindiğinde ise tam anlamıyla şükretmiş olmaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 147-148). Bu sebeple birey sevgi davranışını nimeti veren Yüce Allah'a yansıtarak O'nunla olan iletişimini sıklaştırmak ve yaklaşmak suretiyle şükrünü eda etmeli, tevhit inancına olan bağlılığını yansıtmalıdır.

Gazâlî'ye göre şükrün uygulama boyutu ise nimeti verenin Allah olduğunu bilerek davranışta bulunmaktır. Birey şükrünü kalp, dil ve organlarla göstermektedir. Bireyin kalbinin şükrü, hayırlı olanı kast etmek ve herkes için kalbinde iyiliği taşımasıdır. Dilinin şükrü, Allah'a karşı memnuniyet ifadelerini diliyle sürekli tekrar etmesidir. Diğer organların şükrü ise Allah'ın nimetleri olan organları O'na ibadet etmek ve yasaklardan kaçınmakta kullanmayı içerdiğinden (Gazâlî, 1989: IV, 149) Allah'a itaat manasındadır. Bu bakımdan şükür, her organı kendi çalışma prensibine uygun olarak Allah yolunda kullanmaktır.

Gazâlî, ayrıca bedeni sağlıklı olan kimsenin sağlığının şükrünü ibadet etmek, başkalarına yardım etmek ve bedeni zararlı şeylerden korumakla yapılabileceğini belirtmektedir. Nimete şükrün ise malı helal yoldan kazanıp, helal yolda harcamak, aile efradına iyi bakmak, cimrilik ve israf yapmamak olduğunu vurgulamakta ve şükrün aslında sözle değil eylemlerle olacağını hatırlatmaktadır (Gazâlî, 2017b: 177).

Gazâlî, insanları şükürden alıkoyan sebeplerin cehalet ve gaflet olduğunu belirtmektedir. Gazâlî, nimete şükretmenin o nimet hakkında bilgi sahibi olmakla mümkün olduğuna değinerek insanların sadece dilleri ile "Elhamdulillah" demelerinin şükrün manasını karşılamadığını belirtmektedir. Gazâlî'ye göre şükürde gaflet, bireyin sahip olduğu nimeti herkese verildiği gerekçesiyle nimet olarak değerlendirmemesidir. Nimet, herkese verildiği için birey bunun farkında değildir. Mesela, kişi vücuduna aldığı hava nimetini herkes aldığı için bunun farkında değildir. Hava nimeti kesilince bunun var olduğunu anlar. Tekrar nefes almaya başlayınca da şükretmeye başlar. Gazâlî bu durumdaki bireylerin durumunu bilgisizliğin en dip noktası olarak ifade etmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 211). Birey şükrün iç yüzünü bilmediğinden dolayı bilgisizdir. Bilgisizlik şükrü gerçek anlamda

algılayabilmeyi engeller. Cehalet nimetin nerden geldiği, şükürün nasıl ve kime yapılacağı noktasında bireyin gözünü perdeler. Bu durum bireyi nankörlüğe, şikâyete ve hasede sürükler. Birey, nimetler hakkında farkındalığa sahip olup bütün benliğiyle şükre, itaate ve hikmete yöneldiğinde “Şâkir” olarak isimlendirilebilmektedir.

Şükür erdemi bireye verilen her türlü maddi ve manevi unsurları kapsamaktadır. Ahlak eğitiminde şükür, nimetleri kullanma ve değerlendirme açısından önemlidir. Bireyin şükürü Allah’ın insana verdiklerini itiraf etmekle başlayıp O’na karşı gelmeye utanmakla ve varlığını O’na şükretmeye harcamakla meydana gelir. Birey, bütün organları ve duygularıyla Allah’a şükrettiği takdirde Allah’ın istediği şükürü elde etmiş olur (Kutub, 2003: I, 214). Allah’ın verdiği nimetlere karşı şükretme davranışını kazanan birey bunun bir yansıması olarak sosyal çevresine ve yaşadığı topluma karşı da teşekkür etme kazanımını elde eder. Bu sebeple şükür bireysel, toplumsal ve dini bir davranış olması açısından bireyin ahlak eğitiminde önemli bir yere sahiptir.

Modern dönemde insanların birçoğunun içerisinde buldukları çokça nimete rağmen hayatlarından memnun olmayıp Allah’ın verdiği nimetlere karşı şükretmedikleri görülmektedir. Bu şükürsüzlüğün ortaya çıkmasında (haşa) sanki Allah bu nimetleri vermeye mecburmuş gibi bir anlayış etkin olmaktadır. Bireylerin bu anlayışları; şükretmelerini ve Allah’a karşı minnet duyguları hissetmelerini ortadan kaldırdığı gibi, şükürsüzlük, nankörlük, kibir, Allah’a asi olma gibi olumsuz davranışlara da sebep olabilmektedir.

Kendisine iyilikte bulunup faydalı olan birine nezaketen de olsa bir teşekkür davranışında bulunan birey, bu davranışını Allah’a karşı da göstermelidir. Zira Yüce Allah bireye sonsuz nimetler bahşetmiştir. Bu sebeple hangi açıdan bakılırsa bakılsın kendisine teşekkür edilmeye layık en yüce varlık Yüce Allah’tır.

2.3.2.3. Sevgi

Sevgi, sözlüklerde; “Tahıl tanesi, birşeye ilgi ve alaka göstermek” (el-Yesûf, 1973: I, 113) anlamlarına gelmekle beraber; “Bir kimsenin kendisi için değerli olana yönelmesi ve gönülden bağlanması” demektir (Mustafa, 1972: I, 151). Bu kavram

büyümeye, çoğalmaya müsaittir (Bayraklı, 2016: 216). Başka bir ifadeyle sevgi; “Bireyin duygusal olarak başka bir varlığa gösterdiği artıp eksilebilen ilgi ve alaka” olarak ifade edilebilmektedir (Akdoğan, 2012: 269-270).

Sevgi, seven ve sevilen olması yönüyle çift yönlüdür. Bu sebeple insan hem sever hem de sevilir (Bayraklı, 2016: 216). Sevgi söz, tutum ve davranışlarda ortaya çıkan duygusal bir haldir. Bu duygunun zihinsel, ruhsal ve kalbi yönleri bulunmaktadır (Akdoğan, 2012: 269-270). Sevgi kavramı büyüüp çoğalmaya müsait olma anlamı taşıdığından sevgiye gerekli etkiler yapıldığında bireyin maddi ve manevi yönüne nüfuz edici bir niteliğe büründüğü söylenebilir. Önemli olan sevginin ortaya çıkabileceği ortamın hazırlanmasıdır. Bu sebeple Allah'ın insanın gönlüne ektiği sevgi tohumu eğitimle sulanmalı ve bakımı yapılmalıdır (Bayraklı, 2016: 217).

İslam'a göre sevginin eğitimi yapılmayıp başıboş bırakılırsa bireye zarar vermeye başlar (Kutub, 1977: 204). Bu sebeple İslam, bireyin sevgi duygusu harekete geçtiğinde kendisine rehberlik etmektedir. Bu rehberlik, bireyde bulunan sevginin merkezine Allah'ın yerleştirilmesi şeklindedir. Nitekim Yüce Allah: “De ki; eğer babalarınızı, evlatlarınızı, kardeşlerinizi, eşlerinizi ve hısım ve akrabalarınızı, kazandığınız malları, bozulmasından korktuğunuz ticareti ve hoşunuza giden evleri, konakları, Yüce Allah'tan, peygamberden ve Allah yolunda cihad etmekten daha çok seviyorsanız, Yüce Allah emrini gerçekleştirinceye kadar bekleyin. Allah, yoldan çıkanları doğru yola iletmez.” (Tövbe, 9/24.) buyurarak bu duruma işaret etmektedir. Ayette Yüce Allah'ın insanın bütün maddi değerlerini terazinin bir kefesine, Allah ve peygamber sevgisini ise diğer kefeye koyduğu görülmektedir. Ayrıca Yüce Allah bireye uyarıda bulunarak bir mü'min için Allah ve resulünün sevgisinin daha ağır basması gerektiğini hatırlatmaktadır. Buna göre Allah ve resulünden başka sevgi taşıyan, buna yönelen ve çaba sarf edenler yoldan çıktıkları için doğru yola ulaşmada zorlanırlar. Zira Hz. Peygamber'in: “...kişi sevdiği ile beraberdir.” (Müslim, Birr, 6713/1782.) hadisi de bireyin Allah'a ve peygambere karşı sevgi beslemesi gerektiğini, bu sevgi ile ahirette mutluluğa erebileceğini haber vermektedir. Buna göre sevginin hakikati, bireyin sevgisinin tamamını Allah'a ve resulüne vererek kendisi için hiçbirşey bırakmamasıdır (Kuşeyri, 2003: 525).

Gazâlî, sevginin oluşumu ile ilgili olarak bazı esaslara değinmektedir. Bu anlamda ilk esas, tanıma ve anlamadır. Zira tanınmayan ve anlaşılmayan bir şeyin sevilmesi mümkün değildir. Gazâlî, sevilecek ve nefret edilecek özelliklerin bir şeyde bulunma şekline göre bireyde sevgi veya nefretin ortaya çıkacağını vurgulamaktadır. Yine Gazâlî, bilinen ve tanınan hakkında çok fazla bilgiye sahip olunmasıyla aşk durumunun ortaya çıkacağını belirtmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 508-509). Bu aşk durumu Allah'a yönelik olduğunda birey olumsuz eylemlere yönelemez ve Allah'tan uzaklaşamaz.

Gazâlî'ye göre ikinci esas, sağlam duyuya sahip bireyin dışarıdan duyular yoluyla elde ettiği sevgidir. Buna göre Gazâlî, bir gözün sevgisinin güzel şeylere bakmakta; bir kulağın sevgisinin güzel söz ve müzikleri dinlemekte olduğunu ifade etmektedir. Bu durumla ilgili olarak Hz. Peygamber'in; "Dünyadan bana üç şey sevdirdi: Güzel koku, kadın ve gözümün nuru namaz." (Suyûti, I, 3669.) hadisini dile getirmektedir. Gazâlî, Hz. Peygamber'in namazın sevdirilmesinde beş duyunun dışında aslında altıncı duyu olan kalbe işaret ederek Allah'ın akıl, nur veya kalp ile sevebileceğini, bu sevgiyi elde etmede bunların daha etkili olduğunu haber vermektedir (Gazâlî, 1989: IV, 509).

Gazâlî, üçüncü esasın bireyin kendi nefsinin sevmesine yol açan mal, beden ve yakın çevre gibi etkenler olduğunu hatırlatmaktadır. Mesela birey, çocuğunu belki kendisi öldükten sonra soyunu devam ettireceğinden dolayı sevmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 510).

Gazâlî'nin belirttiği esasların dördüncüsüne göre sadece duyularla algılanabilen şeyler lezzet ve sevgiye sebep olmamakta, bunların ötesinde görülmeyen, hayal edilmeyen ve şekli olmayan şeyler de sevelebilmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 512). Gazâlî, bireyin Allah'ı, Hz. Peygamber'i ve sahabeleri görmediği halde onları sevmesini buna örnek vermektedir (Gazâlî, 1989: IV, 513).

Gazâlî'ye göre beşinci esas, sevenle sevilen arasındaki gizli ilişkidir. Birey, birilerini veya bir şeyleri sevebilir. Bu sevgi bazen görünmez, ama etkili olur. Gazâlî, bu sevginin kaynağının da sadece manevi uygunluk olduğunu belirtmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 514).

Gazâlî, sevginin çeşitli sebeplerinin bulunduğunu ifade ederek bunların bireyde toplanmasıyla sevginin derinleşeceğini belirtmektedir. Gazâlî, böyle bir kimsenin suret ve ahlak olarak güzelleşeceğini, bilgi olarak da üstün bir seviyeye ulaşacağını hatırlatmaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 515).

Sevginin sebepleri ise şunlardır:

Birinci sebep: Bireyin varlığının kendinden kaynaklı olmadığını, varlığının devam edebilmesi için Allah'a ihtiyacı olduğunu düşünmesidir. Gazâlî, bu durumun bireyi daha önce ifade edildiği gibi; “Nefsini bilen rabbini bilir.” sonucuna götürdüğünü belirtmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 515). Allah'a ihtiyacı olduğunu düşünen birey kendi acizliğini fark eder. Bu düşünce bireyin Allah'a daha fazla ilgi duymasına yol açtığı için kalbine sevginin yerleşmesini sağlar. Gönlüne Allah sevgisini yerleştirmesi gerektiğini öğrenen birey ahlakını güzelleştirerek davranışlarını düzenler.

Gazâlî'ye göre ikinci sebep, bireyin kendisine iyilik yapan, onu tehlikelerden koruyan varlığı sevmesidir. Bireye gerçek anlamda yardım eden ve iyilik yapan varlık Allah'tır (Gazâlî, 1989: IV, 517). İnsanın gönlünde yapısı itibarıyla kendisini tehlikelerden koruyan kimseye karşı bir sevgi ve ilgi meydana gelebilmektedir. Birey kendisine sayısız nimet veren, kendisine hayatındaki hedeflerine ulaşmada defalarca yardım edip sıkıntıdan kurtaran varlığın Allah olduğu bilincini taşıdığı anda fitratının gereği olarak Allah'ı sevecektir.

Gazâlî, üçüncü sebebi güzelliğin özünden dolayı her güzel olanı sevmek olarak ifade etmektedir. Gazâlî, Allah ve peygamber sevgisini buna örnek vermektedir. Bu sevgi, görünenlerle ilişkili olmayıp, kalbin görünmeyenlere yönelmesiyle ortaya çıkmaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 519).

Gazâlî son olarak da seven ve sevilen arasındaki uygunluk sebebiyle sevginin ortaya çıktığını, dolayısıyla ortaya çıkan sevginin daha hızlı ve sağlam gerçekleştiğini savunmaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 523). Gazâlî'ye göre birey sahip olduğu bilgi, irade, kudret vb. kısmi özelliklerin en mükemmel şekilde Allah'ta bulunduğunu içselleştirirse, batını olarak Allah'a yakın olur ve gerçek sevgi olan

Allah sevgisini kazanır. Bu anlamda Gazâlî, “...Allah'ın ahlakıyla ahlaklanın...” (Suyûti, I, 2364.) hadisini aktarmaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 524). Zira Allah'a yaklaşıp O'nun sevgisini kalbine yerleştiren birey ister istemez Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmaya başlar.

Gazâlî, Allah'tan başkasını seven bir kimsenin bu sevgisinin bilgisizliğinden ve Allah'ı tanımamasından kaynaklandığını belirtmektedir. Bu kimse Allah sevgisini tam anlamıyla idrak edemez. Çünkü Gazâlî'ye göre Allah'ı bilip tanıyan birey, O'ndan başka sevilen ve sevgiye müstahak olan kimsenin bulunmadığını anlar (Gazâlî, 1989: IV, 515). Gazâlî, Allah sevgisini elde etmenin yolunun dünya uğraşlarını bırakmak ve Allah sevgisini kalbinin her yerine yerleştirmek olduğunu belirtmektedir. Sevginin olgunluğa ulaşması, bireyin kalbinin tamamen Allah'ı sevmesiyledir. Gazâlî'ye göre birey, Allah'tan başka varlıklara önem verdikçe kalbinden Allah'ın sevgisi çıkar (Gazâlî, 1989: IV, 538-539). Bu sebeple birey çok sevdiği mal, evlat, eş gibi dünyevi unsurları kalbinden çıkararak salih amel ve ibadetler vasıtasıyla Allah'a yönelmeli ve O'nun sevgisini kalbine yerleştirmelidir (Gazâlî, 1989: IV, 540). Zira Allah sevgisinin bulunmadığı bir kalp harap olmuş bir yapıya benzer.

Sevgi bireyin insanca yaşamasına neden olan ve sahip olabileceği en güzel duygulardan biridir. Birey maddi ve manevi yaşamına olumlu davranışlar yansıtılabilmek için sevgiye ihtiyaç duyar. Zira ahlaki gelişimine etki eden en önemli motivasyon faktörü kalbine yerleştireceği Allah sevgisidir. Çünkü gerçek güç ve otorite kaynağı olan Allah'ın sevgisine dayanmayan her türlü sevgi zayıf ve güçsüz olduğundan kısa sürede yok olup gider. Sevgi aynı zamanda eğitimin temelidir. Bu sebeple birey ahlak eğitiminde Allah sevgisini harekete geçirerek kalbini ilahi eğitime açmalıdır.

2.3.2.4.Doğruluk

Doğruluk; “Düşüncenin gerçekle uyuşması; yargı ve önermelerin gerçeğe uygun olması” anlamına gelmektedir (TDK, 1988: I, 391). Doğruluk hemen her sosyal yapıda gerçekleştirilmesi istenen olumlu ahlaki davranış özelliğidir (İzutsu, 2013: 170). Bireyin doğruluk erdemini kazanması, dini ve ahlaki açıdan olgun bir

davranışa sahip olduğunu göstermektedir. Bu erdem ayrıca bireyin dünyada ve ahirette değerli olmasına neden olur (Çubukçu, 1974: 55). Doğruluk, bireye yaşadığı toplumda işlerinin düzenli yürümesini sağlayıp Allah'ın rızasını kazandıran önemli bir erdem olduğundan bu konuda bireyin kendini eğitmesi gerekmektedir.

Doğruluk kavramının sadece sözlü ifadeler için olduğu düşünülmemelidir. Doğruluk denildiğinde söz, düşünce, niyet, bakış açısı ve davranışların doğruluğu akla gelmelidir. Bunların bireyin kişiliğinde bir araya gelmesiyle dosdoğru bir kişilik bütünlüğü ortaya çıkar. Doğruluk, Yüce Allah'ın ve Hz.Peygamber'in ahlakında yer alan bir değerdir. Bu değer aynı zamanda İslam'ın bir sıfatıdır (Beyyine, 98/5.). Ancak İslam'ın bireyi daha doğruya ulaştırma hedefi, “Emrolunduğun gibi dosdoğru ol.” (Hud, 11/112.) ayetinde ifade edilmektedir. Dosdoğru olmak ahlaki yönden daha iyi bir eğitim faaliyetine tabi tutulmaktır. Nitekim cahiliye döneminde bile doğruluğu ve güvenilirliği ile nam salan Hz. Peygamber'in ayetteki bu ifadeye muhatap olması, onun doğruluğunu daha üst bir seviyeye taşıma eğitimi olarak değerlendirilebilmektedir.

Gazâlî, âlimlerin üç özelliğe sahip kimselerin kurtulacaklarına dair görüş belirttiklerini haber vermektedir. Bunlar; hurafelerden uzak bir Müslüman olmak, amellerde Allah için doğru söylemek ve helal lokma yemektir (Gazâlî, 1989: IV, 673). Doğruluğun çeşitli derecelerinin olduğunu ifade eden Gazâlî, bunları şu şekilde belirtmektedir:

Birincisi; dilin doğru şeyleri söylemesidir (Gazâlî, 1989: IV, 670- 671). Birey, ilk önce dilini doğru sözlere alıştırmalıdır. Sözler insanların davranışları üzerinde yönlendirici bir etkiye sahiptir. Doğru sözlülük, Kur'an'da Allah tarafından emredilen ve mü'minlerin sahip olması gereken bir özelliktir (Ahzab, 33/70.). Bu özelliğe uygun davranan kimseler için Allah; “Büyük bir ecir ve bağışlama hazırladığını” haber vermektedir (Ahzab, 33/35.). Nitekim Hz. Peygamber de bireyin diliyle söylediklerinin önemine binaen: “Doğruluk hayra, hayır da cennete götürür. Muhakkak ki kişi doğru söyleye söyleye Allah katında (Sıddık) doğru olarak yazılır. Yalan kötülüğe, kötülük de cehenneme götürür. Muhakkak kişi yalan söyleye söyleye Allah katında (Kezzab) çokça yalan söyleyen kişi olarak yazılır.” (Müslim,

Birr, 6639/1822.) buyurmuştur. Bu bakımdan birey söz ve davranışlarında doğru olursa “*Sıddık*” olarak isimlendirilir (Kuşeyri, 2003: 367).

Gazâlî’ye göre doğruluğun ikinci derecesi; bireyin niyet ve amacının doğru olmasıdır. Bireyin düşünce dünyasına etki eden gayelerinin sınırlarını çizmede Allah'ın rızasını gözetmelidir. Niyetinin doğruluğu bozulan bir kimseye yalancı denir. Gazâlî, niyetin ve iradenin doğruluğunun ihlala dönüşmesi için, bireyin hareket ve düşüncelerinde Allah’tan başka yönlendirici bir güç görmemesi gerektiğine dikkat çekmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 672). Birey daha önce ifade edildiği gibi Hz. Peygamber’in eylemlerin niyetlere göre karşılık göreceği ifadesini unutmamalı bu bağlamda niyetini, amacını ve gayretini doğruluk çizgisine getirmeli; yalan, aldatma gibi düşünce ve eylemlerden kendini arındırmalıdır.

Gazâlî’ye göre doğruluğun son derecesi ise bireyin korku, ümit, züht, sevgi, tevekkül gibi dini makamlardaki doğruluğudur (Gazâlî, 1989: IV, 677). Bu tip makamlarda bireyin samimi ve doğru bir amaç taşıması gerekir. Birey korkusunu doğru yerde, doğru varlık için, doğru bir gaye ile ortaya çıkarmalı ve bu makamlarda hangi gayeyi taşıdığına Allah tarafından bilindiğini de unutmamalıdır.

İslam, aşırılıkları önleyen dengeli bir yol bireye sunmaktadır. Bu yol, bireyin İslam’ın belirlediği doğruluk çizgisine ulaşması için doğru olmasını engelleyen her çeşit duygu düşünce ve davranıştan uzak durmaya çalışmasıdır. Toplumsal ve bireysel ahlakın anlam bulup ayakta kalabilmesi doğruluk erdemine sıkı sıkıya bağlanmakla olabilmektedir. Günümüzde sosyal hayatta bireylerin birtakım basit dünyevi menfaatler için doğruluktan saptıkları görülmektedir. Nitekim içerisinde yaşadığımız toplumda yalancılık, güvensizlik gibi birey ve toplumun ahlaki yapısını dejenere eden durumların yaygınlığı bu durumu desteklemektedir. Bu sebeple Müslüman birey özü sözü, eylemleri, düşüncesi kısacası bütün benliğiyle Allah'ın dosdoğru yoluna dosdoğru bir şekilde yönelmelidir.

2.4.Bireyin Sosyal Hayatına Dönük Ahlak Eğitimi

İnsan biyolojik yapısının yanında yaşadığı sosyal yapıda bir fert, kültür taşıyıcısı ve bu yapının bir ürünüdür (Kurt, 2012: 133). Birey yaşadığı sosyal yapıyla değer ve ahlak konusunda karşılıklı etkileşim geçirmekte bu sebeple yaşadığı sosyal yapıya katkıda bulunmakta ve etkin bir üyesi olmaktadır (Güngör, 2010: 15-16). Yalnız başına yaşamını sürdürmekte zorlanan bireyin etkileşimde bulunduğu ilk unsurlar aile, arkadaş gibi yakın sosyal çevresidir. Bu sebeple birey ahlak eğitiminde bu çevrelere de yer vermelidir.

2.4.1.Ailede Ahlak Eğitimi

Gelişim, bireyin doğum öncesinden başlayarak yaşamının sonuna kadar devam eden fiziksel, psikolojik ve davranışsal yönleriye sahip aktif bir süreçtir. Gelişim psikologları gelişimin tanımını yapmaktan ziyade kavram ve ilkeleri; gelişim aşamalarındaki sıraları, fizyolojik, psikolojik ve davranışsal yönleri; neden-sonuç ilişkilerini ele alıp açıklama girişiminde bulunmuşlardır (Yeşilyaprak, 2018: 31).

Psiko-sosyal gelişme bilişsel, duyuşsal ve ahlaki boyutları içeren karmaşık bir yapıya sahiptir. Ancak söz konusu boyutları birbirinden kesin sınırlarla ayırmak mümkün değildir. Çünkü bilişsel, duyuşsal ve ahlaki gelişim büyük ölçüde eş zamanlı olarak ortaya çıkan ve birbirlerini etkileyen bir özellik taşımaktadır (Aydın, 2001: 29).

Toplumsal yaşam olmadıkça bireyin şahsiyet özelliklerini ve ahlaki davranışlarını sergilemesi mümkün değildir. Nitekim tek başına büyüme ve gelişmeye itilen bireylerin olumsuzlukla neticelenen örnek hadiseleri bunu ortaya koymaktadır (Kurt, 2012: 13). Ahlaki eylemlerin birçoğunu ve bunların gerekçelerini yaşadığı toplumdan öğrenen birey, bu ahlaki davranışları uyguladığında özgür olur. (Güngör, 2010: 105). Birey yaşadığı sosyal yapıda iyi ve kötünün ne olduğunu kavradıktan sonra toplumun eğitici unsurlarından biri halini alabilmektedir. Birey için yaşadığı toplum bir eğitim ortamıdır. Bu ortamda birey önce eğitilen sonra da eğiten kimliğine sahip olmaktadır. Dolayısıyla yaşadığı toplumda bu rolleri üstlenen

birey için sosyal çevrede ahlak eğitimi önemli bir yere sahiptir. İlk sosyal çevre ise ailedir.

İslam ahlakında aile; “Kendileri ile huzur bulasınız diye sizin için türünüzden eşler yaratması ve aranızda bir sevgi ve merhamet var etmesi de O’nun delillerindedir. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için elbette ibretler vardır.” (Rum, 30/21.) ayetiyle huzur, sevgi ve merhametin kaynağı olarak vurgulanmakta ve bunun Allah’ın varlığının ve kudretinin bir delili olduğu dile getirilmektedir (Kaymakcan ve Meydan, 2014: 128). Bu sebeple ilahi hikmet, ailenin oluşumu ve neslin devamı için bir erkeğin eş edinmesini gerektirmiştir (Tûsi, 2007: 188). İslam’a göre aile kurulumunda esas unsur nikâhtır. Nikâh, evlenmelerinde herhangi bir engel bulunmayan erkek ve kadının yaptığı sözleşme ile ailenin meşrulaştırılmasıdır (Peker ve Kara, 2015: 174).

Gazâlî dinin emirlerinin evlenmeyi teşvik ettiğini belirterek evliliğin hikmetlerinden birini, bireyin evlenerek temel güdülerinden biri olan cinsellik güdüsünü kontrol altına alması olarak ifade etmektedir (Gazâlî, 1989: II, 60). Bireyin evlenmekle bu isteğini eğitip kontrol altına alması, yaşamının daha sonraki bölümünde Allah’a karşı olumlu davranışlar sergilemesine zemin hazırlayacaktır (Gazâlî, 1989: II, 61).

Gazâlî’ye göre evlenmek peygamber ahlakıdır. Bu sebeple birey, ahlak eğitimini tamamlamak için peygamber ahlakı olan evliliğe ihtiyaç duymaktadır (Gazâlî, 1989: II, 64). Bireyin evlilik ihtiyacı kapsamında evleneceği kadında bazı özelliklerin olması gerektiğini de belirten Gazâlî bunları; dindarlık, güzel ahlak, yüz güzelliği, maddi külfeti az olmak, doğurucu olmak, bakire olmak, ailesinin dindar olması, çok yakın akrabadan olmaması (Gazâlî, 1989: II, 97) olarak belirtmektedir. Bu bakımdan birey evleneceği kadında bu özellikleri göz önünde bulundurmalıdır. Zira daha önce ifade edildiği üzere eşlerin birçok özelliği kalıtım yoluyla çocuklara geçmekte ve çocuğun ahlaki gelişimi üzerinde etkili olmaktadır.

Gazâlî evliliğin faydalarına değinerek bunlardan ilkinin çocuk sahibi olma şeklinde belirtmektedir. Gazâlî’ye göre bu, Allah’ın bir nimetidir. Allah erkek ve kadını birbirlerine ihtiyaç duyacak özelliklerle yarattığı için cinsel birleşme bir

gerekliliktir (Gazâlî, 1989: II, 66). Bu gerekliliğin Allah'ın belirlediği sınırlar içerisinde gerçekleştirilmesi cinsel hayatta da ahlak eğitiminin gerekli olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Yüce Allah, bireyin üremesini sağlayan meninin rızasına uygun olarak akıtılmasını istemektedir (Bayraklı, 2009: 130). Dolayısıyla gücü yeten bir kimse evlenerek çocuk sahibi olduğunda Yüce Allah'ın belirlediği ahlak eğitimine katılmış olmaktadır.

Bireyin evliliğe veya karşı cinse ilgi duymaması bir kişilik bozukluğudur. Modern psikolojide şizoid kişilik bozukluğuna sahip bu kimseler, yakın ilişkilerde bulunmayı sevmezler, cinsel yakınlaşmaya ilgi duymazlar ve çok az etkinlikten zevk alırlar (Townsend, 2016: 612). Şizoid özelliklerini taşıyan bu bireylerin Yüce Allah'ın ve Hz. Peygamber'in öngördüğü eğitim faaliyetinden yüz çevirdiği ifade edilebilir.

Gazâlî, evlenmenin diğer faydasını ibadete teşvik edilmek için eşiyile oynamak ve şakalaşmak suretiyle kalbi rahata kavuşturmak olduğunu belirtmektedir (Gazâlî, 1989: II, 79). Günümüzde modern dönemin getirdiği yaşam koşullarının bireye sürekli stresli ve zor koşullar altında yaşamayı dayatması bireylerde psikolojik ve biyolojik çöküntülere yol açmaktadır. Bireyin fitratında yer alan gülme, şakalaşma gibi duygularını dışarı çıkarması bu çöküntüleri geciktirebilmekte veya ortadan kaldırmaktadır. Bu anlamda birey ailesine karşı şakalaşıp oynamak suretiyle sağlıklı bir kişilik geliştirmekte ve sağlıklı aile oluşumuna katkı sağlayarak bu faydayı elde edebilmektedir.

Gazâlî'ye göre evlenmenin başka bir faydası da aile efradının haklarını yerine getirmek, onların olumsuz davranışlarına tahammül edip terbiyeleri ile uğraşmak ve nefisle mücadele ederek nefsin tepkilerini kontrol altına almaktır. (Gazâlî, 1989: II, 82). Bu açıdan bakıldığında birey, aile içerisinde hem öğrenci hem öğretmen olarak değerlendirilebilir. Öğretmen olması; dışarıda gerçekleştirdiği katı ve sert tutumları kontrol altına alarak ailesine karşı şefkat ve merhametle muamele etmesi, rol model olması, onların terbiye ve eğitimleri ile uğraşmasıdır (Gazâlî, 1989: II, 82). Öğrenci olması ise bütün bu yaptıklarında tahammül ederek sabrı öğrenmesi olarak belirtilebilir. Gazâlî'nin bu anlayışı modern eğitimde önemle üzerinde durulan rol

model olma ve sevgiyi kazanma gibi hususların aile büyükleri tarafından sergilenmesinin ailedeki çocukların ahlaki gelişimleri üzerinde önemli bir işleve sahip olduğu anlayışıyla örtüşmektedir (Oruç, 2011: 170). Zira çocukluk dönemindeki bireylere örnek alacakları rol modeller sunulmadığı takdirde başka rol model arayışına girerler. Bunun sonucunda ise, içerisinde yaşadığı toplumla çatışan yeni bir neslin ortaya çıkması kaçınılmaz olur (Gözütok, 2016: 74).

Evlenmeyle temel yapı taşları kurulan aile, anne-baba ve çocuklardan meydana gelen sosyal yapının en temel parçasıdır (Çağrı, 2015: 203-204). Birey ahlak eğitimi tamamlamak için iç ve dış etkenlere gereksinim duyar. Bireyin çocukluk dönemindeki ahlak eğitiminde dış etkenlerin katkısı oldukça fazladır (Yavuz, 1983: 68; Köylü, 2015: 86). Bu anlamda ailenin birey için önemi, sadece maddi ihtiyaçlarının karşılandığı bir kurum değildir (Aydın, 2003: VII, 127).

Aile, bireyin psikolojik ve sosyal gelişiminin yanında ahlaki gelişimi ve eğitimi üzerinde de etkilidir (Köylü, 2015: 86). Ailenin eğiticilik fonksiyonu onun içsel yapısıyla ilgilidir. Kendi içerisinde tutarlı bir yapıya sahip aile, ahlak eğitiminin ilk basamağı olan sevgi ve sempati duygularının geliştiği güzel bir eğitim yeri olur (Bilici, 2015: 108).

İslam'da da bireyin ilk eğitim-öğretim yeri olan aileye büyük önem verilmektedir. Çünkü birey, öğrenme faaliyetine küçük yaşlarda başlar. Ailede ilk olarak baba bu faaliyetten sorumludur. Ancak bu sorumluluk bazen de anneye kalabilmektedir (Gözütok, 2014: 216). Zira bu sorumluluğu Gazâlî de; “Kendinizi ve ailenizi yakıtı insanlar ve taşlar olan cehennem ateşinden koruyunuz.” (Tahrim, 66/6.) ayetini aktararak vurgulamaktadır (Gazâlî, 1989: III, 155). Bunun için ailedeki bireyler sevgi ve merhametle birbirlerine yaklaşarak bu görevi yerine getirmeli ve davranışlarını düzeltmelidirler. Bu görev ihmal edilirse bireyde bulunan bir amaca doğru geliştirme özelliğine yani fitratına aykırı davranılmış olur (Öztürk, 1999: 28). Çünkü İslam'da anne babanın en önemli görevlerinden biri, çocuğun temel ahlak eğitimlerini yerine getirmektir (Dündar, 2011: 29). Ailenin bu çerçevede aktardığı değerlerin bireyin kişiliği ile bütünleşmesi gerekmektedir. Kişilikle bütünleşmeyen değerlerin bireye aktarılması durumunda kendisine fayda vermeyen ve yüzeysel bir

yapıya sahip olmaktadır (Yılmaz, 2010: 55). Bu sebeple bireyin ailede sağlıklı din ve ahlak eğitimi alması önemlidir (Ay, 1997: 9-10).

Gelişimin en hızlı ve yoğun olduğu dönem çocukluk dönemidir. Bu sebeple psikologların çoğu, teorilerini çocukluk dönemi kapsamında oluşturmuşlardır. Modern dönemde psiko-sosyal gelişim kuramcıları da bireyin ahlaki eylemlerinde çocukluk döneminin önemli bir etkisinin bulunduğunu belirtmişlerdir. Bu psikologlardan biri de bu alanda genel kabul gören görüşlere sahip E. Erikson'dur. Erikson'a göre sosyal gelişimde bireyin çözmesi gereken bazı aşamalar ve karmaşalar yer almaktadır. Belli bir aşamanın başarı ile atlatılması, sonraki aşamaya sağlıklı bir şekilde ulaşmanın ön şartıdır. Çünkü kişilik önceki evreye takıldığı için tam olarak gelişemez. Gelişiminin sağlanabilmesi için uygun yaşantısal deneyimler geçirilmesi gerekmektedir (Aydın, 2001: 85).

Gazâlî yukarıda belirtilenler doğrultusunda bireyin çocukluk dönemindeki eğitiminin en zor ve önemli işlerden biri olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda çocuğun manevi dünyasının ve kalbinin bu dönemde tertemiz olduğunu, anne ve babanın rolünün psiko-sosyal gelişimi üzerinde etkili olup ahlaki yapısını şekillendirdiklerini savunmaktadır (Gazâlî, 1989: III, 155). Ayrıca çocuğun iyi ve kötüyü kabul edebilecek özelliklerle yaratıldığını belirten Gazâlî, bunu desteklemek için de; "Her çocuk fitrat üzere doğar ancak anne ve babası onu Yahudi, Hristiyan ve Mecusi yapar." (Müslim, Kader, 6755/1865.) hadisini hatırlatmaktadır (Gazâlî, 1989: III, 158-159). Gazâlî'nin bu yaklaşımı, insanın doğuştan tamamen günahkâr olup bu günahkârlığın kalıtım yoluyla sonraki nesillere aktarıldığı fikrine karşı çıkıştır. Gazâlî'nin bu karşı çıkışı, daha önce ifade edildiği üzere, insan zihninin her türlü düşünce ve etkiden uzak olduğunu savunan Salzman'ın (Oruç, 2011: 50) görüşü ile örtüşmektedir. Gazâlî, çocukluk dönemindeki bireyin kalbinin henüz tam gelişmediği için, istenen şekli alabileceğini, kendisine iyilik veya kötülük özelliklerinin rahatlıkla yerleştirilebileceğini ifade etmektedir. Bu bağlamda Gazâlî, bireyin eğitiminde anne-baba ve eğitimcilerin önemli bir etkisinin olduğunu dile getirmektedir (Gazâlî, 1989: III, 155).

Gazâlî, “Beşikten mezara kadar ilim öğreniniz.” ifadesindeki beşik kavramının farklı anlamlar içerdiğini belirtmektedir. Gazâlî daha önce ifade edilen bireyin ilk eğitim yerinin anne rahmi oluşu fikrini biraz daha geriye götürerek ilk eğitim ortamının meninin oluşumunu sağlayan babanın beli olduğunu belirtmektedir. Gazâlî’nin bu görüşü çocuğun babasının ahlaki kişiliğinden etkilendiğini, ilk terbiyeyi burada aldığını ve babanın ahlaklı olması gerektiğini hatırlatmaktadır. Ona göre ikinci beşik, annenin rahmidir. Çocuğun burada da annenin ahlaki kişiliğinden etkilendiğini, bu sebeple annenin ahlaklı, dindar ve namuslu olması gerektiğini belirtmektedir. Üçüncü beşiğin de bilinen beşik olduğunu, artık anne ve babanın çocuklarını burada iyi terbiye edip güzel yetiştirmeleri gerektiğini hatırlatmaktadır (Gazâlî, 2017b: 192). Bütün bu ifadelerden Gazâlî’nin görüşünün bireyin doğuştan günahkâr olmadığı ancak günahkâr olmaya yönelecek bazı temel özellikleri ebeveyni aracılığıyla kazandığı anlaşılmaktadır.

Gazâlî, bireyin çocukluk döneminde ihtiyaçlarının karşılanmaması durumunda kötü ahlaklı ve kişiliği bozuk bir kimse olacağını belirtmektedir (Gazâlî, 1989: III, 155). Tıpkı Gazâlî gibi Erikson da çocukluk döneminde bireyin psiko-sosyal gelişimine dikkat edilip bu yöndeki ihtiyaçları giderildiğinde sağlıklı bir benlik algısı kazanacağını belirtmektedir. Psiko-sosyal gelişimi iyi olan bireylerin mutluluk duyguları içerisinde dış dünya ile iletişime geçerek hayatlarını anlamlandıracaklarını bu ihtiyaçları giderilmezse sosyal ilişkilerinde problemlili bir kişilik oluşturmaya eğilimli olacaklarını hatırlatmaktadır (Aydın, 2001: 85-87). Bu açıdan bakıldığında Gazâlî ve Erikson’un çocukluk dönemindeki psiko-sosyal eğitime yönelik temel yaklaşımlarının aynı olduğu görülmektedir.

Bireyin ailedeki ahlaki eğitiminin sadece erken çocukluk dönemi ile sınırlı olmadığını belirten Gazâlî, ergenlik çağına ulaşan kişinin de ailesi tarafından kontrol edilmesi gerektiğine değinmektedir. Bunun başlangıcı olarak utanma duygusunun ortaya çıkmasını vurgulamaktadır (Gazâlî, 1989: III, 155). Dolayısıyla gelişimin önemli esaslarından biri olan kritik dönemde Gazâlî, kritik davranışın “Utanma” olduğunu belirtmektedir. Zira kritik dönem; “Bireylerin becerileri kazanma ve öğrenme konusunda avantajlı olduğu” dönemdir. Bu dönemde belirgin olan bazı özelliklerin uyarılması önemli bir yere sahiptir (Yeşilyaprak, 2018: 33). Gazâlî’nin

belirttiği ve utanma duygusunun kritik görev üstlendiği bu dönem, aynı zamanda bireyin olgunlaştığı, iyiyi kötüden, güzeli çirkinden ayırt ettiği, aklın fonksiyonlarının tam anlamıyla harekete geçtiği dönemdir.

Bireyin utanmaya başlamasını Allah'ın kendisine sunduğu bir hediye olarak ifade eden Gazâlî, bu durumun çocuğun ahlaki olgunluğuna katkıda bulunarak aklının kemale ereceğinin bir habercisi olduğunu belirtmektedir. Gazâlî ayrıca utangaç olan bir çocuğun başıboş bırakılmayıp onun bu utangaçlığının ahlak eğitiminde kullanılması gerektiğini hatırlatmaktadır (Gazâlî, 1989: III, 156). Psiko-sosyal gelişimde Erikson, bireyin özerk olma çabalarına baskı uygulanmasının yetenek kaybına ve utangaç, çekingen bir kişilik oluşumuna yol açacağını belirtmektedir. Nitekim aşırı utangaç olan bireylerde başkalarına bağımlı, rahatça dışlanabilen ve kendinden utanan pasif bir kimlik oluşabilmektedir (Aydın, 2001: 87). Erikson bu dönemde özerk olmaya çalışan bireyin baskıya maruz bırakılıp dışlanarak aşırı bir utangaçlığa sürüklenmemesini önermektedir. Dolayısıyla Gazâlî ve Erikson bireyin utanma davranışının, bireye baskı uygulamadan ve başıboş bırakılmadan eğitilmesi gerektiğini belirtmektedirler.

Gazâlî, bu görüşüyle bağlantılı olarak; “Ey Âdem! Sen ve eşin cennette kalın. Dilediğiniz yerden yiyin. Fakat şu ağaca yaklaşmayın. Yoksa zalimlerden olursunuz.” derken şeytan, kendilerinden gizlenmiş olan avret yerlerini onlara açmak için kendilerine vesvese verdi ve dedi ki: ‘Rabbiniz size bu ağacı ancak, melek olmayasınız, ya da (cennette) ebedî kalacaklardan olmayasınız diye yasakladı. Şüphesiz ben size öğüt verenlerdenim.’ diye de onlara yemin etti. Bu suretle onları kandırarak yasağa sürükledi. Ağaçtan tattıklarında kendilerine avret yerleri göründü. Derhal üzerlerini cennet yapraklarıyla örtmeye başladılar. Bunun üzerine Allah onlara, ‘Ben sizi o ağaçtan menedip Şeytan size apaçık bir düşmandır, demedim mi?’ diye seslendi.” (A’raf, 8/19-22.) ayetlerini aktarmaktadır. Bu ayetlerden de anlaşılacağı üzere bireyin sağlıklı bir kişilik geliştirmesi utanma duygusuna sahip olmasına bağlıdır. Çünkü avret yerinin açıldığının fark edilerek hemen örtülmeye çalışılması utanma duygusunun geliştiğinin ve sağlıklı bir kişilik oluşumuna işaret etmektedir. Bundan yola çıkarak Allah’ın yasakladığı haram bir lokmayı yemek ile utanma duygusunun ortaya çıkması arasında önemli bir paralellik bulunduğu

söylenbilir. Haram lokma yemek bireyin utanma duygusunu yok eder. Utanmanın ortadan kalkmasıyla da birey her türlü kötülüğü rahat bir şekilde yapabilir. Bu durumda bireyin haram lokma yeme davranışının bedensel ve psiko-sosyal eğitimle yakın bir ilişkisinin olduğu söylenebilmektedir. Bu durum daha önce ifade edilen helal veya haram yiyeceklerle beslenmenin bireyin olumlu veya olumsuz davranışlarını etkilediği görüşünü de desteklemektedir

Gazâlî, bireyin çocukluk döneminde olumlu niteliklerle donatılarak temel psiko-sosyal davranışların kendisine kazandırılmasının ergenlik dönemine daha sağlıklı ve donanımlı gireceğini haber vermektedir (Gazâlî, 1989: III, 156). Gazâlî'nin bu söyleminin Erikson ve Freud'un kişilik gelişimlerinde ifade ettikleri "Bir aşamanın başarı ile atılması, sonraki aşamanın sağlıklı geçmesine yol açar." ilkesine (Aydın, 2001: 85) uygun olduğu görülmektedir. Çünkü her iki yaklaşımda da gelişimsel basamakların birbirleri ile bağlantılı olup birbirlerini destekledikleri görülmektedir.

Gazâlî, çocukluk dönemindeki bireye kıssalardaki örneklerden faydalanarak güzel ahlaklı kimselerin hayatları hakkında bilgi aktarılması gerektiğine değinmektedir (Gazâlî, 1989: III, 156). Gazâlî'nin kısya yoluyla eğitim hususundaki bu görüşü modern eğitimde de bir metot olarak uygulanmaktadır. Bu bakımdan daha önceden değinildiği gibi çocukluk dönemi bireyin zihinsel, duyuşsal, psiko-motor becerilerinin kazanıldığı ve öğrenim faaliyetinin en yoğun olduğu dönemdir. Çocukluk döneminde birey, kendisini taklit yoluyla örnek alacağı, davranışlarıyla kendisini özdeşleştireceği, eylemlerini benimseyeceği bir rol model arayışı içerisine girer (Oruç, 2011: 172). Bu dönemde çocuk hikâye, masal ve kıssalara büyük ilgi duymaktadır. Kıssa ve hikâyeler çocuğun dini hayal gücünü ve duygusunu harekete geçirmekle beraber, eşyanın içinde ve ötesinde gizli güçlerin varlığı düşüncesinin gelişimini hızlandırır (Yavuz, 1983: 40). Bunun yanında çocuklar kıssalar aracılığıyla iyi-kötü, haklı-haksız gibi karakterleri görerek kendilerini bunlarla özdeşleştirme yoluna gidebilirler. Bu sebeple kıssalar eğitsel açıdan hayatı öğretmesi, çevreyi tanıtmayı, çocuğun hayal dünyasını harekete geçirmesi gibi önemli faydaları içermektedir.

Kıssalar bireyin ilerleyen dönemlerde karşılaştacağı hayatın gerçekliklerine dair bazı ipuçlarına ulaşması, zihinsel ve ahlaki gelişim açısından da büyük öneme sahiptir (Oruç, 2011: 172-173). Kur'an da ruh, akıl ve beden terbiyesinde mutlak anlamda kıssalara yer vermektedir. Kur'an kıssaları her çeşit eğitim, irşad ve yöntemlerle dolu bir hazinedir (Kutub, 1977: 274). Bu sebeple Gazâlî'nin çocuk eğitiminde kıssalarla anlatım yöntemine başvurulması gerektiği düşüncesine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Gazâlî, çocukluk dönemindeki bireyin psiko-sosyal eğitiminde mükâfata da özellikle yer vermektedir. Güzel bir davranış gerçekleştiren bireyin maddi veya manevi ödüllerle davranışının pekiştirilmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Olumsuz davranış gerçekleştirildiğinde ise hemen cezaya başvurulmayıp ilk olarak bu hataya göz yumulması gerektiğini hatırlatmaktadır (Gazâlî, 1989: III, 156). Gazâlî'nin bu görüşü Erikson'un girişkenliğe karşı suçluluk evresi ile örtüşmektedir. Bu dönemde çocuk motor ve dil gelişimlerini sağladığı için fiziksel enerjisini çeşitli etkinliklerle ortaya koymak ister. Bu aşamada çocuğun enerjisinin olumlu şeylere yönlendirilmesi gerekir. Çocuk bu hareketliliği esnasında problemler sergileyebilir. Bunun için çocuğa ağır ve katı ceza verilmesi girişimcilik ruhunun yok olmasına yol açabilir. Dolayısıyla çocuğun bir eylemi yapması ve yapmaması gereken durumlarda ödül ve cezanın dengeli bir şekilde kullanılması, girişkenliğin olumlu bir şekilde çözülmesini sağlar (Aydın, 2001: 88). Buna göre, çocuğun yapmış olduğu bir hatadan dolayı ilk olarak birincil cezaya başvurulmayıp yanlış davranışın görmezden gelinmesi, sonra ise davranışın sebepleri üzerinde düşünülmesi gerekir. Davranışın tekrarı neticesinde göz teması, fiziksel yakınlıkta bulunma gibi dolaylı uyarılar yapılmalı (Yılmaz, 2016: 212) ve çocuğun davranışlarının desteklenip desteklenmediği kendisine hissettirilmelidir.

Ailedeki mutluluğun kaynağı karşılıklı sevgi ve saygıya dayanan ahlaki ödevlerin yerine getirilmesidir. Bu görevlerin yerine getirilmesi için başta anne ve babalar olmak üzere ailenin tüm fertleri ahlaki yönden kendilerini eğitmek zorundadır. Bunun için de evlilikten itibaren başlayan bir ahlak eğitimine ihtiyaç vardır. İslami kurallara göre evlenen birey, temel fizyolojik güdüsünü kontrol altına alarak aile ortamında ilk eğitimini gerçekleştirmektedir.

Çocukluk döneminde birey boş bir sayfa gibi düşünülerek ahlak eğitiminde düzenli bir yol izlenmeli ve ahlaki kişiliğine güzel şeyler yazılmalıdır. Çocuklar ahlaki davranışları taklit yoluyla öğrenmektedirler. Dolayısıyla bu dönemde kayıt cihazı gibi olan çocukların anne ve babalarını gözlemleyerek taklit yoluyla davranışlarını kazanım haline getirdikleri için anne ve babalar bilinçli ya da bilinçsiz olarak çocuklarını her an eğittiklerini unutmamalıdır.

2.4.2.Öğretim Ortamında Ahlak Eğitimi

Öğretim; “Öğrenmeyi gerçekleştirmeye yönelik ortamsal koşulların planlanması, uygulanması ve değerlendirilmesi süreci”dir. Bu açıdan öğretme, gerçekleştirilmek istenen davranışların bütün bireylere etkili bir şekilde kazandırılması için yapılan her türlü faaliyettir (Aydın, 2001: 257). Bireyin Allah rızasını kazanmak amacıyla eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunması namaz, oruç, dua, gibi ibadetlerden daha üstündür. Bu üstünlük bireyin sahip olduğu bilginin faydasının, hem kendisine hem de başkalarına yönelik olmasından ileri gelmektedir. Nitekim bilgi aynı zamanda kendisi dışında kalan ibadetleri düzeltme özelliğine de sahiptir (İbn Cema, 2011: 66).

Her eğitim sisteminde olduğu gibi İslami eğitim sisteminde de bazı özellikler ve ilkeler mevcuttur. Zira bir eğitim sisteminin sahip olduğu nitelikler o sistemin genel sınırlarını çizen unsurlardır (Gözütok, 2012b: 29). Mesela İslami eğitimin hürriyet, sevgi ve hidayet (Bayraklı, 2009: 136, 184, 186) gibi ilkeleri bulunduğu gibi iyi insan yetiştirmek, taklidi kaldırmak, söz ve davranışı birleştirmek (Bayraklı, 2009: 271, 276, 279) gibi gayeleri de bulunmaktadır.

İslam'ın doğuşundan itibaren bütün insanlığı eğitip onları ahlaki olgunluğa kavuşturmada Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu gayret ve çaba, onun bütün ömrü boyunca gerçek bir aktif öğretmen olduğunu ve gerçekleştirdiği faaliyetin de bireysel ve toplumsal eğitim faaliyeti olduğunu gözler önüne sermektedir (Gözütok, 2014: 175-176). Nitekim Hz. Peygamber de bu durumu: “...Ben bir öğretmen olarak gönderildim.” (Müslim, Talak, 3690/861.) diyerek ifade etmiştir.

Birey, öğretim faaliyetini gerçekleştirmek için öğrenme ortamında bir takım ahlaki davranışları gerçekleştirmelidir. Çünkü öğrenme ortamında gerçekleştirilecek bu davranışlar ve psikolojik hazırlık süreçleri, öğretmen ve öğrenci arasındaki iletişimin daha verimli, eğitim faaliyetinin de başarılı olmasını sağlar (Akbaba, 2016: 14). Gazâlî, bireysel ahlak kapsamında öğrenme ortamında öğrenci ve öğretmenin gerçekleştirecekleri ahlaki davranışları şu şekilde ifade etmektedir:

Öğrencinin Ahlak Eğitimi

Gazâlî, öğrencinin kazanması gereken ahlaki davranışları bazı maddelerle ele almaktadır.

1. Birey maddi açıdan eğitim faaliyetine hazırlandığı gibi manevi açıdan da kendisini hazırlamalıdır. Bunun için birey ilk önce kalbini temizlemelidir. Gazâlî kalp temizliğini açıklarken; "...Din temizlik üzerine kurulmuştur..." (Suyûti, I, 3369.) hadisini aktarmakta ve bunun bireyin hem fizyolojik hem de psikolojik temizliğini kapsadığını belirtmektedir. Ayrıca Tövbe Sûresi'nin 28. ayetinde geçen; "Müşrikler pisliktir." ayetinin de maddi pislik değil, manevi bir pislik olarak anlam kazandığını vurgulamaktadır (Gazâlî, 1989: I, 122). Gazâlî'nin kalp temizliğini gerekli gören bu görüşü modern dönem eğitim psikologları tarafından hazırbulunuşluk olarak ifade edilmektedir. Hazırbulunuşluk; "Bireyin belli bir davranışı kazanmaya ve gerçekleştirmeye yönelik gelişim ve öğrenme durumlarının uygun düzeyde olmasıdır." (Başaran, 2005: 407). Birey kalbini kötü arzu ve isteklerden temizlemediği takdirde kendisine sunulacak eğitim faaliyeti etkisiz ve anlamsız kalacaktır (Gazâlî, 1989: I, 122). Dolayısıyla öğretim ortamındaki ilk ahlak eğitimi, kalbin temizlenip hazırbulunuşluğun sağlanmasıdır. Modern dönem psikologları da öğrencinin hazırbulunuşluğu gerçekleşmediği takdirde eğitimin verimsiz olacağını ifade etmektedirler (Başaran, 2005: 407).

2. Öğrencinin dünyaya yönelik ilgi ve isteklerini azaltıp ailesinden uzaklaşmasını sağlamak. Gazâlî bu bağlamda; "Allah bir adamın göğsünde iki kalp yaratmamıştır." (Ahzab, 34/4.) ayetini hatırlatmakta ve bireyin bu isteklerini birçok kola ayrılmış suya benzeterek bunların bir süre sonra yok olacağını savunmaktadır. Bu sebeple birey eğitime odaklanmalı ve gerçekleştireceği bu faaliyetten mümkün

olduğunca faydalanmaya çalışmalıdır (Gazâlî, 1989: I, 124). Bireyin ailesinden ve dünya isteklerinden yüz çevirmesi, yapacağı eğitim faaliyetine yönelik dikkat ve motivasyonunu arttırıcı bir yaklaşımdır. Ailesinden ve dünya isteklerinden uzaklaşan birey, eğitimine odaklandığında daha iyi bir sonuç alabilir. Dolayısıyla bireyin öğretim ortamına odaklanıp çevresel koşullardan uzaklaşması bir gerekliliktir.

3. Öğrencinin ders aldığı hocasına karşı hürmetkâr ve mütevâzi olması. Gazâlî'ye göre kibirlenip hocasını küçük gören kimse, eğitimsiz olmakla beraber gerçekleştirdiği eğitim faaliyetinden de istediği sonucu alamaz. Tümsek olan yerlerde su tutunamadığı gibi hocasına karşı büyüklenen kimseye de ilim yerleşmez. Gazâlî'ye göre bilgi, bireyi ebedi kurtuluşa ulaştırın yol ve yöntemdir. Bu açıdan bireyi eğiten ve onu ebedi kurtuluşa ulaştırma gayretinde olan hocasına karşı birey, kendini ahlaki yönden eğitmeli ki bu eğitim faaliyeti kendisini manevi anlamda daha üst seviyelere taşıyabilsin (Gazâlî, 1989: I, 125). Gazâlî, bireyin bilgiyi almada yağmura susamış çorak arazi gibi aç olup çoğu zaman kendi fikrini bırakıp hocasının görüşünü kabul etmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu anlamda; “Bilgi mü’minin kaybolmuş malıdır, onu nerede görürse alır.” (İbn Mace, Hikmet, IV, 1/4169.) hadisinden hareketle birey, hocasına ahlaki gelişimine olan katkısından dolayı teşekkür etmelidir (Gazâlî, 1989: I, 126). Birey eğitim faaliyetinde güç ve potansiyelinin farkında olmalıdır. Kendi sınırını bilmeyen ve eğitim düzeyinin farkında olmayan bireyin hocasına karşı kibirlenmesi kuvvetle muhtemeldir. Bu sebeple birey, hocasına karşı kibirlenmek yerine ona karşı son derece mütevâzi olup kendisinden en üst düzeyde faydalanmaya çalışmalıdır.

4. Gazâlî, eğitim-öğretim sürecinde bireyin düzensiz bir şekilde ilim öğrenmesinin doğru olmadığını, bireyin bunu yaparken bir önem sırası oluşturması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Gazâlî bireyin ömrünün her ilim dalında uzmanlaşmasına imkân vermemesini buna gerekçe göstermektedir. Önem sırası oluşturan bireyin zorunlu bilgilerden sonra ahirete yönelik ilim dalları ile meşgul olması gerektiğine değinen Gazâlî, bunun en son gayesinin ise, “Marifetullah” yani “Allah’ı bilmek” olduğunu ifade etmektedir. O’na göre Marifetullah; “Bireyin sürekli mücahede (nefsin isteklerine karşı savaşmak) ile kalbini temizlemesi ve bu yolla Allah’ın kulun kalbine bıraktığı kesin (yakini) bilgidir.” (Gazâlî, 1989: I, 129).

Gazâlî'nin belirttiği bu yaklaşım modern dönemdeki eğitim sürecinde de önemlidir. Zira modern eğitimde bireyin bir sistematığe bağlı olmaksızın karışık bir şekilde öğrenme faaliyetini gerçekleştirmesi eğitim sürecinde aksaklıklara yol açmaktadır (Özkan, 2016: 38).

5. Gazâlî, bireyin bir ilmi bitirmeden ve hayatına uygulamadan diğer ilme başlamaması gerektiğini ifade etmektedir (Gazâlî, 1989: I, 129). Birey elde ettiği bilgiyi davranışa dönüştürmelidir. Zira aşama aşama öğrenilen ve davranışa dönüştürülen bilgilerin daha kalıcı ve faydalı olduğu düşünülmektedir. Gazâlî ayrıca bir ilmin özünün bilinmesi gerektiğine dikkat çekerek bireyin bilim adamlarının tartışmalarına bakıp bir ilmin faydalı veya zararlı olmasına hükmetmemesi gerektiğini vurgulayarak Hz. Ali'nin şu sözünü aktarmaktadır: “Hakikat insanlara bakarak tanınmaz, sen önce hakkı tanı ki hakikat ehlini tanıyabilesin.” (Gazâlî, 1989: I, 130). Dolayısıyla birey ilim öğrenmede aşamalı bir yol izlediğinde öğrendiklerini yaşamına yansıtması daha kolay olmaktadır. Ayrıca ilimlerde gereğinden fazla bilgiye ulaşmak yerine bilginin ana esaslarını kavramanın daha önemli olduğu söylenebilmektedir.

6. Gazâlî'ye göre ilim öğrenmek isteyen bireyin amacı, kalbini temizleyerek ahlaki davranışlar sergilemek ve ahirette Allah'ın rahmetine ulaşmak olmalıdır. Dünyalık mal ve makam elde etme gayesi taşıyan birey eğitim sürecindeki gerçek hedef olan Marifetullah'a ulaşamaz (Gazâlî, 1989: I, 130). Bu sebeple bireyin öncelikle bu eğitim sürecinde amacını net olarak belirlemesi gerekir. Çünkü öğrenmenin kalıcılığını sağlamak için bireyin neyi, niçin yapması gerektiğini bilmesi gerekir (Aydın, 2011: 12). Gayesini belirleyen birey, ahlak eğitiminde bir bilinç kazanarak yaptığı eylemleri neden yaptığı noktasında bilgi sahibi olur. Bu durum da bireyin aldığı ahlak eğitiminden maksimum düzeyde fayda elde etmesine yol açar.

Öğretmenin Ahlak Eğitimi

Öğretim ortamında en önemli unsurlardan biri de öğrenciyi eğitim faaliyetine tabi tutan ve bilgiyi aktaran öğretmendir. Öğrencinin öğrenme ortamında sergilemesi gereken ahlaki davranışlar olduğu gibi öğretmenin de bu anlamda sergilemesi gereken davranışlar bulunmaktadır.

Gazâlî, bir eğitimcinin gözetmesi gereken ahlak ilkelerini ve kendisini bu yönde eğitici ahlaki davranışları şu şekilde ifade etmektedir:

1. Eğitim sürecinde öğretmenin gerekliliğini belirten Gazâlî, bireyi ahirete hazırlayarak gönül veren eğitimcilerin ilk özelliğini sevgi ve merhamet olarak belirtmektedir (Gazâlî, 1989: I, 125). Modern dönem eğitim psikologları tarafından da eğitimcinin sevgi ve merhamet göstermesinin eğitimde önemli bir yeri olduğu ifade edilmektedir. Öğrencisinin sevgisini kazanamamış ve öğrencisinin kendisine nefret duyduğu bir eğitimci, eğitim faaliyetlerinde etkili olamaz. Çünkü öğretmenini sevmeyen birey onun öğrettiklerine karşı algılarını kapatır. Kendisine aktarılan bilgi ne kadar önemli olursa olsun yine de öğretmenini dikkate almaz. Bu bakımdan eğitimin anahtarı sevgidir. Eğitimci bu anahtara ulaşamadığı müddetçe öğrenci üzerinde etkili olması mümkün değildir (Yılmaz, 2016: 126-134).

2. Gazâlî'ye göre öğretmenin sahip olması gereken bir diğer ahlaki özellik de herhangi bir menfaat için eğitim vermemektir. Ona göre öğretmenin eğitimdeki asıl gayesi Allah'ın rızasını kazanmak olmalıdır. Öğretmen öğrettiği bilgiden dolayı öğrencilerinden bir teşekkür beklememeli, aksine öğrenciler bilgi tohumu ekmesi için kalplerini ona açtıklarından öğretmen öğrencilerine teşekkür etmelidir (Gazâlî, 1989: I, 136). Öğretmen, öğrenciye bilgilerini unutmama ve yenileme fırsatı verdiği için teşekkür etmelidir. Öğretmenin Allah rızası dışında yaptığı öğretim faaliyeti öğrenci üzerinde çok fazla etkili olmadığı gibi öğretmenin Allah'ın rızasını kazanmasına da bir engel oluşturabilmektedir.

3. Öğretmenin bir başka ahlaki özelliği, öğrencilerine öğüt vererek onların ahlak eğitimlerine katkıda bulunmaktır. Öğretmenin verdiği öğüt öğrencinin olumsuz ahlaki davranışını düzeltmesi yönünden önemli bir yere sahiptir. Öğretmen öğrenciye vermesi gereken öğütleri en ince ayrıntısına kadar bütün yönleriyle sunmalıdır (Gazâlî, 1989: I, 137). Bu açıdan öğretmenin öğüt vermesiyle öğrenci, olumsuz ahlak davranışlarını düzelterek değişim elde etmekte ve olumlu ahlaki davranışlara yönelebilmektedir.

4. Gazâlî'ye göre öğretmen öğrencinin yaptığı hatalardan dolayı doğrudan değil; dolaylı yönden öğrenciyi uymalıdır. Gazâlî fiziksel cezanın, utanma

perdesinin yırtılmasına, yapılan yanlışlarda ve kötü ahlakta ısrar edilmesine sebep olacağını savunmaktadır (Gazâlî, 1989: I, 137-138). Çünkü sürekli doğrudan azarlama ve fiziksel cezaya maruz kalan birey, belli bir süre sonra buna alışır. Bu alışkanlık, bireyin hata ve günah işlemede kendisini daha rahat hissetmesine yol açtığından utanmaz ve kötü ahlaklı bir kişiliğe sahip olmasına vesile olmaktadır.

5. Gazâlî'ye göre öğretmenin diğer ahlaki özelliği bildiği şeyi öğrencisinin anlayış ve seviyesine göre öğretmektir. Çünkü öğrencinin seviyesine uygun olmayan bilgiler onun zihnini bulandırır ve içinden çıkılmaz bir hal alır. Bunun sonucunda ise öğrenci eğitim-öğretim faaliyetinden soğur (Gazâlî, 1989: I, 138). Nitekim öğrencilerinin ilgi, istek ve gereksinimlerini dikkate almayıp öğrencilerini hiç bilmedikleri ağır bir öğretim faaliyetine katan bir öğretmenin, öğrencisine iyilik yerine kötülük yaptığı söylenebilmektedir. Çünkü öğrencinin gereksinimleri ve seviyesi dikkate alınmadan yapılan faaliyetlerinin belirlenen hedeflere ulaşması mümkün görünmemektedir.

6. Bireyler yaş, statü, benzerlik gibi özelliklerle başkalarını örnek alarak davranışta bulunurlar (Kaya, 2012: 85-86). Gazâlî'ye göre öğretmenin bir başka ahlaki özelliği bildiklerini uygulamaktır. Öğretmenin sözleri ile eylemleri birbiri ile tutarlı olmalıdır. Gazâlî, mutlak anlamda salt bilgiyi uygulanmadığı müddetçe anlamsız görmekte ve böyle bir bilginin sahibine veya başkasına fayda vermeyeceğini ifade etmektedir (Gazâlî, 1989: I, 140). Bu anlamda ahlak eğitimi konularının bilmekten ziyade uygulamaya dönük boyutunun daha önemli olduğu, bunu gerçekleştirecek kimselerin de toplum içerisinde önemli bir yere sahip eğitimciler olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla eğitimcinin, örnek olup ahlak sahibi oluşunu ortaya koyması için söyledikleri ile uyumlu ahlaki davranış sergilemesi gerekmektedir (Oruç, 2009: 170). Öğretmen ahlaki davranışın bir gereği olarak söylediklerini uygulayarak rol model olmalı, öğrencilerin ahlak eğitimlerine katkıda bulunmalıdır. Öğrenciler kendilerine aktarılacak bilgileri içselleştirmek için örnek alacakları rol modellere ihtiyaç duyarlar. Onlar için en etkili rol modellerden biri de kendilerini eğiten öğretmenleridir.

Gazâlî, ahiret âlimi diye ifade ettiği en iyi eğitimcilerde bulunması gereken ahlaki özellikleri ise Şu Şekilde sıralamaktadır:

1. Bilgiyi dünya menfaatini elde etmek için kullanmamak (Gazâlî, 1989: I, 146).
2. Kendisinin yapmadığı bir Şeyi başkalarına söylememek (Gazâlî, 1989: I, 154).
3. Ahirette fayda sağlayacak ilim dallarına öncelik vermek (Gazâlî, 1989: I, 160).
4. Gösteriş ve israf yapmamak (Gazâlî, 1989: I, 163).
5. Şüpheli olan Şeylerden kaçınmak (Gazâlî, 1989: I, 166).
6. Devlet yöneticilerinden uzak durmak (Gazâlî, 1989: I, 168).
7. Her konuda hüküm ve fetva vermekten kaçınmak (Gazâlî, 1989: I, 172).
8. Bilgiyi elde etmede kalp yolunu kullanmaya gayret göstermek (Gazâlî, 1989: I, 177).
9. Kendisinden bilgili ve üstün olan kimselerden gelen bilgileri kabul etmek ve o bilgileri öğrenmeye gayret göstermek (Gazâlî, 1989: I, 178).
10. Yakın adı verilen hakikat ilminin başlangıç noktasına manevi olarak ulaşmak (Gazâlî, 1989: I, 179).
11. Hayatının her alanında Kur'an'da belirtilen hükümler çerçevesinde hareket etmeye çalışarak Kur'an ahlakıyla ahlaklanmak (Gazâlî, 1989: I, 185).
12. Korku, huşu, tevâzu ve iyi ahlak sahibi olarak ahireti dünyaya tercih etmek (Gazâlî, 1989: I, 189).
13. Kötülüğün ve kötü ahlakın kaynağını bilmek (Gazâlî, 1989: I, 190).

14. Bilgiye, ezber yoluyla körü körüne bağlanmayıp bunun yerine özü kavramaya çalışmak (Gazâlî, 1989: I, 193).

15. Dine sonradan yerleştirilen şeylerden kaçınmak (Gazâlî, 1989: I, 195) gibi özelliklerdir.

Bireyin hayatının hemen her yönünde etkili olan ahlak eğitiminden biri de öğretim ortamıdır. Öğretim ortamında belirtilen ahlaki niteliklerin kazanılmasıyla bireyin maddi ve manevi yönü arındırılmaktadır. Öğretim ortamında verimin artırılması ve birlikteliğin sağlanması için öğretmen ve öğrencinin sahip oldukları olumsuz duygu ve düşüncelerden arındırılması gerekmektedir. İfade edilen prensiplerin günümüzde de öğretim ortamında eğitimi daha etkili kılmak için kullanıldığı söylenebilmektedir.

2.4.3.Ekonomik Hayatta Ahlak Eğitimi

Bireylerin birbirleri ile olan etkileşimlerinde gözetmeleri gereken en önemli ilke ahlaktır. Bireyin yaşamının bütün alanları ile ilişkili olan ahlak, ekonomik hayatta da mutlak manada gereklidir. Ahlak kurallarının dikkate alınmadığı bir ekonomik sistem, işlevini tam anlamıyla yerine getiremez. Böyle bir sosyal yapıda ekonomik düzenden söz edilemeyeceği gibi güvensizlik ve huzursuzluk kaçınılmaz olacaktır. Bu bakımdan ekonomik kurallarda bireylerin psiko-sosyal yönleri dikkate alınarak iş ahlakına önem verilmesi gerekmektedir (Yılmaz, 2009: 12).

Günümüz modern Batı ekonomisi bireyi sadece maddi istekleri olması bakımından ele almakta, bireyin manevi ve ruhsal ihtiyaçlarını arka plana atmaktadır. İslam'ın ekonomik hayata yönelik ilk ve ana yaklaşımı, bireyin maddi ve manevi ihtiyaçlarını göz önünde bulundurup bu ikisi arasındaki etkileşimi en üst düzeye ulaştırmaktır (Çağrı, 2015: 246-247). İslam tarihinde bütün peygamberlerin bir meslek icra ettikleri anlayışı maddi ve manevi değerler arasında oluşması istenen mutlu birlikteliğe verilen önemin bir göstergesidir (Çağrı, 2015: 249). Allah açlıkla ve fakirlikle mücadele ederek sosyal yapıda ortaya çıkacak olan ahlaki ve ekonomik kırımların önüne geçen bireyi “*Muhsin*” olarak nitelendirmektedir (Bakara, 2/195.). Muhsin; “İşlerini ve davranışlarını yerli yerinde ve dengeli bir şekilde yapan” olduğu

için o, malını da nerede, ne zaman harcayacağını bilen kişidir. Bir sosyal yapıda ekonomik ahlakın yok olması diğer alanlarda gerçekleşecek ahlaki kırımların da habercisidir (Bayraklı, 2016: 289). Dolayısıyla toplumsal çözülmenin önüne geçmek için ekonomik hayatta da ahlak eğitiminin birey ve toplum için bir ihtiyaç olduğu söylenebilmektedir.

Gazâlî, genel olarak dünyayı çalışıp kazanç elde edilen, zorlukları üstlenerek gayret gösterme yeri olarak; ahireti ise mükâfat ve cezaların verildiği yer olarak tanımlamaktadır (Gazâlî, 1989: II, 155). Gazâlî, tamamen dünyadan el etek çekip münzevi bir hayat yaşamanın uygun olmadığını belirterek dünyanın, bireyi ahirete ulaştıran bir araç olması gerektiğini belirtmektedir (Gazâlî, 1989: II, 155).

Gazâlî, dünyaya bakış açısından insanları üç gruba ayırmaktadır:

1. Dünyaya aşırı derecede bağlanıp ahireti aklına getirmeyen, bütün amaç ve gayesi dünya hayatı olan kimselerdir. Gazâlî'ye göre bunlar helak olmuşlardır.

2. Tamamen ahirete odaklanıp dünya işleriyle uğraşmayanlardır. Gazâlî'ye göre bunlar bolluk sahibi olanlardır.

3. Ahiret mutluluğunu elde etmek için dünyadan sadece ihtiyacı kadar fayda sağlayan, dünyayı ahirete ulaşma aracı olarak kabul eden ve denge durumuna en yakın olan kimselerdir. Bu kimseler dünya işlerinde de Allah'ın koyduğu ölçülere göre hareket etmeye gayret gösterirler (Gazâlî, 1989: II, 155).

Gazâlî, ticaret hayatında ahlak eğitimi ile ilgili olarak bireyin helal ve haramı birbirinden ayırt edebilmesi için ticaretin hangi yollarla yapılacağı konusunda bilgi elde etmesi gerektiğini ifade etmektedir (Gazâlî, 1989: II, 165). Zira haram ve helal sınırlarını bilmeyen kimseler alışverişte buna dikkat etmedikleri için kul hakkına girmektedirler. Günümüzde ekonomik faaliyet gerçekleştiren birçok kişi bu bilgiye sahip olmadığından bilerek veya bilmeyerek helal olan ticari ilişkilerini harama çevirmektedir.

Gazâlî, bireyin alışverişe başlamadan önce temiz ve doğru bir niyete sahip olması gerektiğini belirtmektedir. Birey iyi ve dürüst bir ticaret adamı olma gayesini

taşımalı, bu düşüncesini zihnine ve kalbine yerleştirmelidir (Gazâlî, 1989: II, 211). Böylece ahlak eğitimi açısından motivasyonunu sağlayarak bilişsel yönden alışveriş faaliyetine kendini hazırlamalıdır.

Birey ekonomik yaşamına psikolojik katkı sağlayan camiden uzak durmamalıdır. Gazâlî'ye göre birey ticaretine başlamadan önce camiye giderek Allah'ı hatırlamalı, helal kazanç için dua etmeli, insanları aldatmaktan Allah'a sığınarak kendisini manevi açıdan ticaretine hazırlamalıdır. Gün içerisinde ezan okunduğunda alışverişi bırakıp namaza gitmelidir (Gazâlî, 1989: II, 215). Bireyin camide bu faaliyetlerde bulunması helal olan alışverişe yönelmesi için motivasyonunu artırma faaliyetidir. Nitekim birey bunları yapmakla manevi boyutunu aktifleştirir ve ticari ilişkilerde aldığı bu ahlak eğitiminin etkisiyle haram ve helal sınırlarına karşı daha dikkatli davranır.

Gazâlî'ye göre birey, ticari ilişkilerinde çevresindeki insanlara zarar vermemelidir. Kendisi neyi arzu ediyorsa müslüman kardeşi için de aynı şeyi isteyecek seviyeye gelebilmek için kendini eğitmelidir (Gazâlî, 1989: II, 189). Bu bağlamda mesela kendisinden bir şey satın alan kişinin pişman olup malını geri getirmesi durumunda bireyin bunu alması gerekir. Birey böyle yaparsa Yüce Allah kendisine on misli kâr ve sevap verecektir (Gazâlî, 2017b: 173).

Gazâlî, ticaret esnasında bireyin ahlak eğitimi kapsamında gerçekleştirmesi gereken davranışları şu şekilde ifade etmektedir:

1. Malını övmemek kusurlarını gizlememek. Gazâlî'ye göre birey malında bulunmayan özellikleri var diye ifade ederse o zaman yalan söylemiş olur. Müşteri bunu alırsa müşteriye zulmetmiş olur. Birey malının hangi özelliklerini biliyorsa onu söylemelidir (Gazâlî, 1989: II, 189-190). Ekonomik ilişkilerde bireyin bunu yapması bireysel açıdan doğruluk erdemini kazanmasına yol açmaktadır. Malın özelliklerini gizlemesi durumunda ise müşterinin hakkına girerek kul hakkı yemektir. Bu sebeple birey, malının olumsuz özelliklerini gizlememelidir. Ancak günümüzde ekonomik faaliyetler gerçekleştiren kişilerin büyük bir bölümü, malın sürekli olumlu taraflarını ön plana çıkarmakta kusurlu yönlerini ise gizlemektedirler. Nitekim konu ile ilgili olarak Hz. Peygamber de: “Bizi aldatan bizden değildir.” buyurmaktadır

(İbni Mace, Ticarat, III, 36/2224.). Bu durum onca ekonomik sıkıntı içerisinde yaşayan bireylerin bu alışveriş sürecinde aldatılarak haklarının gasbedilmesine yol açmaktadır. Bunun sonucunda ise günümüz ekonomik ilişkilerinde olduğu gibi büyük bir güvensizlik ve kaygı ortamı oluşmaktadır.

2. Ölçü ve tartıda hile yapmamak. Satılan malın miktarında hile ve kurnazlık yapmamaktır. Birey kendisi başkasından nasıl ince ayrıntılı bir şekilde ölçüp tartarak bir malı alıyorsa, halka da aynı şekilde satmalıdır (Gazâlî, 1989: II, 196). Buna göre ekonomik ilişkilerde sıkça karşılaşılan ahlaki bir problem olarak şu durum göze çarpmaktadır: Satıcı bir şey aldığı çok ince ayrıntılı olarak alırken başkasına bir mal sattığında buna dikkat etmemektedir. Nitekim Yüce Allah ayeti kerimede: “Eksik ölçüp tartanların vay haline! Onlar, insanlardan ölçerek bir şey aldıklarında tam ölçerler. Kendileri başkalarına vermek için ölçüp tarttıklarında ise haksızlık ederler.” (Mutaffifin, 83/1-3.) buyurmaktadır. Buna günümüzden bir örnek verecek olursak: Bir balcıya gittiğinizde çoğu balcı balı tartarken içerisine koyacakları metal kaplarla beraber tartmaktadırlar. Metal kapların her bir tanesi ortalama 200 gr gelmektedir. Dolayısıyla metal kap ile tartılan bal aslında 800 gr iken bireylerden 1 kg ücreti alınmakta ve alıcılar 200 gr bal yerine metal almış olmaktadır. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Zira kul hakkını ihtiva eden bu konuda Müslüman bireylerin çok hassas davranmaları ve ister alıcı, ister satıcı konumunda olsun ticari ilişkilerinde her zaman empatiyi ön plana çıkarmaları gerekmektedir.

Gazâlî ekonomik ilişkilere ve ticarete aşırı düşkün olan bireyin, ticaret ahlakı açısından ifrat boyutunda olduğunu belirtmektedir. Bu davranışın eğitilmesiyle ilgili olarak Gazâlî, bireyin aile efradının nafakasını temin ettikten sonra hemen ahirete yönelik eğitim eylemlerine girişmesi gerektiğini hatırlatmaktadır. Böylece birey, nefsinin dünyaya karşı aşırı düşkünlükten kurtararak kendisini ve ailesini eğitmiş olmaktadır (Gazâlî, 1989: II, 218-219). Gazâlî'nin ifade ettiği bu olumsuz davranış sayıları az da olsa günümüzde ticaretle uğraşan bazı kimseler tarafından yapılmaktadır. Bu kimseler vakitlerinin büyük bir bölümünü ticari faaliyetlerine ayırmakta özellikle aile fertleri başta olmak üzere birçok değerlerini arka plana atmaktadırlar. Bu kimseler yılın hemen her gününde sabahın erken saatlerinden gecenin geç saatlerine kadar bu ticari faaliyetlerle uğraştıklarından aile fertlerinin

ahlaki ve manevi gelişimine yeterli katkıyı yapamamaktadırlar. Dolayısıyla aile büyüklerinden ahlaki katkı almayan bireylerin sonraki zamanlarda kötülüğe sapma olasılıkları artmaktadır. Bu sebeple bireyin ihtiyacı kadar dünyadan faydalandıktan sonra ahirete yönelmesinin kendisi ve aile fertlerinin ahlaki bir kişilik oluşturmalarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Ekonomik faaliyetler gerçekleştiren birey, psikolojik yönden de dini değerlerine bağlı kalma, yaptıklarının karşılığını görme endişesi gibi bir yapıda olmalıdır. Birey ekonomik faaliyetleri ve şahsiyeti ile ilgili konularda İslami eğitimin belirlediği prensiplere uygun olarak hareket ederse “*Muhsin*” vasfını kazanabilir.

2.4.4. Arkadaş Çevresinde Ahlak Eğitimi

Gazâlî aile, öğretim ve ekonomi ortamlarında gerekli ahlak eğitimine değinmekle birlikte, bireyin genel olarak sosyal hayattaki bireylere ve arkadaş çevresine yönelik ahlaki görevleri olduğunu ve bu konuda kendini eğitmesi gerektiğini de belirtmektedir.

Gazâlî’ye göre birey sosyal çevresine yönelik ahlak eğitiminde kimseyle küs durmamalı, mümkün olduğunca küsleri barıştırmalıdır. Dünya ve ahirette mutluluğu istiyorsa nerede, ne zaman konuşması gerektiğini bilmeli, bütün yaratılmışlara merhamet etmelidir (Gazâlî, 2017b: 180-183). Birey komşusunu ziyaret etmeli, davetine icabet etmeli, düğün ve cenazesine katılmalı, çalıştığında yardım etmeli, kendi malını, namusunu, canını koruduğu gibi onu korumalıdır. Ayrıca birey mahalle aralarında dolaşmamalı, insanların evlerinin içine bakmamalı, bir avret gördüğünde yüzünü çevirmelidir (Gazâlî, 2017b: 194-195). Belirtilen bütün bu hususlar birey için sosyal bir ödevdir. Birey başkalarına yönelik bu ahlaki adımları attığı taktirde başkalarının da bu ahlaki ödeve uygun olarak kendisine ve ailesine bu şekilde davranacaklarını bilmelidir.

Gazâlî, bireyin sosyal çevresindeki bütün bireylere yönelik gerçekleştireceği davranışlardan birinin de iyiliği emredip kötülükten alıkoymak olduğunu belirtmektedir. Ancak Gazâlî, bireyin yapacağı bu davranıştan önce yeterli alan bilgisine sahip olması gerektiğini vurgulamaktadır. Çünkü bilgi sahibi olmayan birey

hangi eylemlerin bu kapsam içerisinde değerlendirilip değerlendirilmeyeceğini bilemez. Bu bakımdan birey insanları iyiliğe yöneltip kötülükten alıkoymak için öncelikle kendisini bilgi açısından donanımlı hale getirmelidir (Gazâlî, 1989: II, 745).

Gazâlî, daha sonra bu görevi yerine getiren kimsenin takva sahibi olması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Çünkü kendisi ile amel edilmeyen bilgi, sahibine fayda vermemekle birlikte sosyal çevredeki insanlara aktarılması durumunda da etkili olamaz. Bu sebeple birey söylediğini yapma noktasında, söylem-eylem ilişkisine dikkat etmelidir (Gazâlî, 1989: II, 745-746). Nitekim Yüce Allah konu ile ilgili olarak bir ayette: “Ey iman edenler! Niçin yapmadığınız bir şeyi başkalarına söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyleri başkasına söylemeniz, Allah katında büyük bir azap sebebidir.” (Saf, 61/2-3.) buyurarak bu durumun ciddiyetine ve sorumluluğun ağırlığına dikkat çekmektedir.

Bir inanç veya ideolojinin başkalarına aktarılmasında tebliğ eden kişinin ahlaki durmunun, anlatış tarzının ve kullanılan metodun önemli bir etkisi vardır. Nitekim aynı şeyi anlatan farklı kimselerin aldıkları dönütlerin farklılığı bunu ortaya koymaktadır (Yılmaz, 1996: 336). Bu açıdan Gazâlî, iyiliği emredip kötülükten alıkoymakla bireyin güzel ahlaklı, şefkatli ve merhametli olması gerektiğine dikkat çekmektedir. Zira bilgi ve takva ancak güzel ahlakla anlam bulur. İyiliği emreden birey olumsuz bir davranışla karşılaştığında şefkatli ve merhametli olmalıdır. Şayet bunu yapmazsa uyardığı kişi de kendisine merhametsiz davranır ve tamamen kötülüğe bulaşır (Gazâlî, 1989: II, 745-746). Bu durum Kur’an’ı Kerim’de geçen; “...Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılıp giderlerdi...” (Âli İmran, 3/ 159.) ayetinden de anlaşılmaktadır. Çünkü sert ve kaba olma İslam’a davet esnasında uyarıcı ve uyarılanın ahlaki gelişimine zarar verir.

Gazâlî, bireyin arkadaş çevresine yönelik gerçekleştireceği davranışları ise şu şekilde ifade etmektedir:

1. Allah için sevmek: Gazâlî’ye göre bireyin arkadaşını Allah için sevmesi, sevgilerin en üstünüdür. ‘Allah için sevgi’ ilkesi çerçevesinde birbirlerini seven bireyler daha samimi ve etkili olurlar (Gazâlî, 1989: II, 392). Gazâlî Allah sevgisini

kalbine yerleştiren bireyin arkadaşlarını sevmeye bu ölçütü kullanacağını belirtmektedir. Bu bağlamda birey arkadaşının da Allah için kendisini sevdiğini görünce arkadaşına daha sıkı bağlanır (Gazâlî, 1989: II, 392).

2. Allah için buğzetmek: Gazâlî'ye göre birey, arkadaşının Allah'ın emrine aykırı olarak yaptığı yanlış davranışı tasvip etmemeli ve tepkisini açıkça ortaya koymalıdır. Bunu da sadece Allah rızası için yapmalıdır (Gazâlî, 1989: II, 390).

Gazâlî'nin görüşlerinden bireyin sevgisini de nefretini de Allah için yansıması gerektiği, Allah rızası dışındaki herhangi bir gaye ile bireyin arkadaşına sevgi veya buğz beslemesinin uygun olmadığı anlaşılmaktadır.

Gazâlî, bireyin arkadaşında bulunan özelliklerin kendisine de yansıyacağını haber vermektedir. Bunlar; arkadaşın akıllı olması, güzel ahlaklı olması, fasık olmaması ve dünyaya düşkün olmaması gibi özelliklerdir (Gazâlî, 1989: II, 402-407). Gazâlî, ahlaki özelliklerin bireye sirayet etmesinde bir benzetme yapmaktadır. Zira ona göre kötü arkadaş demirci gibidir, kişi onun yanında durmakla kararmaktan başka bir şey elde etmez. İyi arkadaş ise güzel kokular satan kimseye benzer. Birey bu kimsenin yanında kaldığında güzel koku mutlaka üzerine bulaşır. Birey dünya hayatında kiminle beraber ise ahirette de onunla birlikte haşrolacaktır (Gazâlî, 2017b: 179). Dolayısıyla bireyin arkadaş seçiminin ahlaki davranışları üzerinde mutlak manada etkili olacağı söylenebilmektedir. Ahlaki eğitimini verimli gerçekleştirerek dünya ve ahiret mutluluğunu elde etmek isteyen birey, arkadaş seçiminde bu özellikleri göz önünde bulundurmalıdır.

Arkadaşlıkla ilgili ahlak eğitiminde Gazâlî bazı haklara değinmektedir. Bunlardan biri arkadaşını istemeden ona yardım etmektir. Birey arkadaşını sürekli takip etmeli onu uğrayacağı zararlardan korumalıdır. Ona yardım ettiğinde minnet duyguları beslememeli ve onu kendi nefesine tercih etmelidir. Diğer haklar ise: Konuşarak veya susarak yardım etmek, iyiliğini istemek, vefalı olmak, arkadaşının kusurlarını insanlara söylememek, ayrıldığında veya kötü düştüğünde ayıplarını ve sırlarını söylememektir. Bunların aksini yapan bireyin kötü ahlak sahibi olduğu ortaya çıkar. Bu şekilde kendi davranışlarını kontrol edip kendisini düzeltirse güzel ahlakı daha kolay elde etmiş olur (Gazâlî, 1989: II, 438-444).

Görüldüğü üzere birey sadece kendi şahsından sorumlu olmamakla beraber, şahsiyetini ve sosyal çevresini İslam'ın belirlediği ahlak ilkelerine göre korumakla da sorumludur. Bireyin attığı adımların tamamı Allah'ın rızasını kazanma ve Allah için olumlu ahlaki davranışlar gerçekleştirmek olmalıdır. Birey bunu gerçekleştirdiğinde sosyal ortamındaki kötü davranışları zamanla yok edebilecektir. Bu durum bireyin sosyal hayatında olumlu izler bırakacak, çevresine karşı duyarlı bir birey oluşumunu sağlayacaktır.

3. İHYÂU ‘ULÛMÎD-DÎN ESERİNDE KULLANILAN EĞİTİM METODLARI

Eğitim sürecinde bireyin bilgilendirilerek olumlu davranışlara yönlendirilmesi esastır. Bireylerin olumlu davranışlara yönlendirilmesinde birçok yöntem ve teknikler kullanılmaktadır. Gazâlî'nin bireysel ahlak eğitimi ile ilişkilendirilebilecek görüşlerini belirli bir sistematik çerçevede sunduğu düşünülmektedir. Onun bu sistematik çerçevesi, yaşadığı dönemden itibaren günümüz modern eğitiminde de geçerliliğini sürdüren birçok psikolojik altyapıyı, ilkeleri ve metotları barındırmaktadır. Bu bölümde Gazâlî'nin bireysel ahlak eğitimi kapsamında kullandığı ilkeler, metotlar, psikolojik temeller modern dönem verileriyle desteklenerek Gazâlî'deki formu bir örnekle açıklanmaktadır.

3.1.Eğitim Öğretim İlkeleri

Öğretimde yöntemin şekillenmesi ve kolayca uygulanabilmesi için belli başlı ilkeler bulunmaktadır. Bu ilkeler birbirleriyle birçok yönden bağlantılıdır (Aydın, 2011: 12). Eğitim-öğretim sürecindeki ilkeler göz önünde bulundurularak faaliyet gerçekleştirildiği taktirde bu süreç daha verimli olabilmektedir. Bu ilkelerden bazıları şunlardır:

3.1.1. Hayatilik İlkesi

İnsan, yapısı itibarıyla hayatının herhangi bir alanında kendisine fayda sağlayacak şeylere daha fazla ilgi gösterir. Bu sebeple bazı eğitimciler bu ilkeyi; “Bireyin hayatının herhangi bir sürecinde işine yarayacak ve uygulanacak bilgileri öğrenmesi” olarak ifade etmektedirler. Hayatilik ilkesini en iyi Hz. Ali'nin şu sözü açıklamaktadır: “Çocuklarımızı içerisinde yaşadığınız dönemin özelliklerine göre değil, onların yaşayacakları dönemin özelliklerine göre yetiştiriniz” (Özkan, 2016: 35). Dolayısıyla bireye aktarılabilecek bilgilerin yaşamı ile yakın ilişkili olması ve hayatında bir yer işgal etmesi, bu bilgileri öğrenmesini kolaylaştıracaktır.

Gazâlî de daha önce ifade edildiği üzere eğitim-öğretim sürecinde bireyin düzensiz bir şekilde rastgele bir alanla ilgili ilim öğrenmesinin doğru olmadığını, bireyin bunu yaparken ömrü her ilim dalında uzmanlaşmaya imkân vermediği için

bir önem sırası oluşturması gerektiğine vurgu yapmaktadır (Gazâlî, 1989: I, 129). Bireyin ilimleri öğrenirken önem sırası oluşturması kısa ve uzun vadede bireyin işine yarayabilecek şeyler olmasını, yaşamıyla yakın ilişkili olmasını içermesinden dolayı hayatilik ilkesi içerisinde değerlendirilebilir. Bu ilkede cevaplanması gereken asıl soru: “Ne işime yarayacak?” sorusudur (Özkan, 2016: 35). Hayatilik ilkesi kapsamında bir konu ile ilgili olarak bu sorunun cevabının bireyin yaşamı ile ilişkili olması birey için konunun önemini ortaya çıkarmakta, kolay ve kalıcı bir şekilde konuyu öğrenmesine yol açmaktadır.

3.1.2.Öğrenciye Görelik İlkesi

Öğretim faaliyetlerinin en önemli ilkesi öğrenciye görelik ilkesidir. Bu ilke; “Eğitim-öğretim sürecinde yapılacak bütün faaliyetlerde öğrenciyi dikkate almaktır.” Dikkate almada bireyin fizyolojik, psikolojik özellikleri ile bireysel farklılıklarının merkeze alınmasını içermektedir (Özkan, 2016: 34). Bu ilke kapsamında Gazâlî daha önce ifade edildiği üzere öğretmenin öğrencisine ders verirken öğrencinin seviyesine göre bir ilimden başlanması gerektiğini hatırlatmakta bu ilkeye uyulmadığı takdirde öğrencinin öğretim faaliyetinden bıkaçığını vurgulaması (Gazâlî, 1989: I, 138) örnek oluşturmaktadır.

3.1.3.Amaca Dönüklük İlkesi

Öğretim faaliyetinin başlangıcında birey neyi, niçin, yapacağı noktasında kısa ve uzun vadeli hedeflerini belirlemelidir. Bu amacın belirlenmesi bireyin eğitim faaliyetine daha aktif katılımını sağlar (Aydın, 2011: 12).

Hedefsiz bir eğitim pusulasız yola çıkmaya benzer. Bu durum bireyin eğitimde amaçsız olmasına yol açarak doğru yönde ilerlemesini engeller. Birey, eğitim faaliyetinde birtakım hedefler ve amaçlar belirleyerek bunlara uygun hareket etmeye çalışmalıdır. Gazâlî’ye göre ilim öğrenmek isteyen bireyin bu yoldaki amacı, maneviyatını temizleyip bu dünyada olumlu ahlaki davranışlar sergileyerek ahirette Allah’ın rahmetine ulaşmak iken, en son gayesi ise; “Marifetullah” yani Allah’ı bilmek olmalıdır. Gazâlî’nin bu ifadesi bireysel ahlak eğitimi kapsamında amaca dönüklük ilkesini ortaya koymaktadır. (Gazâlî, 1989: I, 129-130). Amaçsız

gerçekleştirilen eğitim faaliyeti bireyin ahlaki eğitim ve gelişimine olumsuz etki yapmaktadır. Süfyan-ı Sevri de; “Benim için ele alıp düzenlemeye çalıştığım en zor ve önemli şey, amaç ve gayemdir.” (İbn Cema, 2015: 135) diyerek bunu desteklemektedir. Amaca dönüklük ilkesini uygulayan birey, ahlak eğitiminde davranışlarında bir bilinç taşımakta ve bu eğitimden maksimum düzeyde fayda elde etmektedir.

3.1.4.Anında Düzeltme İlkesi

Anında düzeltme ilkesi programlı öğretim modelinde Skinner’in ifade ettiği aşamalardan biri olarak; “Bireyin doğruyla karşılaşması ve kendisini kontrol ederek düzeltmesi” şeklinde ifade edilmektedir (Aydın, 2011: 62). Bu ilkeye göre birey, başarı ve doyuma ulaşmak için kendi eylemlerinin doğru olup olmadığını bilmelidir (Doğanay, 2017: 200). Gazâlî, bireyin kalbinin dünya hayatına ilgisi artması durumunda hemen ibadet, zikir, sorgulama ve akıl yürütmelerle kalbini yeniden Allah’a yöneltmesi gerektiğini belirtmektedir (Gazâlî, 1989: III, 493). Gazâlî’nin bu ifadesi, olumsuz davranışlar yapan bireyin yanlışını fark ettiğinde hemen anında düzeltme ilkesini kullanarak kendisini kontrol altına aldığını ortaya koymaktadır.

3.1.5.Rehberlik İlkesi

Rehberlik; “Bireyin kendini anlayıp davranışlarının farkında olmasını sağlayıp doğru karar vermede bireye sunulan yardım” olarak tanımlanmaktadır (Can, 2014: 5). Gazâlî, öğretmenin öğrencisinin yaptığı yanlış bir davranışı gördüğünde onu bundan alıkoymak için kendisine öğüt vermesi gerektiğini ifade etmektedir. Öğrenci hata yaptığında öğretmen bu davranışın doğru ve yanlışlığını en ince ayrıntısına kadar kendisine anlatmalıdır (Gazâlî, 1989: I, 137). Öğretmenin öğüt vermesiyle öğrenci, olumsuz ahlak davranışlarına yön vererek değişimi elde etmeye çalışır. Öğretmenin öğrencisine verdiği bu öğüt, rehberlik ilkesi içerisinde değerlendirilmektedir.

3.2.Eğitim Öğretim Metodları

Metot kavramı; “Öğretimin daha önceden belirlenmiş hedeflerine ulaşmak için eğitimcilerin kullandıkları amaçları, araç gereçleri içermektedir.” Bireyi öğretim sürecinde hedefine ulaştıran en kısa yoldur (Köksal, 2017: 5). Birçok öğretim metodu bulunmakla birlikte Gazâlî'nin bireysel ahlak kapsamında kullandığı metotları şu şekilde ifade etmek mümkündür:

3.2.1.Tedric Metodu

Eğitimde kullanılan yöntemlerden biri de tedric metodudur. Bu metodun en önemli özelliği basitten karmaşığa doğru dikey bir aşamalılık doğrultusunda gerçekleşmesidir. Bu metotta öğretim bir defada gerçekleşmeyip belli başlı bazı aşamaları içermektedir.

Modern dönemde basamaklı öğretim olarak da ifade edilen bu metoda göre bireyin bilgi alma konumundan çıkarılarak bilgiye ulaşan, yeni bilgiler üreten bir konuma getirilmesi söz konusudur. Basamaklı öğretim metodu; “Bireyin farklı ilgi ve yetenek alanlarına göre bilgiye ulaşma, bilgiyi problem durumlarında kullanma, analiz ve sentez yapma, eleştirel ve yaratıcı düşünme gibi etkinlikler ve görevleri sağlayan öğretim metodu” olarak tanımlanmaktadır (Köksal, 2017: 93).

Ahlak eğitiminde sıradan bir kişinin olgun mümin seviyesine çıkması kısa sürede ve bir defada gerçekleşecek bir iş değildir. Bu sebeple tedrici bir eğitimi gerektirdiği açık ve nettir (Gözütok, 2012a: 132). Bu metot, İmam Gazâlî'nin bireysel ahlak eğitiminde kullandığı temel metotlardan biridir. Gazâlî, bu metodu çoğu zaman kötü davranışlardan kurtulup iyi davranışları kazanmada kullanmaktadır. Bu bağlamda Gazâlî'nin tedric yöntemindeki temel aşamalarının bilgi, hal ve uygulamadan oluştuğu söylenebilmektedir. Buna göre birey ilk önce sahip olduğu davranışın olumsuz yönleri hakkında bilgiye ulaşmalı, daha sonra bu olumsuzluk bilgisi üzerinde düşünerek çeşitli akıl yürütmeler yapmalı ve bilgiyi içselleştirmelidir. Hatasını anlayıp doğru davranışı tespit eden birey, son olarak bu davranışı uygulamaya çalışmalıdır.

Gazâlî'nin şükür erdeminin bilgi, hal ve uygulama aşamalarından sonra meydana gelen bir erdem olduğunu belirtmesi (Gazâlî, 1989: IV, 145) bireysel ahlak eğitiminde tedric metoduna örnek oluşturmaktadır. Bu bağlamda Gazâlî'nin ifade ettiği bireyin verilen nimetin perde arkasında Allah'ın olduğu bilgisine ulaşması, bu metodun ilk aşamasını oluşturmaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 147). Diğer aşama olan hal aşamasında ise birey, tevazu ile birlikte nimeti verene karşı sevgi göstermeli, kibre kapılmayarak nefsini küçük görmelidir (Gazâlî, 1989: IV, 147-148). Uygulama aşamasında ise bireyin kalbi ile iyi olan şeyleri kast etmesi, konuştuğunda doğru ve güzel olan şeyleri söylemesi yer almaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 149).

Tedric metodunu Gazâlî, bedensel eğitim kapsamında da kullanmaktadır. Buna göre birey olumsuz bir davranış olan çok yemek yeme davranışından aniden kendisini açlığa mahkûm ederek kurtulmaya çalışmamalıdır. Gazâlî, burada izlenecek yolu şöyle ifade etmektedir: “Günde iki ekmek yiyen bir kimse, bir ekmek yemek istiyorsa ekmeklerden birini otuz parçaya bölerek her gün bu ekmeğin bir parçasını eksiltmelidir.” Bu yolun izlenmesi durumunda birey ani bir kesintiye uğramadan alıştıra alıştıra bu işlem gerçekleştirildiği için bireyin nefsinde de ağır gelmez. Dolayısıyla birey bu davranışı kazanmak için eğitim faaliyetini zamana yaymış olur, otuz gün sonunda birey hedefe ulaşıp artık günde bir ekmek yeme davranışını kazanıma dönüştürür (Gazâlî, 1989: III, 193).

3.2.2.Gözlem Metodu

Gözlem; “Bir durum veya varlığı iyi anlamak için bunların çeşitli durumlarını izleme ve inceleme” olarak tanımlanmaktadır (Aydın, 2011: 279). Gözlem metodunda birey, başka insanların davranışlarını, içerisinde buldukları durumları, gözlemleyerek ve davranışları üzerinde düşünerek öğrenir. Bu metotta en önemli öge bilıştır. Birey gözlemlediği davranışları bilişsel yapısında çeşitli süzgeçlerden geçirdikten sonra davranışı benimser veya reddeder (Ulusoy, 2015: 211).

Gözlem metodu iç ve dış gözlem olarak ikiye ayrılmaktadır. İç gözlem odaklı bireyler pekiştirmenin kendi davranışlarına bağlı olduğunu düşünerek kendi yaşamlarından sorumlu olduklarını düşünürler ve buna uygun davranış sergilerler (Yeşilyaprak, 2018: 47). Bu bakımdan bireysel ahlak kapsamında özellikle iç gözlem

önemli bir yere sahiptir. İç gözlem; “Bireyin kendi kendisini izleyerek davranışlarını ne amaçla gerçekleştirip içerisinde bulunduğu durumu idrak etmesini sağlamaya çalışma” olarak ifade edilmektedir (Ormrod, 2016: 134). İç gözlemdeki temel noktalardan biri, bireyin dış gözlemle elde ettiği bilgileri iç dünyasıyla karşılaştırıp olumlu ve olumsuz yönlerini görüp davranışlarını düzenlemesidir.

Dış gözlem ise; “Herhangi bir durumda belli bir davranışı yapan başka bireyleri izleyerek gerçekleşen öğrenmedir.” (Morgan, 1995: 320). Dış gözlem ile ilgili olarak Comeniuns; “Gözler, kulaklar ve burundan faydalanarak ölü, cansız kitapların yerine tabiatın canlı kitabını açmak ve bu yolla bilgi edinip davranışlara yön vermektir.” demekte J. J. Rousseau da geçerli yegâne bilgilerin gözlem ve denemelerle olabileceğini ifade etmektedir (Leif ve Rustin, 1974: 248; 251). İnsan yaşadığı sosyal çevre ve tabiatın etkilenip bir şeyler öğrendiği gibi davranışlarıyla da doğal olarak başkalarını etkiler. Henry Bergson da dış âlemde bir gezinti yaptıktan sonra kendi benliğimizi bulmaya koyduğumuzda sonunda hakikat ile karşılaşmış dış âlemin bize ister istemez bazı şeyler kazandıracakını ifade etmektedir (Gözütok, 2012a: 137). Bergson’un bu sözü Gazâlî ve mutasavvıfların; “Nefsini bilen rabbini bilir.” sözünü hatırlatmaktadır.

Gazâlî, cimrilik davranışının düzeltilmesinde gözlem metodunu kullanmaktadır. Buna göre birey çevresinde cimrilik eden insanların yaşamlarını gözlemleyip cimriliğe neden olan durumları tespit etmelidir. Böylece birey, cimriliğe sebep olan durumların zıttını gerçekleştirerek cimrilikten kurtulmalıdır (Gazâlî, 1989: III, 557-558). Gazâlî’nin ifade ettiği cimrilikten kurtulma yönteminde davranışı değiştirmenin ilk basamağında birey, cimriliğin kendisine vereceği zararları, cimrilikle bir sonuca varamayacağını, cimrilerin durumlarını bildiren ayet ve hadisleri okuyup üzerinde düşünerek ve çokça ölümü hatırlayarak (Gazâlî, 1989: III, 557) iç gözlem yapmalıdır. Sonraki aşamada ise bakış açısını dış dünyaya ve sosyal çevresine yönlendirmelidir. Dış gözlem yaparak çevresinde mal biriktiren herkesin ölümünü gözlemlemeli; onların mallarının kendilerine fayda vermeyip bu dünyada kaldığını, evlatlarının bu malı nasıl telef ettiklerini izleyip ibret alarak cimrilik davranışından kurtulmaya çalışmalıdır (Gazâlî, 1989: III, 558).

3.2.3.Problem Çözme Metodu

Birey, sosyal yaşamında birçok problemle karşılaşabilmektedir. Bu problemlerin üstesinden gelmek ve çözüm yollarına ulaşmak için de çaba sarf etmektedir. Problem çözme, yansıtıcı ve yaratıcı olan, eleştirel düşünme uygulamasıdır. Bu bağlamda problem çözme, mantıksal akıl yürütmeyi geliştirme, bireysel ve toplumsal sorunları çözme gibi içeriklere sahiptir (Doğanay, 2017: 193). Problem çözme, karmaşık durumlarla baş edip hayata yön vermede kullanılan bir metottur. Bu metotta bilgi bireye hazır olarak sunulmaz. Birey bilgiye kendisi araştırarak ve düşünerek ulaşır (Aydın, 2011: 167).

Gazâlî'nin bireysel ahlak eğitiminde problem çözme metodunu tefekkürde kullandığı görülmektedir. Tefekkür, temelde bilişsel olup davranışsal boyutta da etkilidir. Bu bilişsel süreç içerisinde gerçekleştirilen faaliyet, düşünme (thinking) olarak ifade edilmektedir. Düşünme; “Bir konu veya düşünce hakkında bireyin algısını ve kavram ifadelerini kullanıp görüş belirtmek veya bir soruna çözüm üretmektir.” (Başaran, 2005: 136). Bu bakımdan düşünme, tefekkür ile aynı anlamı karşılamakta ve her iki kavramda da iki durumu birbiriyle karşılaştırma, nesne ve olay arasındaki ilişkiyi görme amacı bulunmaktadır. Tefekkür ve problem çözmenin bir diğer özelliği ise akıl yürütmeler yapılmasıdır. Zira “Uslamlama” olarak ifade edilen akıl yürütmede; “Edinilen bilgilerle eleştiri yapma, sorun çözme ve yoğun düşünme süreci” gerçekleşmektedir (Başaran, 2005: 136). Dolayısıyla tefekkür, hem düşünmeyi hem de akıl yürütmeyi kapsamaktadır. Gazâlî'nin tefekkürün gerçekleşmesinde ifade ettiği durum ve aşamaların aynı zamanda modern eğitimde kullanılan problem çözme yöntemi ile paralel olduğu aşağıdaki tabloda (Tablo-2) gösterilmektedir.

Tablo 2. Problem Çözme Aşamaları ile Tefekkür Aşamalarının Karşılaştırılması

PROBLEM ÇÖZME AŞAMALARI	TEFEKKÜR AŞAMALARI
1. Problemin tanımlanması ve bilgi toplanması	Bireyin eksikliklerini tespit edip günahlarını bilmesi
2. Problemin çözümü ile ilgili çözüm yolları öne sürme	Bireyin neler yapması gerektiği, yapacağı ibadetler, kazanacağı davranışların neler olduğunu belirlemesi
3. Problem çözmede en uygun çözümün uygulanması	Bireyin olumlu ahlak davranışlarını elde etmede salih insanlarla oturması, kötü ortamlardan uzak durması
4. Problemin çözümlenip sonuca ulaşılması (Aydın, 2011: 269-270).	Bireyin olumsuz davranışlardan uzak durması ve Allah sevgisini kalbine yerleştirerek tövbe, şükür, tevekkül gibi olumlu davranışları kazanıma dönüştürmesi (Gazâlî, 1989: IV, 753-755).

3.2.4.Yaparak Yaşayarak Öğrenme Metodu

Yaparak yaşayarak öğrenme metodunda başka bir ifadeyle aktif öğrenme olarak ifade edilen bu metotta birey, pasif değil bizzat öğrenmeyi gerçekleştiren ve öğrenmenin merkezindeki kişidir. Yaparak yaşayarak öğrenme bir bakıma bireyin balık tutmayı öğrendiği süreçtir. Bu metot bireye öğrendiklerinin kalıcı hale getirme ve öğrendiklerini başka yerlere transfer etme olanağı sağlar (Köksal, 2017: 106). Yaparak yaşayarak öğrenme metoduna göre bilgiler yaşanarak elde edilip benliğimize karışır ve yer edinir. Dolayısıyla yaşayarak öğrendiğimiz şeyler, ana düşüncelerimiz haline gelmiş, faaliyet ve düşüncelerimizin temel gücü oldukları için onları çıkarıp atmak mümkün değildir (Leif ve Rustin, 1974: 271). Bu metot

önceden tespit edilen bir programın bireye hazmettirilmesini sağlayan bir yoldur (Leif ve Rustin, 1974: 284).

Gazâlî, yaparak yaşayarak öğrenme metodunu bütün kötü davranışlardan kurtulmada kullanmaktadır. Çünkü Gazâlî'nin eğitim yaklaşımında birey, her zaman merkezde yer alan olumlu ve olumsuz etkilere maruz kalan kişidir. Bu bakımdan bireyin olumlu bir ahlaki özelliği kazanmasında tamamen kendi yaptıkları vardır. Mesela Gazâlî, bireyin sabır erdemini kazanması için sabrın ortaya çıkmasını engelleyen durumların birey tarafından yapılmayarak zayıf düşürülmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu açıdan birey az yemek, cinsel duyguları harekete geçirecek şeylere bakmamak suretiyle şehvetin gücünü kırmalıdır. Bireyin sabrı kazanmasında bu tip olumsuz davranışların birey tarafından yapılmaması gerekir (Gazâlî, 1989: IV, 134-135). Görüldüğü üzere bütün bu durumlarda birey zihinsel, duygusal ve psiko-motor açılardan tamamen aktif ve eylemleri gerçekleştirerek öğrenen kişidir.

3.2.5.Takrir (Anlatım) Metodu

Anlatım metodu; “Bir konunun açıklanmasında, özetlenmesinde, karmaşıklığın çözülmesinde kullanılan öğretmenin anlattığı öğrencinin ise pasif ve alıcı durumda olduğu” bir metottur. Anlatma metodu, geniş bir yelpazeye sahip olduğu için hemen her öğrenme ortamında az bir miktar da olsa başvurulan bir yöntemdir (Doğanay, 2017: 178). Bu bakımdan bir kimseye öğüt vermek de bu metodun bir parçasıdır. Öğüdün bu methoda yer alması öğretmenin, öğretim sürecinde öğrencide uyandırmak istediği duygu ve düşüncelerde istenen değişimi sağlar (Aydın, 2011: 119).

Gazâlî'nin öğretmenin öğrenme ortamında olumsuz ahlak davranışları sergileyen öğrencilerine öğüt vermesi gerektiğini ifade etmesi anlatma metodu kapsamına girmektedir. Öğretmenin verdiği öğüt öğrencinin olumsuz ahlaki davranışını düzeltmesi yönünden önemli bir yere sahiptir. Öğretmen öğüdü verirken en ince ayrıntısına kadar pozitif ve negatif yönleriyle öğrenciye sunulmalıdır (Gazâlî, 1989: I, 137). Öğüt vermede öğretmenin aktif ve anlatan konumunda, öğrencinin ise pasif ve alıcı konumunda olduğu görülmektedir.

3.3.Olumsuz Davranışları Yok Etme

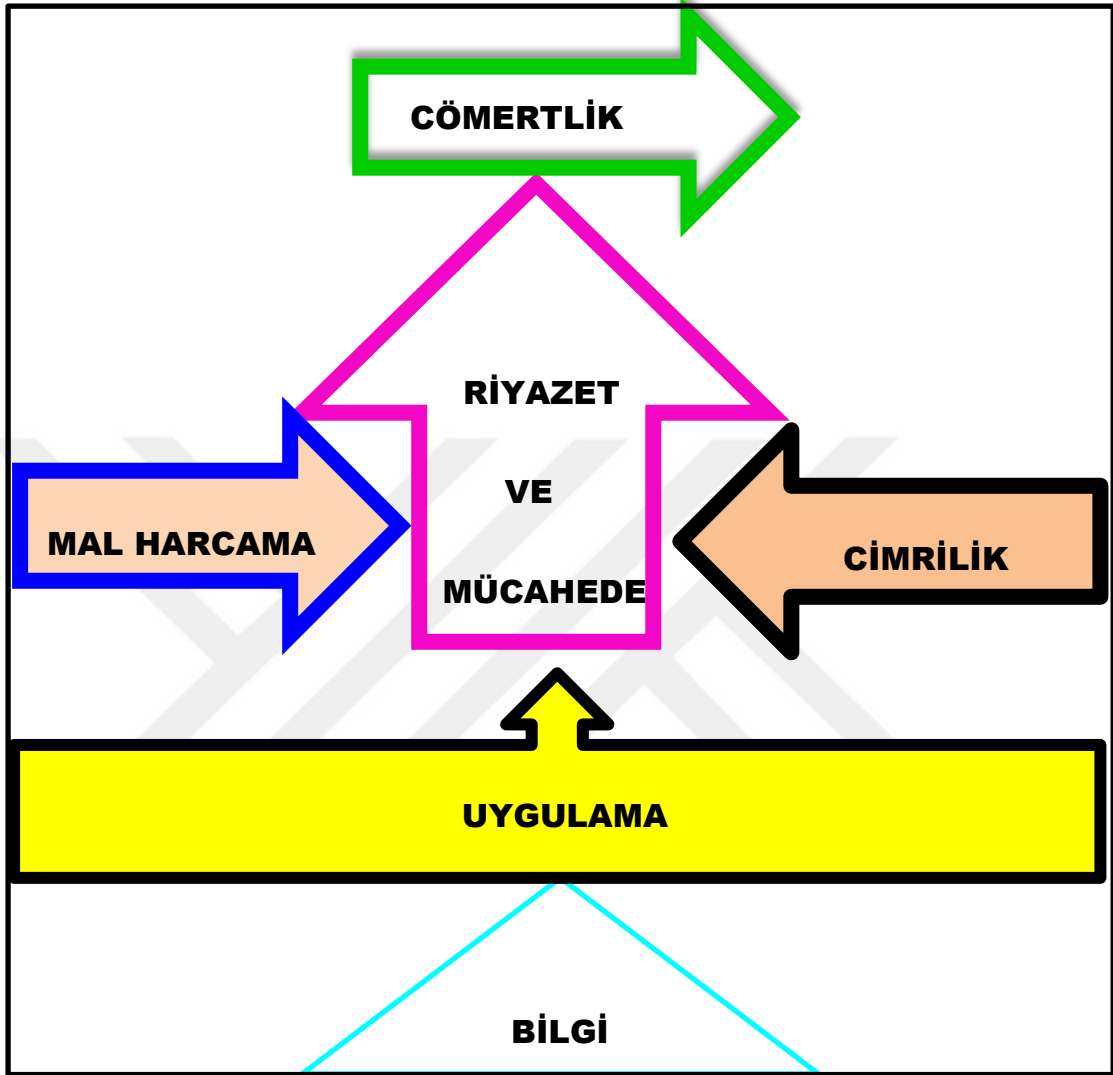
3.3.1.Karşıt Tepki

Karşıt tepki yöntemi, modern dönem davranışçı psikologlarından Edwin Ray Guthrie tarafından çağrışımçı yaklaşım kuramı içerisinde ele alınmıştır. Bu yöntem; “Organizmanın istenmeyen davranışı gösteremeyeceği zıt uyarıcı ile karşı karşıya bırakılması” şeklinde tanımlanmaktadır (Kaya, 2012: 46). Guthrie’nin ifade ettiği bu yöntem daha önce Gazâlî tarafından bireyin bütün olumsuz davranışlardan kurtulmasında kullanmıştır. Ancak Gazâlî bu yöntemin kullanılmasında iki temel ilkenin var olduğunu öne sürmektedir. Bu ilkeler riyazet ve mücahededir (Gazâlî, 1989: III, 128). Riyazet sözlükte; “Bir işi kolayca yapabilecek nitelik kazanması için nefsi çokça çalıştırmak (tekrar etmek)” anlamına gelmektedir (el-İsfahani, 2017: 424). Mücahede ise; “Düşmana karşı savunma yaparken var gücünü ortaya koymak ve kullanmak” anlamına gelmektedir (el-İsfahani, 2017: 233).

Gazâlî karşıt tepki yöntemini bedende bulunan bir hastalığın ortadan kaldırılmasında o hastalığa zıt olan maddeleri içeren bir ilaç ile tedavi edilmesine benzetmektedir. Buna göre bir hastalık zıttı ile tedavi edildiği gibi olumsuz bir davranışta zıttı olan olumlu bir davranışla düzeltilebilir. Buna örnek olarak cimriliğin cömertlikle, gururun tevazuyla, çok yemenin az yemekle vb. yollarla giderilebileceğini öne sürmektedir. Ancak Gazâlî, olumsuz davranışın değiştirilmesinde başvurulmuş zıt tepkinin çok veya az olmayıp miktarının iyi ayarlanarak bireyin bütün gücüyle olumlu davranışı yapmaya çaba sarfetmesi gerektiğine değinmektedir. Bunu da hastaya verilen ilaca benzeterek ilacın yüksek dozda verilmesi vücutta başka hastalıklara yol açtığı gibi davranışın değiştirilmesinde sunulan zıt tepkinin dozunun da iyi ayarlanmamasının başka kötü davranışlara yol açacağını savunmaktadır. Gazâlî, her bireyin farklı niteliklere sahip olmasından kötü davranışın düzeltilmesinde herkesin aynı sıklıkla sunulan zıt davranışla eğitilemeyeceğini de ayrıca belirtmektedir (Gazâlî, 1989: III,132-133).

Gazâlî, kötü davranıştan kurtulmak için bireyin ilk önce içselleştirilmiş bir bilgiye bilgi sahibi olması gerektiğini, daha sonra elde edilmek istenen davranışın uygulanması gerektiğini hatırlatmaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 145). Gazâlî’nin bütün

olumsuz davranışların yok edilmesinde ifade ettiği temel yöntemi olan zıt tepki yöntemi aşağıdaki şekilde (Şekil-2) bir örnekle gösterilmektedir.

Şekil 2: Gazâlî'ye Göre Bütün Olumsuz Davranışların Yok Edilmesinde Kullanılan Temel Yöntem

Yukarıdaki şekillerde olumsuz bir davranış olan cimriliğin yok edilerek cömertlik erdeminin kazanılması gösterilmektedir. Buna göre cimri olan bir kimse daha önce ifade edildiği üzere ilk önce cimriliğin olumsuz yönleri hakkında bilgi elde etmelidir. Bilgi sahibi olan birey cimrilik yapan kimselerin yaşayışlarını ve sonlarının ne olduğunu gözlemleyerek ibret almalı ve üzüntü hissetmelidir. Uygulama aşamasında ise birey cimriliğin zıttı olan mal harcamaya kendini zorlamalı (riyazet) ve bunda ısrar ederek (mücadele) bunu alışkanlık haline

getirmelidir (Gazâlî, 1989: III, 557-558). Mal harcama alışkanlığını kazanan birey bu davranışı kontrollü bir şekilde dinin belirlediği kurallara göre gerçekleştirirse cimriliği yok ederek cömertliği elde etmiş olur.

3.3.2.Eşik

Eşik modern dönem davranışçı psikologlarından Guthrie'nin ifade ettiği yaklaşımlardan biridir. Eşik; “Uyarıcının algı fark eşiği içerisinde verilerek yavaş yavaş alıştırma suretiyle farklılaştırılması” esasına dayanır. Buna göre kişi aynı uyarıcı ile karşı karşıya kaldığını ve aynı davranışı yaptığını düşünür ancak aslında başka bir davranışı yapmaktadır (Kaya, 2012: 45).

Olumsuz davranışların yok edilmesinde kullanılan bu yöntem Gazâlî tarafından cimriliğin yok edilmesinde kullanılan diğer bir yöntemdir. Gazâlî'ye göre birey, olumsuz bir davranışı daha az olumsuz bir davranışla yok etmeye çalışmalı, sonra ise kuvvetli olandan zayıf olana doğru bir aşama gerçekleştirmeli ki zamanla en sonda kalan tek olumsuz davranışı, rahatça ortadan kaldırılsın. Gazâlî, zayıf olumsuzlukların kuvvetliye feda edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Buna göre birey zayıf olumsuzlukları kuvvetli olumsuzluğa feda ettikten sonra en sonunda bir tek olumsuz davranış kalmakta ve onun terbiyesi de, mücahede ile mümkün olmaktadır (Gazâlî, 1989: III, 558).

Gazâlî, cimrilik yapan bireyin nefisini cömertliği kullanarak nam ve şöhret sahibi olmaya yönlendirmesi gerektiğine değinmektedir. Bu yöntemle birey cimrilikten uzaklaşarak gösterişi elde eder. Bunu Gazâlî şu örnekle açıklamaktadır: “Küçük bir çocuğun dikkati oyuna veya başka nesnelere çekildiği zaman süt emme davranışı bir süre sonra unutulacaktır. Elde edilen oyun oynama davranışı da bir süre sonra kendiliğinden sona erecek ve çocuk artık süttten ve oyundan ayrılmış olacaktır” (Gazâlî, 1989: III, 558). Gazâlî, riya ve gösteriş eğiliminin cimrilik yapan kişide cimrilikten daha düşük seviyede olmasından dolayı dikkatin oraya yoğunlaşp cimriliğe yönelik isteğin azaltılması gerektiğini, şayet böyle yapılmazsa cimrilik davranışını değiştirmenin mümkün olmayacağını ifade etmektedir (Gazâlî, 1989: III, 558). Birey riya yapmak için malını harcadığında, cimrilik davranışını sergilediğini düşünür ancak aslında sistemli olarak riya davranışını kazanmaktadır. Riya

davranışını kazanınca cimrilik yok olur. Elde edilen riya daha sonra rahatça yok edilebilir.

3.3.3.Unutma

İnsan kınanmaktan, cezadan, sevmediği bir durumdan ve suçluluk duygusundan kurtulmak istediğinde bunlara yol açan davranışları aklına getirmek istemez. Bireyin olumsuzluklarını unutmak istemesi veya bastırması eğitimle mümkündür. Buna göre bilinçli bir şekilde bireyin çevresindekiler tarafından beğenilmeyen istek, düşünce ve davranışlarını hatırlamamasına “Unutma” veya “Ketleme” denir (Başaran, 2005: 196-197). Bireyin bilgi olarak öğrendiği şeyleri unutması daha kolay iken, davranışa dönüşerek öğrenilen şeylerin unutulması daha zordur. Davranışa dönüşerek öğrenilen alışkanlıklar yapılmadığında bir süre sonra zayıflamaya başlar ama tamamen yok olmaz. Davranışı harekete geçirecek birkaç pekiştirici o eylemin tekrar geri dönmesini sağlayabilmektedir (Morgan, 1995: 95).

Gazâlî'nin bireysel ahlak eğitiminde tövbe konusunda ifade ettiği; “İşlenen günahıtan ötürü pişmanlık duyma” modern eğitimde “Ketleme” olarak karşılık bulmaktadır. Nitekim tövbede işlenen günahın unutulması esastır. Günah sebebiyle ceza alınacağı düşüncesi, bu pişmanlığı devam ettirmeye ve günahların unutulmasına yol açmaktadır. Tövbede bazı şartlara değinen Gazâlî bunları; pişmanlık, geçmişini telafi etmeye çalışarak işlediği günahı terk etmek, yaptığı günahlar karşılığında sevap işleme olarak belirtmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 60-62). Zira bireyin pişmanlık duyup günahı terk etmeye çalışması günahı unutmak için çaba sarfetmesi demektir.

3.3.4.Söndürme

Kazanım haline gelmiş olumsuz bir davranışı ortadan kaldırmanın veya zayıflatmanın diğer bir yolu da söndürmedir. Söndürme bir işlem, sönme ise bu işlemin sonucudur. Bu işlemin en kritik unsuru söndürülmek istenen davranışın artık pekiştirilmemesidir (Morgan, 1995: 95). Davranışın tekrarına fırsat tanımamak da aynı sonucu ortaya çıkarır. Bu durumda davranış, çok hızlı bir şekilde zayıflar ve bir süre sonra yok olur (Gözütok, 2012a: 167). Bireysel ahlak eğitiminde olumsuz bir davranışın söndürülmesi en güzel uzlet yoluyla gerçekleşmektedir. Nitekim Gazâlî

bireyin yaşadığı sosyal yapıda karşılaştığı olumsuz davranışlar olan gıybet, riya, hile, yalan, haset gibi kötü davranışların uzlete çekilmek suretiyle pekiştirilmemesi gerektiğine değinmektedir (Gazâlî, 1989: II, 525). Bireyin uzlet yoluyla davranışları pekiştirmemesi söndürme işleminin ortaya çıkmasını ve bireyin bu günahları işlememesine yol açmaktadır.

3.3.5.Bastırma

Bastırma önceden öğrenilen bir davranışın her yapılışında ceza uygulanmasına denir. Başka bir ifadeyle olumsuz davranışın tekrarında ceza uygulanmak suretiyle öğrenilen davranış bastırılmaktadır (Morgan, 1995: 96). Bu durumda bireyin yaptığı olumsuz davranış ceza yoluyla yok olmaya yüz tutar ve gerçekleşmez. Gazâlî'nin aşağıda ifade edileceği üzere bir davranışın düzeltilmesi için öngördüğü basamaklardan mücahede aşaması bu kapsam içerisinde değerlendirilmektedir. Nitekim Gazâlî, bireyin olumlu bir davranışı yapmada gevşeklik gösterdiğini, tembellik yaptığını veya bir günah işlediğini hissettiğinde kendini ibadetleri arttırarak, hayırlı davranışlara yönelerek cezalandırması gerektiğini hatırlatmaktadır. Gazâlî, buna örnek olarak Hz. Ömer'in cemaatle ikindi namazını kaçırdığı için kıymeti iki yüz bin dirhem olan bir arazisini sadaka vererek kendisini cezalandırdığını hatırlatmaktadır (Gazâlî, 1989: IV, 712). Yine bir kısım mutasavvıflar da olumsuz gördükleri davranışlarını yok edip olumlu davranışları benimsemek için nefislerine farklı cezalar uygulamışlardır (Gözütok, 2012a: 169).

3.3.6.Tutuklama

Bireyin kınanılacak, cezalandırılacak ve suçluluk duygusu taşımasına yol açacak bir gereksinimini elde etmeyi bilinçli olarak istememesine “Tutuklama” denir. Tutuklamada unutmak söz konusu olmamakla birlikte zorunlu hatırlamama çabası vardır (Başaran, 2005: 197).

Bireysel ahlak eğitiminde bu durum züht olarak ifade edilebilir. Nitekim Gazâlî'ye göre züht, daha önce belirtildiği üzere; “Bireyin Allah'a ulaşmasını engelleyen her şeyden yüz çevirmesi ve Allah'ın sevgisini tamamen kalbine yerleştirmesidir.” Bireyin Allah sevgisini kalbine yerleştirmesi için mevki, makam,

mal, evlat gibi nefesine hoş gelen ve Allah sevgisini kalbine yerleştirmesini engelleyen isteklerini bilinçli bir şekilde aklına getirmemesi gerekmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 375). Gerçekleştirilen bu çaba “Tutuklama” olarak ifade edilebilmektedir.

3.4.Eğitimin Psikolojik Temelleri

Bireyin eğitim sürecinde öğreneceği bilgileri kazanıma dönüştürmesinde öğrenmeyi olumlu ya da olumsuz etkileyen, başka bir ifadeyle öğrenmeyi kolaylaştıran veya zorlaştıran etkenler bulunmaktadır (Yeşilyaprak, 2018: 177). Bu etkenler öğretene, öğrenenle veya öğrenme ortamıyla ilgili olabilmektedir. Çalışmamız kapsamına giren ve öğrenenle ilgili olan etkenler şunlardır:

3.4.1.Güdülenme

Güdü; “Hareket etmek” anlamındaki Latince bir kavramdan (motive) gelmektedir. Bu durumda güdü, bireyin davranışından önce harekete geçirici durumlar olarak ifade edilir. Güdülenme (Motivasyon) ise; “Bireyin bir gereksinimini veya ihtiyacını gidermek için kendisini harekete geçiren içsel ve dışsal bütün durumlar” olarak tanımlanmaktadır (Morgan, 1995: 191). Güdülenmeyi harekete geçiren yönlendirici güç, isteme ve korkmadır. Birey istediklerini elde etmek, korktuklarından da uzaklaşmak için güdülenir. Güdülenmenin üç yönü bulunmaktadır.

- 1- Bireyi bir amaca doğru iten güdüleyici durum
- 2- Amaca ulaşmak için ortaya konan davranış
- 3- Belirlenen hedefe ulaşma

Güdülenmenin bu üç yönü bir sistem içerisinde hareket eder. Bu durumda güdüleyici durum eyleme, eylem de amaca öncülük eder; amaca ulaşıldığında güdü, geçici olarak da olsa giderilir (Morgan, 1995: 191). Bir güdü, yeterince doyurulmadığında, hedefe ulaşmada yetersiz kaldığından bireyi gerilime iter. Gerilim harekete dönüştürücü bir güce dönüşerek insanın güdüsünü doyurmaya zorlar. Birey bu güdüsünü doyurursa gerilim sona erer. Aksi durumda ise gerilim devam eder (Başaran, 2005: 39).

Bireyin yaşadığı toplumun olumsuzluklarından kurtulmak, daha olumlu davranışlar yapmak, maneviyatını güçlendirerek olumsuzluk gerilimini gidermek için uzlete çekilmesi, motivasyon görevini görmektedir (Gazâlî, 1989: II, 525). Bu açıdan uzlet ile motivasyonun sağlanması bireyin kendini bir sonraki ahlaki yaşantılarına hazırlaması konusunda motive edici bir özelliğe sahiptir.

Gazâlî'ye göre birey daha önce ifade edildiği üzere ekonomik hayat içerisindeyken de camiden uzak durmamalıdır. Birey, ticaretine başlamadan önce camiye giderek Allah'ı hatırlamalı, kendisini manevi açıdan hazırlamalıdır. Gün içerisinde ezan okunduğunda alışverişi bırakıp namaza gitmelidir (Gazâlî, 1989: II, 215-218). Bireyin alışverişten önce veya alışveriş sürecinde camiye giderek Allah'ı hatırlaması, kendi ayıplarını görmesi, bireyin Allah'ın belirlediği kurallara göre ekonomik ilişkiler gerçekleştirmesi de motivasyonunu artırma içeriğine sahip olduğu söylenebilmektedir.

3.4.2.Pekiştirme

Eğitim sürecinde bireylerin davranışlarının sonucu olumlu veya olumsuz olabilmektedir. Davranışın bu sonucuna paralel olarak ceza veya ödül devreye girmektedir. Buna eğitim literatüründe “Pekiştireç” denir. Pekiştireç; “Bir davranışın gerçekleşme olasılığını arttıran veya kuvvetlendiren uyarıcıya” denir. Davranışın kuvvetlendirilmesi ise “Pekiştirme” olarak ifade edilmektedir. Bu durumda ceza, olumsuz pekiştireç iken ödül, olumlu pekiştireçtir (Morgan, 1995: 92).

Pekiştireçlerde önemli nokta davranışı arttırmaya veya azaltmaya sebep olmasıdır. Örneğin yavaş yazı yazan bir çocuğun hızlı yazması hedefleniyorsa ve bu çocuk başında birinin beklemesini sevmiyorsa öğretmenin başında durup onu uyarması, çocuğun o davranışı öğrenmesini yavaşlatan bir durumdur. Dolayısıyla çocuk için olumsuz pekiştireçtir. Eğer çocuk birinin başında durmasını seviyorsa bu durum da kendisi için olumlu pekiştireç olur (Başaran, 2005: 391). Gazâlî'nin kibir davranışından kurtulma noktasında bireyin kendi gücünün farkına varıp basitliğini ve güçsüzlüğünü fark etmesi, öleceğini ve kibirlenen kimselerin sonunun cehennem olacağını bilmesi, kibir davranışının ortaya çıkmasını engellediği için olumsuz pekiştireç görevini görmektedir (Gazâlî, 1989: III, 735). Bireyin Allah'ı zikretmesi,

O'na rükû ve secde etmesi, cennete girmeyi ümit etmesi, tevazuyla Allah katındaki derecesinin yükseleceğini bilmesi ise bireyin tevazuya yönelik alçakgönüllü olmasını sağladığı için olumlu pekiştireç işlevi görmektedir (Gazâlî, 1989: III, 736).

Bireyin Allah'ın kendisini affedeceği ümidini taşımasıyla ibadetlerini arttırması ve Allah'ın koyduğu kurallara sıkı bir şekilde bağlanması (Gazâlî, 1989: IV, 245) da olumlu pekiştireç olarak ümidi kullanmasına örnektir. Bunun zıttı olarak bireyin affedilmeyeceğini hatırlaması, cehennemi düşünmesi, ahireti hayal etmesinden kaynaklanan korku (Gazâlî, 1989: IV, 294) sebebiyle olumsuzluklardan uzak durarak ahlaki davranışlar sergilemesi de olumsuz pekiştirmeye örnektir.

3.4.3.Şartlanma

Şartlanma, organizmanın çevredeki belli bir uyarıcıyla belli bir tepkiyi eşleştirmesiyle ortaya çıkmaktadır. Bir tepki kendisini doğal olarak ortaya çıkaran uyarıcının dışında herhangi bir uyarıcı ile harekete geçiyorsa bu durumda şartlanma gerçekleşmiş olur (Kaya, 2012: 33). Geçmişten günümüze birçok öğretim ortamında şartlanmaya sıkça başvurulmaktadır (Şişman, 2015: 205). Şartlanma klasik ve operant şartlanma olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Klasik şartlanma; “Organizmanın doğal olarak verdiği tepkinin dışında farklı bir uyarıcıdan dolayı aynı tepkiyi göstermesidir.” Operant şartlanma ise; “Organizmanın gerçekleştirdiği bir davranıştan dolayı karşılaştığı ödül veya ceza durumu neticesinde verdiği tepkilerdir.” (Morgan, 1995: 86).

Gazâlî'nin bireysel ahlak eğitiminde gerekli gördüğü ölümü anma davranışı klasik şartlanma için güzel bir örnektir. Birey sürekli ölümü hatırladığında ölüme karşı bir sevgi ve sempati duymaya başlar. Bir süre sonra ölüme şartlanan birey için ölüm, artık kötü bir durum değil, yaratıcı ile buluşma ve O'na ulaşma anı olmaktadır. Dolayısıyla bireyin ölümü sıkça hatırlaması ve bir an aklından çıkarmaması artık kendisi için otomatikleşmiş bir davranış olur (Gazâlî, 1989: IV, 790). Birey klasik şartlanma yoluyla dünya sevgisini kalbinden çıkararak, ölüme şartlanmalı ve ölümün kaçınılmayacak bir gerçek olduğunu kalbine yerleştirmelidir. Birey, bu yolla kendisine ölümü hatırlatacak en küçük bir uyarıcıyı gördüğünde bile bütün dünya zevklerinden uzak durmaya şartlanmış olur (Gözütok, 2012a: 154).

Operant şartlanmaya klasik şartlanma yoluyla ulaşılır. Operant şartlanma, klasik koşullu şartlanma yönteminden farklı olarak bireyin bilinçli ve kasıtlı eylemlerine dönüktür. Davranışların sonuçlarına bakarak ve bunlar üzerinde akıl yürütmeler yaparak yeni davranışlar kazanma sürecidir (Gözütok, 2012a: 155). Bireyin aklı fonksiyonlarını harekete geçirerek sürekli ölümü hatırlamasında sevap ve fazilet olmasını bilmesi, ölümün lezzetleri bozması, kendisini dünyanın meşgalelerinden uzaklaştırdığı düşüncesi bireyin dünyaya karşı ilgisini azaltır (Gazâlî, 1989: IV, 790). Dolayısıyla bireyin bu davranışı operant olarak ölüm olayına koşullanmasına yol açmaktadır. Bu duruma farklı bir örnek olarak Hz. Ayşe'ye kalbinin katılığından şikâyet eden bir kadına, Hz. Ayşe'nin ölümü anmayı tavsiye etmesi, bunun sonucunda da kalbinin rikkate geleceğini (inceleceğini, yumuşayacağını) belirtmesi ifade edilebilir (Gazâlî, 1989: IV, 790).

3.4.4.Ödül ve Ceza

Ödül, öğrenme psikologları tarafından 'pekiştireç' olarak ifade edilmektedir. Buna göre ödül olumlu pekiştireç, ceza ise olumsuz pekiştireçtir. Ödül, "Bir davranışın ortaya çıkma sıklığını arttıran her türlü uyarıcıya" denir. Ceza ise; "İstenmeyen davranışın ortaya çıkma olasılığını azaltan uyarıcıya" denir (Cüceloğlu, 1999: 156-157). Ödül ve cezanın birincil ve ikincil olmak üzere iki çeşidi bulunmaktadır. Buna göre birincil pekiştireç, insanların fiziksel ihtiyaçlarını karşılayan yiyecek vb. pekiştireçlerdir. İkincil pekiştireç ise, birincil pekiştireçlerle ortaya çıkan pekiştireçlerdir. Mesela paranın küçük bir çocuk için değeri yoktur, ta ki onunla bir şey alınabileceğini öğrenene kadar. Birincil ceza; "Bireye yapılan dövme gibi fiziksel müdahalelerdir." İkincil ceza ise; "Olumlu bir şeyin ortamdaki çekilmesi veya bireyin kendisini sevindiren bir durumdan mahrum bırakılmasıdır." (Yeşilyaprak, 2018: 212-214). Eğitimde yerine göre uygun şekillerde mükâfat ve cezaya başvurulması eğitim sürecinin olumlu sonuçlanmasını sağlar. Çünkü ödül ve ceza doğrudan bireyin iradesine etki yapar (Kanad, 1976: 83).

Gazâlî'nin çocukluk dönemindeki bireyin olumlu bir davranışından dolayı mükâfatlandırılıp desteklenmesi gerektiğini ve bu durumun çocuğa güven kazandıracağını belirtmesi (Gazâlî, 1989: III, 156-157) ödüle örnek olarak verilebilir.

Ceza konusunda ise ikincil cezanın birincil cezadan daha etkili olacağını belirtmektedir. Çocuğa ikincil ceza kullanılarak; “Böyle yaparsan insanlar seni görür ve rezil ederler.” (Gazâlî, 1989: III, 157) diyerek çocuğun toplum sevgisinden mahrum kalacağını kendisine haber verilmesi gerektiğini belirtmektedir. Gazâlî, daha önce belirtildiği üzere çocuğa verilecek doğrudan birincil cezaların kısa bir süre sonra utanma duygularını yok edip zamanla davranışlarının değiştirilmesinde etkisini kaybedeceğini ve çocuğun asi olmasına yol açacağını ifade etmektedir (Gazâlî, 1989: III, 157). Gazâlî’nin bu görüşü modern dönem eğitimcileri tarafından da ifade edilmektedir. Modern dönem davranışçı psikologlarına göre de cezaya sık sık başvurmak çocuğun ailesine ve çevresine karşı şiddete eğimli bir kimse olup kin ve nefret duygularının kalbine yerleşip olumsuz bir kişilik geliştirmesine neden olur. Bu anlamda ceza uygun olmayan davranışı uzun ve geçici bir süre ortadan kaldıracaktır ama unutmamak gerekir ki önemli olan güzel davranışı geliştirip devamlılığını sağlamaktır (Ulusoy, 2015: 181).

Ödül ve cezanın uygulanmasında Gazâlî’nin takip ettiği metot, davranışları yaparken bireylerin davranışlarında aşırıya gitmelerini engellemektir. Öyle ki bu engelleme çoğu zaman ödüller ve cezalarla bireyin itidal noktasına ulaşmasını ve erdemli bir kişilik oluşturmasını sağlar.

3.5. Gazâlî’ye Göre Kötü Bir Davranışı Yok Etme Makamları (Madde Bağımlılığı Örneği)

Gazâlî, modern dönemde de belirtilen bu yöntem ve ilkelerin dışında kötü bir davranışı düzeltmede çeşitli basamaklar öne sürmektedir. Bu basamakları ticari bir iş ortaklığı ile örneklendirmektedir. Bu ortaklığın başarıya ulaşması noktasında belirlenen bir takım ilke ve kuralların var olduğunu, ortaklığın ancak bu ilkelere uyulduğu müddetçe başarıya ulaşabileceğini belirtmektedir (Gazâlî, 1989: IV, 685). O’na göre kötü bir davranışı düzeltme basamakları şunlardır:

1. Makam: Muşarete (Sözleşme, Anlaşma)

İnsan, çoğu zaman davranışlarını gerçekleştirirken iç dünyasında kendi kendine sözleşme yapmaktadır. Bireyin yaptığı bu sözleşme, davranış değişikliği için

ilk adımlardan biridir. Nitekim davranışların değiştirilmesindeki en önemli noktayı, bireyin iç dünyasında verdiği kararlar oluşturmaktadır.

Gazâlî, bireyin olumsuz davranışlarını değiştirmesindeki ilk basamakta aklı ile nefsi arasında bir anlaşma yaparak nefsinin yerine getirmesi gereken bazı şartların gerekliliğine dikkat çekmektedir. Bu anlaşma gerçekleştirilecek eylemden önce veya sonra olabilir. Gazâlî, bu durumu ticaret yapan iki ortağın durumuna benzetmektedir. Nitekim bu iki ortağın hesap tutmalarındaki amaç kâr elde etmektir. Ortaklar bu amaca bir anlaşma yapıp anlaşmanın ilkelerine bağlı kalarak ulaşabilirler. Bireyin aklı da ahiret mutluluğunu elde etmek için bir tüccar gibidir. Aklın amacı, nefsi olumsuz istek ve davranışlardan koruyup bireyin kurtuluşa ermesini sağlamaktır (Gazâlî, 1989: IV, 685). Dolayısıyla bireyin davranışlarını değiştirmesi için ilk olarak aklı ile nefsi arasında sözleşme yapması gerekir. Bu sözleşme için Gazâlî göz, dil, mide gibi vücudun çeşitli organlarını örnek vermektedir.

Gazâlî'ye göre bireyin gözüyle anlaşmasını başta harama ve Müslüman kardeşine alçaltıcı gözle bakmaması oluşturmaktadır. Bu açıdan birey, gözü ile anlaşmasında dış dünyaya ibret gözüyle bakmalıdır. Allah'ın sanatına ve güzel davranışlara ders almak için bakarak bu davranışı kazanıma dönüştürmelidir (Gazâlî, 1989: IV, 687). Birey dilini kötü söz, gıybet, yalan, lanet etmek gibi ifadelerden engellemelidir. Buna karşın Allah'ı zikredip hatırlama, hakkı konuşma, dini tebliğ konusunda dili ile anlaşmalıdır (Gazâlî, 1989: IV, 687). Birey midesi ile haram ve şüpheli şeyleri yememe, ihtiyacı kadar helal ve temiz şeylerden yeme konusunda bir sözleşme yapmalıdır. Nefsin böyle yapmaması durumunda cezalandırılacağını bilmesi gerekir (1989: IV, 687).

Sözleşmede ifade edilen göz ile sözleşme, kalpteki duyguları harekete geçirmesi; mide ile anlaşma, duyguları davranışa dönüştürmede güç kaynağı olması; dil ile sözleşmenin ise duyguların ifade edilmesi gibi fonksiyonları desteklediği sonucuna ulaşılmaktadır. Dolayısıyla birey bütün organlarıyla özelliklerine göre sözleşmeler yaparak olumsuz davranışını yok etmede ilk basamağı gerçekleştirmelidir.

2. Makam: Murakabe (İzleme)

Bireyin gönlünü Allah'a bağlama noktasında nefsi ile anlaşma yaptıktan sonraki ikinci aşama, davranışların uygulama boyutunda bireyin nefsinin hareketlerini gözlemleyip kontrol etmesidir. Çünkü birey, davranışlarını kontrol etmeyip nefsini bu anlamda serbest bırakırsa, nefsi onu kötü davranışlara yönleltecektir (Gazâlî, 1989: IV, 690).

Birey davranışlarını gerçekleştirirken izlendiğini bilmelidir. Bu izlemenin Allah tarafından yapılmakta olduğunu, dolayısıyla duygularının ve eylemlerinin bilinip takip edildiğini içselleştirmelidir. Birey Allah'ın kendisini takip etme özelliğine sahip olduğunu, hiçbir şeyini ondan gizleyemeyeceğini unutmamalı ve bu düşüncüyü sürekli zihninde taşımalıdır. Böylece birey, dış dünyaya yönelirken Allah'ı unutmamış olur (Gazâlî, 1989: IV, 693-694). Bu şekilde şartlanan birey, davranışlarını gerçekleştirirken daha dikkatli olur.

3. Makam: Muhasebe (Sorgulama)

Bireyin gönlünü Allah'a bağlarken günün başlangıcında âdeti nefsiyle anlaşma yapması gibi günün sonunda da gün içerisinde yaptığı eylemlerden dolayı kendisini sorguya çekip davranışlarını gözden geçirmesi gerekir. Gazâlî, bu durumu ticaret yapan iki ortağın kâr-zarar durumlarını tespit etmek amacıyla ayın belli günlerinde bir araya gelmelerine benzetmektedir. Birey, ilk önce nefsini farz ibadetleri yapıp yapmama hususunda sorgulamalıdır. Nefis aklın belirlediği kurallara uyarak farz ibadetleri yerine getirmiş ise birey Allah'a şükrederek nefsini buna benzer davranışları yapmaya teşvik etmelidir. Nefis farz ibadetleri yapmamış ise veya bunları yapmaktan çekinmişse ibadetlerin kazasını yapmaya zorlanarak eksikliklerini tamamlayana kadar cezalandırılmalıdır (Gazâlî, 1989: IV, 706-707). Böylece birey nefsinin olumsuzluklarından kendisini korurken olumlu noktalara yönelebilmekte ve davranışlarını kontrol edip sorgulayabilmektedir.

4. Makam: Nefsi Kınamak

Bireyin gönlünü Allah'a ulaştırmasının dördüncü basamağı nefsi kınamaktır. Birey, işlediği bir günahın dolayısıyla nefsinin hesaba çekmeli ve kınayıp

cezalandırılmalıdır. Birey bunu gerçekleştirmediğinde günahın işlenmesi nefsin hoşuna giderek alışkanlık halini aldığı için günahlardan kurtulması zorlaşır. Bu sebeple birey, günah işlediğinde nefsinin cezalandırılmalıdır. Tıpkı bireyin nefsinin yenik düşüp haram olan bir şeyi yemesi durumunda kendisini aç bırakarak cezalandırması gibi. Böylece her organın, işlediği günahın dolayısıyla organını o eylemi gerçekleştirmekten alıkoymak suretiyle cezalandırılması gerekir (Gazâlî, 1989: IV, 708). Bireyin kötü ahlakı harekete geçirecek her türlü his, duygu ve davranışında kendisini kontrol etmesi ve sıkı bir denetime tabi tutması daha doğru davranışlar sergilemesine olanak sağlar.

5. Makam: Mücahede (En İyiyeye Ulaşma Çabası)

Gazâlî, bireyin olumsuz bir davranış gerçekleştirmesi durumunda bu davranıştan dolayı nefsinin hesaba çekilip cezalandırmasını gerekli görmektedir. Olumlu davranış gerçekleştiren nefsin tembellik göstermesi halinde ise ibadetler ve zikirlerle olumlu davranışın desteklenip ortaya çıkması sağlanmalıdır (Gazâlî, 1989: IV, 712). Olumsuz davranıştan dolayı nefsin cezalandırılırken birey çevresini gözlemleyip, çokça ibadet ve zikir ile meşgul olan kimseleri izlemeli, onlarla iletişimini sıklaştırmalı ve onlar gibi yaşamaya gayret göstererek kötü insanlardan uzaklaşmalıdır. Birey, bunları kendisine örnek alarak nefsinin kınanması, nefsinin ibadet etmeye yönlendirmelidir (Gazâlî, 1989: IV, 729-730). Bu anlamda bireyin edindiği sosyal çevre, bireyin kötü davranışlarını terk etmesinde önemli bir etkiye sahiptir.

6. Makam: Muatebe (Uyarı ve Ceza)

Gazâlî bireyin nefsinin, olumsuz davranışlarının kaynağı, iyiliklerini engelleyen bir düşman olarak nitelendirmektedir. Birey nefsinin, arzuladığı şeylerden mahrum bırakıp uzaklaştırmak suretiyle eğitirse bu durumda nefsinin “Nefsi levvame” yani “Pişmanlık duyan nefis” derecesine yükseleceğini belirtmektedir. (Gazâlî, 1989: IV, 730). Birey, nefsinin eğitirken hayatının birçok alanında yaptığı yanlışlardan dolayı nefsinin kınanması ve kâinatı gözlemleyerek Allah tarafından kendisine sunulan nimetleri düşünmelidir (Gazâlî, 1989: IV, 734-735).

Gazâlî'nin ifade ettiği olumsuz bir davranışın yok edilip yerine olumlu davranışın kazanım haline getirilmesinde aşamalı (tedrici) bir yol izlediği görölmektedir. Bu aşamalıliğın gerçekleşmeyip ani değişimlerin ortaya çıktığı maddi ve manevi değişimlerde çeşitli şok durumları ortaya çıkabilmektedir. Bu açıdan bireyin olumsuz bir davranışının yok edilmesinde Gazâlî'nin ifade ettiği bu basamaklar, davranışın değiştirilmesi konusunda daha sağlam ve kararlı bir kişiliğin ortaya çıkmasında önemli bir yere sahiptir.

Bireyler çoğu zaman maddi refah içerisindeyken manevi yönden zor koşullar altında kalabilmektedirler. Bu durum dini hassasiyet eksikliği, bireysel ve sosyal sebepler gibi etkenlerden kaynaklanabilmektedir. Psikolojik yönden zor süreçlerden geçen bireyler bu mutsuzluklardan geçici olarak kurtulmak için bazen kötü alışkanlıklara başvurabilmektedirler.

Gazâlî'nin belirttiği bu aşamalar eğitim yöntemi ve psikolojik dini destek yapısına sahip olduğu için madde bağımlılığı vb. kötü alışkanlıklardan kurtulmada diğer tıbbi yaklaşımlardan farklıdır. Çünkü Gazâlî'nin belirttiği bu aşamalar bireyin manevi yapısına dokunarak şahsına, çevresine ve yaratıcısına karşı sorumluluklarını hatırlatmakta ve bu anlamda kendisini eğitmeyi hedeflemektedir. Gazâlî'nin ortaya koyduğu bu ilke ve kurallar, modern dönem yaklaşımlarında kötü alışkanlıklardan kurtulma basamaklarıyla da ortak noktalara sahiptir. Bu bakımdan günümüzde birçok olumsuz davranıştan kurtulmada dini ve psikolojik destek alanında kullanılabilceği düşünölmektedir. Gazâlî'nin yaklaşımı ile modern dönem yaklaşımı aşağıdaki tabloda (Tablo-3) karşılaştırılmakta, daha sonra ise madde bağımlılığı üzerinden örneklendirilmektedir.

Tablo 3. Gazâlî'ye Göre ve Modern Dönemde Kötü Bir Davranışı Düzeltme Basamaklarının Karşılaştırılması

GAZÂLÎ'YE GÖRE KÖTÜ BİR DAVRANIŞI DÜZELTME MAKAMLARI	MODERN DÖNEMDE KÖTÜ ALIŞKANLIKLARDAN KURTULMA AŞAMALARI
MÜŞARETE (SÖZLEŞME) : Kötü bir davranışa sahip birey, bu davranıştan kurtulmak için aklı ile nefsi arasında anlaşma yaparak bir takım kurallar belirler (Gazâlî, 1989: IV, 685).	PLAN YAPMA: Birey bu aşamada rastgele hareket etmek yerine belli bir plan ve kurallar belirlemeli ve bu kurallar uymalıdır.
MURAKABE (İZLEME) : Aklı ile nefsi arasında sözleşme yapan birey olumsuz davranıştan kendini alıkoymalı Allah'ın emrine aykırı herhangi bir düşünce zihninde belirirse bunun Allah'ın emrine uygun olmadığını hatırlamalıdır (Gazâlî, 1989: IV, 690).	DİSİPLİN VE BİLİNÇ: Birey, bu davranışı neden bırakmak zorunda olduğunu aklına getirmeli ve sürekli olarak yanlış davranışa yönelmemek için kendisini kontrol etmelidir. Bunun için kendisini izlemeli, iradesini ve psikolojik gücünü harekete geçirecek kurallara uyacak bir profil ortaya koymaya çalışmalıdır.
MUHASEBE (SORGULAMA) : Günün başlangıcında sözleşme yapan birey gün boyunca izlendiğini bilmeli günün başında ve sonunda yaptıklarında kendini hesaba çekmelidir (Gazâlî, 1989: IV, 706-707).	ENGEL KOYMA: Birey, mümkün olduğunca olumsuz davranışını tekrar harekete geçirecek ortamlardan ve kişilerden uzak durmaya çalışmalıdır. Davranışa yönelecek bir yaklaşım sergilediğinde kendisini bundan alıkoymak cezalandırıcıdır.
NEFSİ KINAMAK: Birey, işlediği bir günahın dolayı nefisini hesaba çekmeli ve kınayıp cezalandırmalıdır. Bunu gerçekleştirmede günahın işlenmesi nefsin hoşuna gider ve alışkanlık haline gelir (Gazâlî, 1989: IV, 708).	POZİTİF DAVRANIŞA YÖNELME: Olumsuz davranıştan kurtulmak isteyen birey, onları iyi davranışlarla değiştirmeye çalışmalı, olumlu davranışları kazanım haline getirmeye gayret göstermelidir.
MÜCAHEDE (EN İYİYE ULAŞMA ÇABASI) : Olumsuz davranışa yönelen bireyin bu davranışı yok etmek için adeta kendini cezalandırmasına birçok olumlu davranışa yönelmesidir. Tıpkı nefsinin hâkim olmayıp olumsuz bir davranışta bulunan bireyin bu davranışı yok etmek için çok sayıda zikir ve ibadet yapması gibi (Gazâlî, 1989: IV, 729-730).	ÖDÜLENDİRME: Birey kötü alışkanlıktan kurtulmada ilerlediği her aşamada kendisini maddi veya manevi olarak ödüllendirmelidir. https://www.uplifers.com/kotu-aliskanliklardan-kurtulma-rehberi/ (Erişim tarihi: 04.12.2018)

Madde Bağımlılığı Örneği

Muşarete = Plan Yapma

Madde bağımlısı olan birey her şeyden önce bu bağımlılıktan kurtulmayı zihnine iyice yerleştirmelidir. Bunun için de ilk olarak kendine bir daha madde kullanmayacağına dair söz vermeli, maddeden nasıl kurtulacağına dair zihninde bir plan çizmeli, birtakım ilke ve kurallar belirlemelidir. Bu kurallara kesin olarak uyması gerektiğini, aksi takdirde cezalandırılacağını kalbine iyice yerleştirmelidir. Aynı zamanda bunun kararlılık gerektiren zor bir süreç olduğunu aklından çıkarmamalı ve kendisini madde bağımlılığından kurtulmaya şartlandırmalıdır. Kendine: “Ben bugün neye mal olursa olsun hiçbir şekilde Allah’ın yasakladığı bu maddeyi kullanmaya yeltenmeyeceğim ve belirlediğim bu kuralları asla çiğnemeyeceğim.” diye söz vermelidir.

Murakabe ve Muhasebe = Disiplin ve Bilinç

Birinci basamakta kendisine birtakım kurallar belirlemek suretiyle söz veren birey, ikinci basamakta tamamen madde bağımlılığından kurtulmaya yoğunlaşmalı, tüm dikkatini bağımlısı bulunduğu bu maddeden arındırmaya odaklamalıdır. Birey bu maddeden kurtulmak için neler yaptığını, niçin bu maddeyi bırakması gerektiğini iyi bilmelidir. Maddeden kurtulma noktasında kendisine net bir yol çizdikten sonra Allah’ın emirlerine uygun olarak belirlediği bu kurallara uyup uymadığını çok sıkı bir şekilde kontrol etmelidir. Bu kontrolü esnasında Allah’ın her zaman kendisini izlediğini, yaptıklarının bir karşılığının olacağını, bu bağımlılığın dünya ve ahiretini yok edecek sonuçlar doğuracağını içselleştirmelidir. Birey bu maddeye tekrar yönelmemesi gerektiği konusunda kendisini şartlandırarak bağımlısı olduğu bu maddeyi çağrıştıracak veya ona yöneltecek en küçük sebeplerden (arkadaş, sosyal ortam vb.) bile ciddi bir tehlikeden kaçır gibi uzaklaşarak kararlılık göstermelidir. Şeytanın kendisini bu davranışa yöneltmek için yaptığı hatırlatmalara kulak vermeyerek hızlıca bu davranıştan uzaklaşmalıdır. Birey ayrıca madde bağımlısı olduğu süreçteki kötü durumunu aklına getirerek özeleştiriyi yapmalıdır. Bu özeleştiride madde bağımlılığının Allah’ın azabına ve başka olumsuz davranışlara yol açan kötü yönünün bulunduğunu unutmamalı bu noktada kendisini

sorgulamalıdır. Dolayısıyla her günün belli saatlerinde bağımlılıktan korunma adına yaptıklarından dolayı kendini hesaba çekmelidir.

Nefsi Kınamak = Engel Koyma

Birey gün içerisinde bağımlısı olduğu maddeye yönelip yönelmeme konusunda zihninde bir otokontrol sistemi kurmalıdır. Bu otokontrol mekanizması sayesinde madde kullanımına yönelik attığı her adımı büyük bir titizlikle izledikten sonra bu kullanıma yönelik en ufak bir sempati halinde bile bunun sözleşme maddelerine aykırı bir durum olduğunu kabul ederek hemen cezaya başvurmalıdır. Bireyin bu isteğine yaptırım uygulamaması, madde bağımlılığına giden sebeplere ulaşmanın kolay olmasına, nefsinin hoşuna gitmesine ve bağımlılığa tekrar dönmesine yol açabilir. Bu durumda bireyin alışkanlık haline gelen madde bağımlılığından kurtulması daha da zorlaşır. Uygulanacak ceza ise madde bağımlılığına iten etkenlerin ortadan kaldırılması şeklinde olabilmektedir.

Mücadele = Pozitif Davranışa Yönelme

Birey maddeye yöneldiğini hissettiği anda kendisini cezalandırmak veya bağımlısı olduğu maddeden kurtulma davranışını pekiştirmek için yoğun olarak dua, tövbe, zikir gibi davranışlara yönlendirmelidir. Birey bunu yaparken çevresinde çokça ibadet eden kimselere bakarak onlar gibi hareket etmeye çalışmalıdır. Bu bakımdan madde bağımlısı olan kişi ortamını değiştirmeli; namaz, zikir, dua ile meşgul olan kimselerin ortamına girmelidir. Bireyin ister ceza ister mükâfat için gerçekleştirdiği bu ortam değiştirme bireye bağımlılığı unutturma esasına dayanmaktadır. Ancak bireyin bu olumlu ortamlara girmesi uzun bir süreyi kapsamalıdır. Birey bu süre içerisinde kendisini maddeye yöneltecek vesveselere karşı kararlılık ve çaba göstermelidir. Aksi halde bu ortamdan faydalanmadan tekrar bağımlısı olduğu maddeye yönelebilir. Dolayısıyla bu basamak madde bağımlılığından kurtulmada süreklilik ve kararlılığın esas olduğu bir aşamadır.

Uyarı ve Ceza = Ödül

Bu basamak Gazâlî'ye göre uyarı ve ceza olarak ifade edilirken modern dönemde ödül olarak ifade edilmektedir. Buna göre birey belirlediği sözleşme

kurallarına uymuş ve bağımlısı olduğu maddeye yönelmemişse, modern dönem yaklaşımına göre kendisini maddeye vereceği para ile faydalı şeyler almak gibi yollarla kendisini ödüllendirmelidir. Şayet bunun aksi bir durum gerçekleşmiş ise birey kendisini kınamalı ve pişmanlık duyarak; “Ben nasıl bu maddeye yönelmek için bu davranışı yaptım?”, “Neden ibadet, zikir gibi eylemleri daha fazla yapmadım?” diyerek kendisini eleştirmeli ve sevdiği şeylerden kendini mahrum bırakarak cezalandırmalıdır.

Bireyin madde bağımlılığı başta olmak üzere olumsuz bir davranıştan kurtulmasının elbette tek yönlü bir tedavi veya destek uygulamasıyla mümkün olduğu söylenemez. Madde bağımlılığı başta olmak üzere kötü alışkanlıklardan kurtulmada bireyin psikolojik yönünün etkisi büyük paya sahiptir. Bu bağlamda birey madde bağımlılığından ilk önce zihninde kurtulmalıdır. Zihninde karar kılmayan ve net bir tavra sahip olmayan kimselerin bu davranışlardan kurtulmaları zor olmaktadır. Gazâlî'nin öne sürdüğü bu aşamalar dini başa çıkma ve psikolojik destek kapsamında değerlendirildiğinde günümüzdeki terapi yöntemleriyle örtüştüğü gibi madde bağımlılığından kurtulmada da etkili olabildiği düşünülmektedir.

Gazâlî'nin bireysel ahlak eğitimi kapsamındaki yaklaşımını belli bir sistematik düzen içerisinde, çeşitli yöntem ve ilkeler etrafında şekillendirdiği ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan Gazâlî'nin olumsuz davranışların düzeltilmesinde ifade ettiği yöntem ve ilkelerin yaşadığı dönemden günümüze kadar geçerliliğini sürdürdüğü ve günümüz modern eğitim yöntemleriyle de büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir.

4.SONUÇ

İnsan, yaratılmışlar içerisinde en mükemmel özelliklere sahip varlıktır. Bu mükemmeliyet özellikleri yaratılışından itibaren her ne kadar kendisine verilmiş olsa da, yaşadığı süreç içerisinde bazı sapmalar yaşayabilmektedir. Yaşadığı bu sapmalardan ise ancak eğitimle kurtulabilmektedir. Kur'an ve sünnetin belirlediği ilkeler içerisinde bireyin ahlak eğitimini gerekli gören İslami eğitimin temel gayesi, bireyi teorik bilgilerden pratik bilgilere ulaştırmaktır. Bireyin ahlaki yönden eğitilip bu bilgileri elde etmesinde aile, sosyal çevre, dinin emir ve yasakları gibi etkenler önemli bir yere sahiptir.

Birey hayatının her alanında yaratıcısıyla iletişimde bulunacak bir niteliğe sahip olmalıdır. Bunun için ahlak eğitimi hayatının her aşamasında gereklidir. Kötü davranıştan kurtulan birey dini ve ahlaki erdemlere ulaşmak için bir gayret sarf etmelidir. Bu anlamda başkalarını ahlaken olgunlaştırmak isteyen birey, ahlak eğitimine ilk olarak kendisinden başlamalıdır.

Bireyin sağlıklı bir kişiliğe ulaşması, toplumdaki diğer bireylerin davranışları üzerinde de etki eder. Bu açıdan dini ve ahlaki erdemleri elde etmek isteyen birey, ilk önce sahip olduğu kötü davranışlardan kendini soyutlamalıdır.

Çalışmamız, ahlaki yönden kendini eğitmek isteyen bireylere teorik ve pratik açıdan yol göstermesi, bireyin mutlu bir yaşam sürdürmesi için Gazâlî'nin eğitim yöntemlerini konu edinmesi, konuları klasik ve modern dönem eğitim verileri ile kaynaştırarak ele alması, birey için yaşam boyu eğitimi öngörmesi bakımından diğer çalışmalardan farklıdır. Buna karşın bireylerin eğitimini konu edinerek olumsuz ve olumlu insan özelliklerini ele alması, aile eğitimi, çocuk eğitimi gibi konuları kapsamından dolayı da benzer çalışmaların ulaştığı sonuçlarla kısmen paralellik arz etmektedir.

Çalışmamız günümüzdeki ahlaki erozyona karşı bireyleri ahlaki yönden ayakta tutarak bireylere pratik çözümler sunmaktadır. Çalışmamızda klasik dönem ve modern dönem eğitim yöntemlerini harmanlamaktadır. Yine Gazâlî'nin daha önce

üzerinde çalışılmamış İhyâu ‘Ulûmi’ d-Din eseri incelemekte, tamamen bireysel ahlak konularını ele almaktadır. Çalışmamız bu yönlerden orijinal bir yapıya sahiptir.

Çalışmamız neticesinde elde ettiğimiz sonuçları şöyle sıralamak mümkündür:

1-Gazâlî, bireyin eğitilebilirliği ile ilgili iyimser bir tablo çizerek ahlak eğitiminde bireyin ilk önce kendisini eğitmesini öngörmektedir. Bu açıdan önemli olan husus, bireyin olumsuz davranışlarını ahlak eğitimi prensipleri çerçevesinde eğitmesi, dini ve ahlaki erdemlere ulaşarak Yüce Allah’ın istediği kul olma seviyesine ulaşmasıdır.

2-Gazâlî’nin İslami eğitimde belirtilen dini ve ahlaki erdemleri elde etmede bireyin nefesine, yaşadığı sosyal yapıya ve Yüce Allah’a karşı yerine getirmesi gereken birçok sorumluluk ve görevinin olduğu sonucuna varılabilmektedir. Bu kapsamda Gazâlî’nin bireyden Yüce Allah’a, Yüce Allah’tan bireye doğru çift yönlü bir iletişimin varlığını belirttiği ve insanın sorumsuz olmadığını da ortaya koyduğu söylenebilmektedir.

3-Bireyin sorumluluğu kapsamında Gazâlî, bireyi ahlaki yönden eğitmede yöntem olarak ilk aşamada bireyin kalbini ve zihnini kötü duygu ve düşüncelerden arındırmayı öngörmektedir. Onun bu yaklaşımı modern dönemde psikoloji biliminin kapsamı içerisinde yer almaktadır. Ancak bu yaklaşım dinsel kaynaklarla desteklenen içsel durumları ve manevi iletişimlerini içerdiğinden ayrılmaktadır. Onun bu yaklaşımı bireyin ahlaki davranışları üzerinde ve eğitim sürecinde psikolojik yönün büyük bir etkiye sahip olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu durum aynı zamanda eğitime psikolojik yönden başlanması gerektiği sonucunu da doğurmaktadır.

4-Gazâlî, kalbe akıldan daha fazla önem vererek bireyin en önemli ve işlevsel organını kalp olarak nitelendirmektedir. Çünkü ona göre kalp, akıldan farklı olarak duyular ötesi bir özelliğe sahiptir. Akıl ve duyularla elde edilen bilgi, bireyi Yüce Allah’a ulaştırma noktasında yetersiz kalmaktadır. Birey ‘Marifetullah’ denilen seviyeye ancak kalp aracılığıyla elde edilen bilgilerle ulaşabilmektedir.

5-Gazâlî, “Marifetullah’a” ulaşmada tasavvufçu yaklaşıma sahip bir birey profili ortaya koymaktadır. Ortaya konulan bu profil, tamamen hayattan elini eteğini çeken bir sûfi profili değil, aksine bilinçli, şuurlu sosyal hayatın içerisinde aktif ve her alanda Yüce Allah’a kul olma bilincini taşıyan bir kişiliktir.

6-Gazâlî’nin davranışların düzeltilmesinde üzerinde durduğu önemli hususlardan biri de salt bilginin uygulamaya dönüşmediği sürece bir anlam ifade etmeyeceğidir. Zira bilgi-davranış ilişkisinde birey tarafından uygulanmayan, bireyin davranışlarına yön vermeyen teorik bilgiler bir anlam ifade etmediği gibi şuursuz ve bilinçsiz bir eylem de bireye fayda vermez.

7-Birey kötü bir davranıştan kurtulmak için o davranış ve zıttı hakkında bilgi edinmeli, sahip olduğu davranışın kötü olduğunu bilmeli ve kendisini psikolojik olarak bu davranıştan kurtulmaya hazırlamalıdır. Bu hazırlıktan sonra kötü davranışın zıttını yapmaya kendini zorlayarak ve bu yönde ciddi bir çaba ortaya koyarak kötü davranıştan kurtulmada ısrar etmelidir.

8- Temizlik sadece maddi temizliği kapsamamaktadır. Birey İslam’ın belirlediği ahlaki ilkelerle kendini eğittiğinde doğal olarak maneviyatını da temizlemektedir.

9- Modern dönemde eğitim-öğretim programları içerisinde yer alan birçok metotlar, ilkeler ve psikolojik yaklaşımların aslında daha önce Gazâlî ve birçok İslam eğitimcisi tarafından kullanıldığı, ancak sistematik bir şekilde sadece “eğitim yöntemleri” olarak ele alınmadığı için yaygınlık kazanmadığı söylenebilmektedir. Bu açıdan Gazâlî’nin ahlak eğitimi kapsamındaki görüşleri modern dönemde genel kabul gören Freud, E. Erikson, J. Piaget, Kohlberg gibi psikologların görüşleri ile uygunluk arz etmektedir.

10-Gazâlî’nin İhyâu ‘Ulûmid-Din eserinde kendi dönemi için ifade ettiği ahlaki problemlerin hemen hepsi günümüzde de bireysel ahlaki problemler olarak durmaktadır. Birey bu kötü davranışlardan kurtulmada Gazâlî’nin görüşleri etrafında şekillendirdiğimiz çalışmamızda belirtilen eğitim esasları kapsamında nefsinin istek ve arzularına karşı yüz çevirmekle kurtulabilir.

Çalışmamızdan elde edilen sonuçlarla ilişkili olarak din eğitimi sahasına yapılabilecek katkı ve öneriler ise şu şekilde sıralanabilir:

1-Din ve ahlak eğitiminde bireylerin gelişimlerini sağlayıp dindar insan profiline ulaşması önemli bir yere sahiptir. Bu açıdan çalışmamız eğitim yöntemlerinin teorik boyutlarının pratiğe yansımaya şekli ve zenginleştirilmesi noktasında din eğitimi alanına katkıda bulunmaktadır. Bu çerçevede, bireyin davranışlarında itidal üzere olması, bireyin dünyada ve ahirette mutlu bir kimse olmasının sağlanması, ahlak eğitiminde bilgi-eylem uyumu gibi hususlarda içerik ve yöntem olarak din eğitimine katkıda bulunmaktadır. Ayrıca ‘İslami eğitimde bireysel ahlak eğitimi’ adında yapılacak kapsamlı bir araştırmaya bu yönde öncülük edebilir.

2-İslami eğitim tarihindeki klasik eğitimcilerin eğitim ile ilgili ifade ettikleri diğer yöntemlerin de ahlak eğitimi kapsamında ortaya çıkarılmasına destek olarak din eğitimi alanına katkıda bulunabilir. Eğitim boyutunda İslam dünyasının kendi değerlerinin farkına varıp tamamen batı kaynaklı eserlere yönelmelerinin önüne geçilmesine yardımcı olabilir.

3-Eğitim yöntemleri açısından klasik İslam eğitimcileri ile modern dönem eğitimcilerinin ifade ettikleri eğitim yöntem ve tekniklerin karşılaştırılması yönünde yapılacak kapsamlı bir çalışmaya da öncülük edebilir.

4-Din eğitiminin her kademesinde çalışmamızda ifade edilen yöntem ve tekniklerin kullanılıp pratiğe yansımaya, din eğitimi verilen örgün ve yaygın eğitim kurumlarında bireylerin zararlı alışkanlıklar başta olmak üzere olumsuz ahlak davranışlarından kurtulmalarında kullanılabilir. Gazâlî’nin altı aşamada ifade ettiği yaklaşım, bağımlılıkla mücadele de psikolojik ve dini destek bağlamında kullanılabilir. Gazâlî’nin bu görüşü din kültürü ve ahlak bilgisi dersinde “kötülüklerden korunma” başlığı altında öğretim programlarına dâhil edilebilir.

5- Çalışmamız daha da genişletilerek ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarında ahlak eğitimi ile ilgili konular işlenirken “Şahsiyet eğitimi” içeriğine sahip bir üniteye katkı sağlayabilir.

KAYNAKLAR

- Ağakay, M.A. (1966). *Türkçe Sözlük*. (Dördüncü Baskı). Ankara: TDK Yayınları, 157.
- Ağırakça, A. (1998). *Şamil İslam Ansiklopedisi*. (Birinci Baskı). C.5. Ankara: Şamil Yayınevi, 299.
- Akbaba, S. (2016). *Öğrenme Psikolojisi*. (Yedinci Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 14.
- Akdoğan, A. (2004). “Bireysel ve Toplumsal Hayatta Ahlaka Olan İhtiyaç ve İslam”. *Ekev Akademi Dergisi*, (18), 179-194.
- Akdoğan, A. (2012, 21- 22 Nisan). “İslam Kardeşliğinin Ahlaki Temellerinin İki Dinamiği Sevgi ve Saygı”. *Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları*, Kutlu Doğum Haftası Hazreti Peygamber Kardeşlik Ahlakı ve Kardeşlik Hukuku Sempozyumunda sunuldu, Ankara. (265-279).
- Akgün, İ. (2000). *Kur'an'da Tefekkür*. Harran Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. Şanlıurfa, 38.
- Akseki, A. H. (2014). *İslâm Dîni*. (Birinci Baskı). İstanbul: Yeniakım Yayınları, 341.
- Algül, H. Klavuz, A.S. (2006) *İlmihal, İman ve İbadetler*. Ankara: TDV Yayınları, I, 83.
- Altıntaş, H. (1997). “İslam Ahlakı ve İnsani Davranışlar”. Ankara Üniversitesi *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36 (1). 15-27.
- Altıntaş, M. (2018). “Dünyanın Değerine Dair Ayetler Üzerine Bir İnceleme”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 13 (13), 103-128.
- Arslan. A. (2012). *Felsefeye Giriş*. (On Yedinci Baskı). Ankara: Adres Yayınları, 199-200.
- Arvasi, S. A. (1997). *Kendini Arayan İnsan*.(Altıncı Baskı). İstanbul: Burak Yayınevi, 107.
- Ateş, S. (2013). *İslâm Ahlâkı*. (Birinci Baskı). İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 39, 46, 69,127, 153, 181, 218, 274-275.
- Ay, M. E. (1997). *Ailede ve Okulda İdeal Din Eğitimi*. (Birinci Baskı). İstanbul: Mavi Yayıncılık, 9-10.

- Ayasbeyoğlu, N. (1968). İslamiyet'in Eğitimimize Getirdiği Değerler ve Kur'an-ı Kerim'in Eğitim ile İlgili Ayetlerinin Tahlili, (Baskı No Yok). İstanbul: M.E.B. Yayınları, 18.
- Aydın, A. (2001). *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Alfa Yayınları, 29, 62, 85-88, 93-94, 102-104, 257.
- Aydın, M. Z. (2011). *Din Öğretiminde Yöntemler*. (Beşinci baskı). Ankara: Nobel Yayınları, 12, 14, 29, 62, 119, 167, 269-270, 279, 286.
- Aydın, M. Z. (2003). "Ailede Ahlak Eğitimi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (2) 125-158.
- Aydınlı, Y. (2013.). *Gazâli Muhafazakâr ve Modern*. (İkinci Baskı). Bursa: Emin Yayınları, 53, 57.
- Azzam, A. (1975). *Resulü Ekrem'in Örnek Ahlakı*. (Çev. H. Karaman). (Dördüncü Baskı). (Eserin orijinali 1938'de yayımlandı). İstanbul: Yağmur Yayınları, 36.
- Başaran, İ. E. (2005). *Eğitim Psikolojisi Gelişim, Öğrenme ve Ortam*. (Altıncı Baskı). Ankara: Nobel Yayınları, 39, 136, 196-197, 391,407, 418, 430.
- Bayraklı, B. (2009). *İslâm'da Eğitim*. (Sekizinci Baskı). İstanbul: Bayraklı Yayınları, 39,43, 130-132, 229-230, 232, 246, 247-252, 254.
- Bayraklı, B. (2008). *Âyetlerin Işığında İman, İbadet ve Ahlak Üzerine Sohbetler*. (İkinci Baskı). İstanbul: Bayraklı Yayınları, 25.
- Bayraklı, B. (2016). *Kur'ân'ı Ahlak*. (Birinci Baskı). İstanbul: Düşün Yayıncılık, 72, 217, 278, 289.
- Bilici, A. B. (2015). *Gelişim ve Eğitim Odaklı Çocuk Psikolojisi ve Din*. (Birinci Baskı). İzmir: Akademik Gelişim Yayınları, 108.
- Binbaşoğlu, C. (2000). *Ailede ve Okulda Eğitim Sorunları*. (Birinci Baskı). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 18, 37-38.
- Bingöl, A. (1999). "İletişim Bağlamında Mantık ve Dil". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 40, (1), 105-115.
- Can, G. (2014). *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*. (On Beşinci Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 5.
- Carrel, A. (2016). *İnsan Denen Meçhul*. (Çev. Ö. Durmaz). (Üçüncü Baskı). (Eserin orijinali 1935'de yayımlandı). İstanbul: Hayat Yayınları, 9, 178, 221-223.

- Carrier, C., Ozouf R. (1964). *Yaşanmış Pedagoji*. (Çev. N. Yüzbaşıoğulları). (Birinci Baskı).Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 134-135.
- Cebeci, L. (1987). Kur'an Sosyalojisi Üzerine Bir Deneme, *İslami Araştırmalar Dergisi*. 1, (3) 5-38.
- Cüceloğlu, D. (1999). *İnsan ve Davranışı*.(Dokuzuncu Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 156-157, 238, 348, 352.
- Çağrııcı, M. (2009a). *İslam Ahlakının Temel Kaynakları*. Türkiye IV. Dini Yayınlar Kongresi -Dini Klasikler- Tebliğler ve Müzakerelerde sunuldu, 30-31 Ekim, Ankara, 230-232.
- Çağrııcı, M. (1989). DİA, "*Ahlak*" Md. C. 2. Ankara: TDV Yayınları, 1-9.
- Çağrııcı, M. (1993a). DİA, "*Cimrilik*" Md. C. 8. Ankara: TDV Yayınları, 4-5.
- Çağrııcı, M. (2008). DİA, "*Riya*" Md. C. 35. Ankara: TDV Yayınları, 137-138.
- Çağrııcı, M. (1996). DİA, "*Gurur*" Md. C. 14. Ankara: TDV Yayınları, 212-213.
- Çağrııcı, M. (1993b). DİA, "*Câh*" Md. C. 7. Ankara: TDV Yayınları, 14-15.
- Çağrııcı, M. (2007). DİA, "*Ölüm*" Md. C. 34. Ankara: TDV Yayınları, 36-37.
- Çağrııcı, M. (2012). DİA, "*Ucb*" Md. C. 42. Ankara: TDV Yayınları, 36-37.
- Çağrııcı, M. (1996a). DİA, "*Gıybet*" Md. C. 14. Ankara: TDV Yayınları, 63-64.
- Çağrııcı, M. (1996b). DİA, "*Gazâlî*" Md. C. 13. Ankara: TDV Yayınları, 490-493.
- Çağrııcı, M. (2013). *Gazâlî'ye Göre İslâm Ahlâkı Teori ve Pratik*. (Birinci Baskı). İstanbul: Ensar Yayınları, 12, 202.
- Çağrııcı, M. (2015). *Ana hatlarıyla İslâm Ahlâkı*. (Sekizinci Baskı). İstanbul: Ensar Yayınları, 47-49,197, 203-204, 246-247, 249, 267.
- Çamdibi, H. M. (2014). *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*. (Beşinci Baskı). İstanbul: Çamlıca Yayınları, 115, 270.
- Çelebi, A. (1998). *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*. (Çev. A. Yardım). (Üçüncü Baskı). İstanbul: Damla Yayınevi, 252.
- Çelikel, B. (2011) "Ulemanın İhaneti: Gazâlî'nin Ulema Eleştirisi". *Tyb. Akademi Dergisi*, 1 (1), 147, 137-153.
- Çelikkaya, H. (2006). *Eğitim Bilimine Giriş (Eğitimcilik ve Öğretmenlik)*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: ALFA Yayınları, 27.
- Çetinkaya, A. (2012). *İslam Felsefesi Tarihi*. (Birinci Baskı). Ankara: Grafiker Yayınları, 48.

- Çiçek, M. (2001). *Dil Olgusuna Genel Bir Bakış*. İlahiyat Fakültesi Kur'an ve Dil-Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumunda Sunuldu. (17-18 Mayıs) 189-199.
- Çubukçu, İ. A. (1974). *İslâm'da Ahlâk ve Manevi Vazifeler*. (Baskı No Yok). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 20, 24, 55, 59, 119.
- Demirci, M. (2012). *Kur'ân'ın Ana Konuları*. (Altıncı Baskı). İstanbul: İFAV Yayınları, 45, 46, 263.
- Doğan, Y. (2004). "Hz.Peygamber ve Mizah". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 8, (2), 191-203.
- Doğanay, A. (2017). *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. (On Birinci Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 178-179, 193, 200.
- Dölek, A. (2004). "Sünnet Işığında Cimrilik Hastalığı ve Tedavi Yolları". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 4, (2), 95-128.
- Draz, M. A. (1997). "Ahlak İle Eğitim Alakası". (Çev. H. E. Sert). *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (2), 113-117. (Orijinal makalenin yayım tarihi, 1989).
- Durak Batıgün, A. ; Hisli Şahin, N. ; Karlı Demirel, E. (2011). "Bedensel Hastalıkları Olan Bireylerde Stres, Kendilik Algısı, Kişilerarası Tarz ve Öfke İlişkisi". *Türk Psikiyatri Dergisi*. 22, (4), 245-254.
- Durmaz, Z. (2005). *Kur'an'da İnsan-Yalan İlişkisi*. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 52.
- Dündar, M. (2011). *İlk Dönem İslami Eğitim-Öğretim Faaliyetleri*. (Birinci Baskı). İstanbul: İşrak Yayınları, 18, 29.
- Düzgün, Ş. A. (2013). *Din Birey ve Toplum*. (Üçüncü Baskı). Ankara: Akçağ Yayınevi, 54, 55, 61-63,70,79.
- el-Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, (2011/1432). *Sahih-i Buhari*.(Tahk. Ş. el-Raud, A. Murşid). (Şerh. A. Murşid, M. Y. el-Curani). (Birinci Baskı). Beyrut: Risaletül Aliye Yayınevi, C. 1. (H.No: 39/52). C. 2. (H. No: 51/1968). C. 4. (H. No: 50/6056). 30-31; 172-173; 385.
- el- Bûti, M. S. (1992). *Fıkhu's Siyre, Peygamberimiz S.A.V.'in Uygulamastıyla İslam*. (Çev. A. Nar, O. Aktepe). (Onuncu Baskı), (Eserin orijinali 1967'de yayımlandı). İstanbul: Gonca Yayınevi, 83, 110-111.

- el- Bûtî, M. S. (1996). *İslam Akaidi*. (Çev. M. Yolcu, H. Alatınalan). (Beşinci Baskı), (Eserin orijinali 1969'da yayımlandı). İstanbul: MadveYayınları, 311.
- el-İsfahânî, R. (2017). *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât "H-K-M"* Md. (Çev: M. Yıldız), (Birinci Baskı). (Eserin orijinali 1018'de yayımlandı). İstanbul: Çıra yayınları, 282.
- el-İsfahânî, R. (2017). *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât "C-D-L"* Md. (Çev: M. Yıldız), (Birinci Baskı). İstanbul: Çıra yayınları, 211.
- el-İsfahânî, R. (2017). *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât "R-B-B"* Md. (Çev: M. Yıldız), (Birinci Baskı). İstanbul: Çıra yayınları, 383.
- el-İsfahânî, R. (2017). *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât "H-L-K"* Md.(Çev: M. Yıldız), (Birinci Baskı). İstanbul: Çıra yayınları, 336.
- el-İsfahânî, R. (2017). *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât "A-C-B"* Md. (Çev: M. Yıldız), (Birinci Baskı). İstanbul: Çıra yayınları, 637.
- el-İsfahânî, R. (2017). *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât "A-F-F"* Md. (Çev: M. Yıldız), (Birinci Baskı). İstanbul: Çıra yayınları, 670.
- el-İsfahânî, R. (2017). *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât "A-K-L"* Md. (Çev: M. Yıldız), (Birinci Baskı). İstanbul: Çıra yayınları, 676.
- el-İsfahânî, R. (2017). *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât "G-R-R"* Md. (Çev: M. Yıldız), (Birinci Baskı). İstanbul: Çıra yayınları, 707-708.
- el-İsfahânî, R. (2017). *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât "G-D-B"* Md. (Çev: M. Yıldız), (Birinci Baskı). İstanbul: Çıra yayınları, 713.
- el-İsfahânî, R. (2017). *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât "H-S-D"* Md. (Çev: M. Yıldız), (Birinci Baskı). İstanbul: Çıra yayınları, 265
- el-İsfahânî, R. (2017). *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât "K-B-R"* Md. (Çev: M. Yıldız), (Birinci Baskı). İstanbul: Çıra yayınları, 830.
- el-İsfahânî, R. (2017). *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât "V-K-L"* Md. (Çev: M. Yıldız), (Birinci Baskı). İstanbul: Çıra yayınları, 1024.
- el-İsfahânî, R. (2017). *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât "T-V-B"* Md. (Çev: M. Yıldız), (Birinci Baskı). İstanbul: Çıra yayınları, 187.
- el-İsfahânî, R. (2017). *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât "H-L-S"* Md. (Çev: M. Yıldız), (Birinci Baskı). İstanbul: Çıra yayınları, 332.

- el-İsfahânî, R. (2017). *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât "Ş-K-R"* Md. (Çev: M. Yıldız), (Birinci Baskı). İstanbul: Çıra yayımları, 531.
- el-İsfahânî, R. (2017). *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât. "L-Ğ-V"* Md. (Çev: M. Yıldız), (Birinci Baskı). İstanbul: Çıra yayımları, 888.
- el-İsfahânî, R. (2017). *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât. "N-M-M"* Md. (Çev: M. Yıldız), (Birinci Baskı). İstanbul: Çıra yayımları, 981.
- el-İsfahânî, R. (2017). *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât. "L-A-N"* Md. (Çev: M. Yıldız), (Birinci Baskı). İstanbul: Çıra yayımları, 886.
- el-İsfahânî, R. (2017). *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât. "R-V-D"* Md. (Çev: M. Yıldız), (Birinci Baskı). İstanbul: Çıra yayımları, 424.
- el-İsfahânî, R. (2017). *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât. "C-H-D"* Md. (Çev: M. Yıldız), (Birinci Baskı). İstanbul: Çıra yayımları, 233.
- el-İsfahânî, R. (2017). *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât. "F-K-R"* Md. (Çev: M. Yıldız), (Birinci Baskı). İstanbul: Çıra yayımları, 754.
- el- Mevdûdî, Ebu'l A'lâ. (1997). *Tefhimu'l Kur'an*. (Birinci Baskı). C.3. (Çev. A. Asrar). (Eserin orijinali 1972'de yayımlandı). İstanbul: Bengisu Yayınları, 393.
- el- Yesûî, Luvîs Ma'lûf. (1973/1393). *el-Müncid Fi'l-Luğa ve'l-A'lâm*. (Yirmi Altıncı Baskı). Beyrut: Daru'l Meşrik Yayınevi, C.1. 28, 111, 113, 191, 243, 252, 308, 397, 414, 476, 504, 520; C.2. 590, 591, 678, 890,
- en-Nevevi, Ebu Zekeriyya Muhyiddin Yahya. (2009/1430). *Riyazü's Salihin*. (Şerh. Dr. K. Hutî). (Birinci Baskı). Beyrut: Daru'l Meşari' Yayınevi, C. 4, (H. No: 288/1614, 1521) 224, 311.
- Erdoğan, İ. (2016). *Gelenekten Geleceğe Eğitim Bilimi Kuram ve Uygulama*. (Birinci baskı). İstanbul: Sümer Kitabevi, 21.
- Ergül, N. (2015). "İnsan-ı Kamil-Güzel Ahlak İlişkisi". *Jass International Journal Of Social Science Dergisi*, 1 (35), 259-270.
- Ertürk, S. (2016). *Eğitimde Program Geliştirme*. (İkinci Baskı). Ankara: EDGE Akademi Yayınları, 9-10.
- Esed, M. (2002). *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, (Çev. C. Koytak, A. Ertürk). İstanbul: İşaret Yayınları, 2.

- Eser, M., Soylu, L. (2016). *Yeni Doğan ve Çocuk Sağlığı*. (İkinci Baskı). Konya: Atlas Sağlık Yayınları, 126, 127.
- es-Suyûti, Celeleddin. (2010/1431). *Camîu-s Sağîr*. (Beşinci Baskı). Beyrut: Daru'l Kutubu'l İlmiyye Yayınları, C. 1. (H. No: 2364, 3369, 3669). 142, 202, 223.
- et-Tirmizi, Muhammed b. İsa. (2011/1432). *Sünen-i Tirmizi*. (Şerh. Abdurrahman b. Abdurrahim el- Mubarekfüri). (Birinci Baskı). Dimeşk: Daru'l Feyha Yayınevi, C.5. (H. No: 1647); C. 6. (H.No: 16/1922); C. 7. (H. No: 2501; 2315/10), 277; 24; 21, 252.
- Fersahoğlu, Y. (1996). *Kur'ân'da Zihin Eğitimi*. (Baskı No Yok). İstanbul: Marifet Yayınları, 620.
- Gazâlî, M. (1998). *İmam-ı Gazâlî'de Ahlak Düşüncesi*. (Birinci Baskı). (Orijinal baskı yok). (Çev. S. Yıldırım). Bursa: Seriyeye Yayınları, 2.
- Gazâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. (2015). *el-Münkız mine'd-Dalâl*. (İkinci Baskı). (Çev. A. Tek). (Eserin orijinali 1842'de yayımlandı). Bursa: Emin Yayınları, 3, 39, 60.
- Gazâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. (2017). *Minhâcü' l – Âbidîn*. (On Dokuzuncu Baskı). (Terc. A. Kaya). (Eserin orijinali 1871'de yayımlandı). İstanbul: Semerkand Yayınları, 120.
- Gazâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. (2017). *Eyyühe'l Veled (Ey Oğul)*. (Birinci Baskı). (Çev. A. Serdaroğlu). İstanbul: Akif Yayınları, 39, 50-52, 149-150, 173-174, 177, 179-181, 183, 185, 192-195.
- Gazâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. (2010). *Mişkatu'l Envar*. (Dördüncü Baskı). (Çev. Ş. Eren). (Eserin orijinali 1906'de yayımlandı). İstanbul: Nesil Yayınları, 60.
- Gazâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. (1989). *İhyâ'u 'Ulûmi'D-Dîn*. (Baskı No Yok). (C. 1-4). (Çev. M. Müftüoğlu). (Eserin orijinali 1853'de yayımlandı). İstanbul: Tuğra Neşriyat Yayınları, C.1. , 9-911; C. 2. 7-838; C.3. , 7-830; C. 4. , 7-975.
- Gazâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed.(Yıl Yok). *Mîzanü'l – Amel*. (Baskı No Yok). (Çev. R. Barışık). Ankara: Kılıçarslan Yayınevi, 127, 139-142, 144-148, 151-153.

- Gökcan, M. (2018). “Tasavvufta Tevekkül Anlayışı”. Çukurova Üniversitesi. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 18 (1), 131-165.
- Gözütok, Ş. (2012a). *Sûfi Pedagojisi Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*. (Birinci Baskı). İstanbul: Nesil Yayınları, 101-102, 132, 137, 154-155, 167-169.
- Gözütok, Ş. (2012b). *İslam’ın Altın Çağında İlim*. (Birinci Baskı). İstanbul: Nesil Yayınları, 29.
- Gözütok, Ş. (2014). *Resulullah (a.s.m.) Döneminde Eğitim ve Öğretim*. (Baskı No Yok). İstanbul: Nesil Yayınları, 175, 176, 216.
- Gözütok, Ş. (2015). *Beslenmede İrade Eğitimi: Temiz Ye ve Temiz Yaşa*. Uluslararası 3. Helal ve Sağlıklı Gıda Kongresi’de sunuldu. (2. Oturum). İstanbul: 30-31 Ekim. 39-40.
- Gözütok, Ş. (2016). *İslam’da Karakter Eğitiminde Rol Model*. Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumunda Sunuldu. (2. Oturum) Ordu: 10-12 Haziran. 71-79.
- Gözütok, Ş. (2017). “Özdenetimde Din Eğitiminin Etkisi”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*. C.21. , Aralık (2) Sivas: 1035-1060.
- Gündüz, Ş. (2012). “Uzlet” Md. C.42. , Ankara: TDV Yayınları, 255-256.
- Gündüz, T. (2003). *İslam Gençlik ve Din Eğitimi*. (Birinci Baskı). Bursa: Düşünce Kitabevi, 195.
- Güneş, Y. (2011). “İslam Ahlakının Temel Özellikleri”. *Ekev Akademi Dergisi*, (49). 93-104.
- Güngör, E. (2010). *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*. (Altıncı Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları, 12, 15-16, 24-25, 63, 105-106.
- Gülçür, M. K. (1994). *Kur’an’da Karakter Eğitimi*. (Birinci Baskı). İzmir: IşıkYayınları, 18-19.
- Gürün, O. A. (1996). *Psikoloji Sözlüğü*. (Birinci baskı). İstanbul: İnkılap Kitabevi, 82.
- Havva, S. (1997a). *İslam’da Nefis Tezkiyesi*. (Çev. B. A. Bilgiç) (Birinci Baskı). (Eserin orijinali 1983’te yayımlandı). İstanbul: Yenda Yayınları, 146.
- Havva, S. (1997b). *İslam Sosyal ve Ahlaki Hayat*. (Çev. S. Uçan) (Birinci Baskı). (Eserin orijinal baskısı yok) İstanbul: Yenda Yayınları, 26, 138.
- Işık, H. (2013). “Gazâlî’nin Tövbe Algısı”. *Bilimname*. 24 (1), 177-194.

- İbn Cema, B. (2015). *İslami Gelenekte Eğitim Ahlakı*. (İkinci Baskı). (Çev. M. Ş. Aydın). (Eserin orijinali 1934'te yayımlanmıştır). Ankara: TDV. Yayınları, 66, 135.
- İbn Mace, Muhammed b. Yezid. *Sünen-i İbn Mace*. (2012/1433). (Altıncı Baskı). (Tahk. Şeyh H. M. Şiha, Şerh. Ebu'l H. Hakkı). Beyrut: Daru'l Marife Yayınları. C. 3. H. No: 36/2224. C. 4. (H. No:1/4173, 2/4191, 1/4169, 3/4210, 5/4251). 48; 457, 464, 454, 473, 491, 689. (Eserin orijinali 1282/1865'te yayımlanmıştır).
- İbn Miskeveyh. (2013). *Tehzîbu'l Ahlâk*. (İkinci Baskı). (Eserin orijinali 1966'da yayımlandı). (Çev. A. Şener, İ. Kayaoğlu, C. Tunç). İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 34-35, 41.
- İzutsu, T. (2013). *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*. (Beşinci Baskı). (Eserin orijinali 1966'da yayımlandı). (Çev. S. Ayaz), İstanbul: Pınar Yayınları, 170.
- Kalyoncu, H. (2014). *Öfke Kontrolü, Sevgisiz Olmaz*. (Birinci Baskı). İstanbul: Yediveren Yayınları, 11-12.
- Kanad, H. F. (1976). *Kısaltılmış Pedagoji*. (İkinci Baskı). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 11, 83.
- Kandemir, M. Y. (1984). *Örneklerle İslâm Ahlâkı*. (Dördüncü Baskı). İstanbul: Nesil Yayınları, 143, 464.
- Karacelil, S. (2014). *Tefsir Usulünün Yapısı ve İşlevi*. (Birinci Baskı). Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 126.
- Karaçor, B. (2015). *İnsana Yön Veren Değerler*. (Birinci Baskı). İstanbul: Beyan Yayınları, 434-436.
- Kasapoğlu, A. (1997). *Kur'an'da Ahlâk Psikolojisi*. (Birinci Baskı). İstanbul: Yalnızkurt yayınları, 28, 38-39, 46, 73-74, 341
- Kaya, M. (1998). *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum*. (Birinci Baskı). Samsun: Etüt Yayınları, 17.
- Kaya, Z. (Editör). (2012). *Öğrenme ve Öğretme Kuramları, Yaklaşımları, Modelleri*. (Birinci Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 16, 18, 33, 45-46, 85-86, 197, 212.
- Kayacan, M. (2013). *Kur'an'ın Hz.Peygamber'in Eğitmesi*. (Birinci Baskı). İstanbul: Pınar Yayınları, 5.

- Kayıklık, H. (2009). *Tasvvuf Psikolojisi*. (Birinci Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları, 144.
- Kaymakcan, R., Meydan, H. (2014). *Ahlak Değerler ve Eğitimi*. (Birinci baskı). Dem Yayınları, 128, 193.
- Kaymakcan, R. , Uyanık, M. (2007). *Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlak*. (Birinci Baskı). Dem Yayınları, 556, 557, 560.
- Kılıç, S. (1984). *Kur'an'da Günah Kavramı*. (Birinci Baskı). Konya: Hibaş Yayınları, 368.
- Kılıç, R. (2012). *Ahlâkın Dini Temeli*. (Yedinci Baskı). Ankara: TDV Yayınları, 4.
- Kılıç, R. (2014). "İslam Ahlakının Tanımı ve Kapsamı". *DİB Yayınları*, 17-48.
- Kiraz, C. (2007). *Kur'ân'da Ahlâk İlkeleri*. (Baskı No Yok). Bursa: Emin Yayınları, 150.
- Köknel, Ö. (2000). *Günlük Hayatta Ruh Sağlığı*. (İkinci Baskı). İstanbul: Alfa Yayınları, 266.
- Köksal, O. (2017). *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. (Üçüncü Baskı). Konya: Eğitim Yayınevi, 5, 93, 106.
- Köylü, M. (2015). *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*. (Altıncı Baskı). Ankara: Nobel Yayınları, 86.
- Köylü, M. , Koç, A. (2016). *Klasik İslâm Eğitmcileri*. (Birinci Baskı). İstanbul: Rağbet Yayınları, 287-288, 293.
- Kur'an-ı Kerim. Bakara 2/29-31,44,96,139,153-155,195,204,235,258,263-264,283 Rûm 30/8,21,30, Fetih 48/29, Âli İmrân 3/6,159,85,134,145,180,185,190-191,200, Hadid 57/20,23, Nûr 24/31,35, Zûhruf 43/52, En'am 6/6,22, Şems 91/1-7,9-10 Tahrim 66/6,8 A'raf 7/17,19-22,51,105,127, 169,199 Tövbe 9/24,28,38, Abese 80/21-22, Cuma 62/5,8,10, Zümer 39/2-3,60 Şûra 42/5, Haşr 59/19,22-24 Maide 5/30-31,88, Ma'un 107/4-6, Mü'minun 23/3,25,51, Ahzab 34/4,21,32,35,70 Tin 95/4-5, Hicr 15/29,88 İsrâ 17/3,23,28,37,53,62-70,83,100, Sad 38/26,72, Enbiya 21/21-22,35,37, Fecr 89/16-20, Hud 11/9,112 Nisa 4/5-8,9,28,32,52,74,78,147, İnsan 76/3, Mearic 70/19, Kehf 18/16,46,54, Kıyamet 75/20-21,36, A'la 87/16-17, Yunus 10/2,24, Ra'd, 13/19-22,26, Zariyat, 51/56, Kasas, 28/77, Secde, 32/8,16, Câsiye 45/35 Lokmân, 31/33, Nahl, 16/23,121,125, Mürselat, 77/ 20, Ğafir, 40/57,82,

Fussilet, 41/15, Felak, 113/5, Rahman, 55/4, Muhammed, 47/21,38, Kalem, 68/11 Hac, 22/30, Hucurat, 49/6,10,12 Mutaffifin, 83/1-3,14 Fatır, 35/28 Meryem, 19/48 Sebe, 34/13 İbrahim, 14/24 Beyyine, 98/25 İhlas, 112/3-4 Kafirun, 109/1-6 Yusuf, 12/20 Saf, 62/ 2-3, Enfal, 8/24, Kaf, 50/16, Alak, 96/14.

Kuşeyri, A. (2003). **Kuşeyri Risalesi**. (Çev. A. Arslan). (Birinci Baskı). (Eserin orijinali 1965'te yayımlandı). Ankara: Alperen Yayınları, 190, 207-208, 212, 228, 231-232, 243, 252-253, 286, 289, 301, 304, 314, 325-326, 366-367, 454, 495.

Kurt, A. (2012). **Din sosyolojisi**. (Dördüncü Baskı). Bursa: Sentez Yayıncılık, 13, 133.

Kutub, M. (1977). **İslâm Terbiye Metodu ve Ahlâk Sistemi**. (Çev. A. Özek). (İkinci Baskı). (Eserin orijinali 1960'ta yayımlandı). İstanbul: Hisar Yayınevi, 59, 110, 113, 151, 204, 274.

Kutub, S. (2003). **Fî Zülâl-il Kur'an**. (Çev. S. Uçan ve V. İnce). (Baskı No Yok). (Eserin orijinali 1960'ta yayımlandı). İstanbul: Dünya Yayınları, C.1. , 214; C. 2. , 47-48; C. 6. , 50; C.7. , 104, 392; C. 9. , 309; C. 10. , 132, 563.

Leif, J. ve Rustin, G. (1974). **Genel Pedagoji**. (Çev. N. Yüzbaşıoğulları). (Birinci Baskı). (Basım yılı yok). Ankara: MEB. Yayınları, 248, 251, 271, 284.

Maverdi, H. el-B. (2018). **Edebü'd-Dünya Ve'd-Din**. (Çev. E. Urcan). (Birinci Baskı). (Eserin orijinali 1309'da basılmıştır). İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 383, 481, 524, 537, 567, 639-640.

Mermer, B. (2017). **“Düşünce Odası/ Thinking Room”**. <http://www.webcitation.org/query?url=http%3A%2F%2Fwww.hayatpsikoloji.com.tr%2Fmakale-detay%2F204-dusunce-odasi-thinking-room-hayat-psikoloji.html&date=2019-03-17> (Erişim Tarihi: 11.01.2019).

Morgan, C. T. (1995). **Psikolojiye Giriş**. (Çev. Ed. S. Karakaş). (On Birinci Baskı). (Basım yılı yok). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Yayınları, 86, 92, 95-96, 190-191, 231, 320, 325.

Musahan, A.Y. (2016). **Çocuk Eğitiminde Gıybetin Olumsuz Etkileri**. Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Aile İçi Eğitim Çalıştayında Sunuldu. Iğdır, 293 -302

- Mustafa, İ. , Zeyati, A. H. , Abdulkadir, H. , Neccar, M. A. (1392/1972). *Mu'cem'ul Vasit*. (İkinci Baskı). Kahire: Mektebet'ul İslamiye Yayınevi, C. 1. 41, 149, 151, 262; C. 2. 665, 773.
- Müslim, Ebul- Hüseyin Müslim b. Haccac el-Kuşeyri. (2008/1429). *Muhtasar Sahih-i Müslim*. (Tahk. Zekiyuddin Abdulazim b. Abdulkaviy ve Şeyh Halil). (İkinci Baskı). Beyrut: Daru'l Marife Yayınları, (H. No: 6713/ 1782, 6114/1988, 3690/861, 6755/1865, 6639/1822). 218, 456, 458, 463, 473.
- Ocaqlı, Q. (2012). "İhyâu Ulûmi'd-Dîn Eserinde Zikir ve Uzlet Kavramları". *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*. 2 (20), 65-75.
- Ormrod, J. E. (2016). *Öğrenme Psikolojisi*. (Altıncı Baskı). (Çev. Editörü: M. Baloğlu). Ankara: Nobel Yayıncılık, 46, 132, 134, 362, 426.
- Oruç, C. (2009). *İmam-ı Gazâlî'nin Eğitim Anlayışı*. Yayımlanmış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 41, 43, 66-68.
- Oruç, C. (2010). "İmam Gazâlî'nin Yaşadığı Döneme Kadar İslam Eğitimin Yapısı ve Gazâlî'de Eğitimin İmkânı". *Ekev Akademi Dergisi*, 14 (45), 95-115.
- Oruç, C. (2011). *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*. (Birinci baskı). İstanbul: Dem Yayınları, 50, 111, 170.
- Öymen, M. M. R. (1975). Psikoloji, Sosyoloji ve Pedagoji Açısından Ahlâk Eğitimi ve Testle Ölçülmesi. (Üçüncü Baskı). Murat Matbaacılık, 25, 41, 50.
- Özbek, A. (1983). "Ahlak Eğitiminin Önemi". *Diyanet Dergisi*, 19 (3), 56-64.
- Özdoğan, Ö. (2008). "İnsana Manevi –Psikolojik Yaklaşım". Ankara Üniversitesi, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 49 (2), 77-102.
- Özler, M. (2012). DİA, "Tevhit" Md. C. 41. , Ankara: TDV. Yayınları, 18-20.
- Özkan, A. (2012). "Şiddetin Önlenmesinde Psikolojik ve Manevi Yaklaşımla Öfke Kontrolü". *Din ve Hayat İstanbul Müftülüğü Dergisi*. İstanbul: TDV. Yayınları, (15). 90-93.
- Özkan, R. (2016). *Eğitim Bilimine Giriş*. (Birinci Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 35-36, 38.
- Özsoy, Ö. ve Güler, İ. (2005). *Konularına Göre Kur'an*. (Onuncu Baskı). Ankara: Fecr Yayınları, 43.
- Öztürk, Y. N. (1999). *Din ve Fitrat (Yaratılış)*. (Altıncı Baskı). İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 28.

- Öztürk, Y. (2015). *Aşırı Yemenin Zararları ve Diyetisyenliğin Gerekliliği*.
http://www.webcitation.org/query?url=https%3A%2F%2Fwww.tavsiyeediyo.com%2Fmakale_15285.htm&date=2019-03-17 (Erişim Tarihi: 30.07.2018).
- Pazarlı, O. (1980). *İslâm'da Ahlâk*. (İkinci Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 14, 42, 181.
- Peker, H. ve Kara, M. (2015). *Kur'an ve Sünnet Ekseninde Ahlâk Birey ve Toplum*. (Birinci Baskı). Samsun: Üniversite Yayınları, 76, 137, 174.
- Saruhan, M. S. (2003). "İslam Ahlakında İsrâf ve Cimriliğin Tedavisi". *İslami Araştırmalar Dergisi*, 16 (4), 640-647.
- Sayın, E. (2014). "Tasavvuf Kültüründeki İhlas Anlayışının Psikolojik ve Terapik Etkileri". *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*. 9 (17), 69-76.
- Schimmel, A. (2004). *İslamın Mistik Boyutları*. (Çev. E. Kocabıyık), (İkinci Baskı). İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 125,134-135, 137, 151-152.
- Schunk, D. H. (2014). *Öğrenme Teorileri Eğitimsel Bir Bakışla*, (Beşinci Baskı) (Çev. Editörü M. Şahin). Ankara: Nobel yayımları, (Eserin Orijinali 1991'de yayımlandı) 47, 60.
- Soysaldı, M. (2005). "Kalbin Manevi Hastalıklarından Yalan ve Korunma Yolları". *Tasavvuf, İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*. (15), 89-105.
- Şanver, M. (2015). *Kur'an'da Tebliğ ve Eğitim Psikolojisi*. (Üçüncü baskı). İstanbul: Pınar Yayınları, 36, 37, 46.
- Şengün, M. (2007). "Ahlaki Gelişimin Psiko-Sosyal Dinamikleri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23 (23), 201-220.
- Şeref, A. (2012). *Ahlak İlmi*. (Birinci Baskı). (Çev. M. Uyanık, A. Akyol). Ankara: Elis yayımları, 79.
- Şişman, M. (2015). *Eğitim Bilimine Giriş*. (On Beşinci Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 205.
- Tosun, C. (2012). *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. (Yedinci Baskı). Ankara: Pegem Yayınları, 12.

- Townsend, M. C. (2016). *Ruh Sağlığı ve Psikiyatri Hemşireliğinin Temelleri*. (Çev. C. T. Özcan, N. Gürhan), (Altıncı Baskı). (Basım yılı yok). Ankara: Akademisyen Tıp Kitabevi, 586, 611-612, 615-616
- Tunç, C. (1983). “Öfkeyi Yenmek ve Bağıslamak”. *Erciyes Üniversitesi Dergisi*. 1, 1-7.
- Tûsi, N. (2007). *Ahlâk-ı Nâsri*, (Çev: A. Gafarov ve Z. Şükürov). (Birinci Baskı). İstanbul: Litera Yayıncılık, 188.
- Tütüncü, M. (1984). “Kur’an ve Hadislerde Eğitim Esasları”. *Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları Diyanet Dergisi*, 20 (4), 41-52.
- Türk Dil Kurumu. (1988). *Türkçe Sözlük. (Yeni Baskı)*. Ankara: TDK Yayınları, C.1. 197, 615, 391; C.2. 958, 983, 1236, 1367, 1392.
- Uludağ, S. (1995). DİA. “*Fakr*” Md. Ankara: TDV Yayınları, C.12. , 132-134.
- Uludağ, S. (2000). “Bir Düşünür Olarak Gazâlî”. *İslami Araştırmalar Dergisi*. 13 (34), 249-254.
- Ulusoy, A. (Editör). (2015). *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*. (Sekizinci Baskı). Ankara: Anı Yayınları, 51, 60-61, 181-182, 211.
- Yapıcı, A. (1996). *Dini Yaşayışta Tövbeye Din Psikolojik Bir Yaklaşım*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 40-41, 151.
- Yavuz, K. (1983). *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*. (Baskı No Yok). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 40, 68, 194.
- Yeğin, H. İ. (2010). Öfke Duygusu ve Dini Açıdan Baş Edebilme Yolları. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 10 (2), 235-258.
- Yeşilyaprak, B. (Editör). (2018). *Eğitim Psikolojisi Gelişim-öğrenme-öğretim*. (Yirminci Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 31, 33, 98, 143, 177, 184, 247, 212-214.
- Yetik, E. (1995). *Hız. Muhammed s.a.v’in Züht ve Takvası*. TDV. Yayınları, Ankara, 131-132.
- Yılmaz, H. (1996). “Kur’an’ın Işığında İslam’a Davet”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (1). 333-346.
- Yılmaz, H. (2010). “Çocuğun Ailede Kazanacağı Önemli Bir Değer: Kanaatkârlık”. *Eğitime Bakış Dergisi*. (18). 55-58.

- Yılmaz, H. (2009). “Bir İş Ahlakı Sorunu Olarak ‘Sömürü’ ve Toplumsal Zararları: Dini/Eğitsel Bir Yaklaşım”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 9. (4). 11-34.
- Yılmaz, M. (2016). *Etkili Öğretmenlik*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Dem Yayınları, 17, 126-134, 212.
- Yüceer, İ. (2014). *Güzel Ahlak İlkesi ve Zıtları*. Çevre ve Ahlak Sempozyumunda sunuldu, Gaziantep. 161-186.
- Yüksel, Y. (2006). *Tasavvufta Sabır ve Şükür Anlayışı*. Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Samsun,70.

Url

<http://www.webcitation.org/query?url=https%3A%2F%2Fwww.uplifers.com%2Fkodu-aliskanliklardan-kurtulma-rehberi%2F&date=2019-03-17> (Erişim tarihi: 04.12.2018).

ÇİZELGELER DİZİNİ

Tablo 1.	Gazâlî, Piaget ve Kohlberg'in Görüşlerinin Karşılaştırılması.....	46
Tablo 2.	Problem Çözme ve Tefekkür Aşamalarının Karşılaştırılması.....	180
Tablo 3.	Gazâlî'ye ve Modern Döneme Göre Kötü Bir Davranışı Düzeltme Basamakları.....	196

ŞEKİLLER DİZİNİ

- Şekil 1. Gazâlî ve Freud'un Görüşlerinin Karşılaştırılması..... 55
- Şekil 2. Gazâlî'ye Göre Bütün Olumsuz Davranışların Yok Edilmesinde Kullanılan Temel Yöntem..... 183

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Soyadı, Adı : ÇAM, Mehmet
Uyruğu : Türkiye Cumhuriyeti
Doğum Tarihi ve Yeri : 05.02.1984/ Bitlis
Telefon : 0530 430 09 13
Faks :
E-mail : cammahmut13@gmail.com

EĞİTİM

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Lisans	Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi	05. 06. 2015

İŞ DENEYİMİ

Yıl	Yer	Görev
13	Bitlis	Diyanet İşleri Başkanlığı Personeli
4	Bitlis	Milli Eğitim Bakanlığı Personeli

LİSANSÜSTÜ TEZ ORJİNALLİK RAPORU

Tez Başlığı / Konusu:

24/04/2019

İHYÂU 'ULÛMİ'D-DİN ESERİNDE BİREYSEL AHLAK EĞİTİMİ

Yukarıda başlığı/konusu belirlenen tez çalışmamın Kapak sayfası, Giriş, Ana bölümler ve Sonuç bölümlerinden oluşan toplam 219 sayfalık kısmına ilişkin, 24/04/2019 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından **TURNİTİN** intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 2 (YÜZDE İKİ) dir.

Uygulanan Filtreler Aşağıda Verilmiştir:

- Kabul ve onay sayfası hariç,
- Teşekkür hariç,
- İçindekiler hariç,
- Simge ve kısaltmalar hariç,
- Gereç ve yöntemler hariç,
- Kaynakça hariç,
- Alıntılar hariç,
- Tezden çıkan yayınlar hariç,
- 7 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 7 words)

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisansüstü Tez Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılmasına İlişkin Yönergeyi İnceledim ve bu yönergede belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içmediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim.

25/04/2019
Mehmet ÇAM
Adı, Soyadı, İmza

Adı Soyadı : Mehmet ÇAM

Öğrenci No : 159203014

Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri

Programı : Din Eğitimi

Statüsü : Y. Lisans Doktora

DANIŞMAN

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut DÜNDAR

25/04/2019

ENSTİTÜ ONAYI
UYGUNDUR

...../...../201.....

Doç. Dr. Bekir KOÇLAR
Enstitü Müdürü

